

Kulturore në Kontekst të Ri European
Operacioni Nova: Ri-imagjinimi i Hapësirave

Operacija Nova: Ponovno zamišljanje
kulturnih prostorov v novem evropskem kontekstu

Operation Nova: Re-imagining
Cultural Spaces in a New European Context

Operacija Nova: Promišljanje kulturnih prostora u novom
evropskom kontekstu

PUBLISHER: Operation City
EDITOR: Tena Starčević
EDITORIAL TEAM: Polona Torkar & Ares Shporta
RESEARCHERS AND AUTHORS: Karolina Babić, Rozafa Basha, Leda Sutlović;
Lorena Copil, Milica Ilić, Chiara Mignani

TRANSLATION IN CROATIAN: Hana Dvornik
TRANSLATION IN SLOVENIAN: Matjaž Zorec
TRANSLATION IN ALBANIAN: Blerina Kanxha

DESIGNER: Ruta
PRINT: Tiskara Zelina
PRINT RUN: 200

ISBN: 978-953-49262-1-5

CIP record is available in the computer catalog of the National and
University Library in Zagreb under the number 001282383

MORE ABOUT THE PROJECT OPERATION NOVA: Re-imagining Cultural Spaces
in a New European Context: <https://open.operacijagrad.net/>

PARTNERS: Operation City (Croatia), Društvo Asociacija (Slovenia)
& Lumbardhi Foundation (Kosovo)

Zagreb, 2025.

The project Operation Nova: Re-imagining Cultural Spaces in a New
European Context is co-funded by the European Union, as part of the open
call for proposals CREA-CULT-2023-COOP. Views and opinions expressed
are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of
the European Union. Neither the European Union nor the granting authority
can be held responsible for them.

The project is co-financed by the Government Office for Cooperation with
NGOs. The views expressed in this publication are the sole responsibility of
Operation City – the project beneficiary organisation, and do not necessarily
reflect the opinion of the Government Office for Cooperation with NGOs.

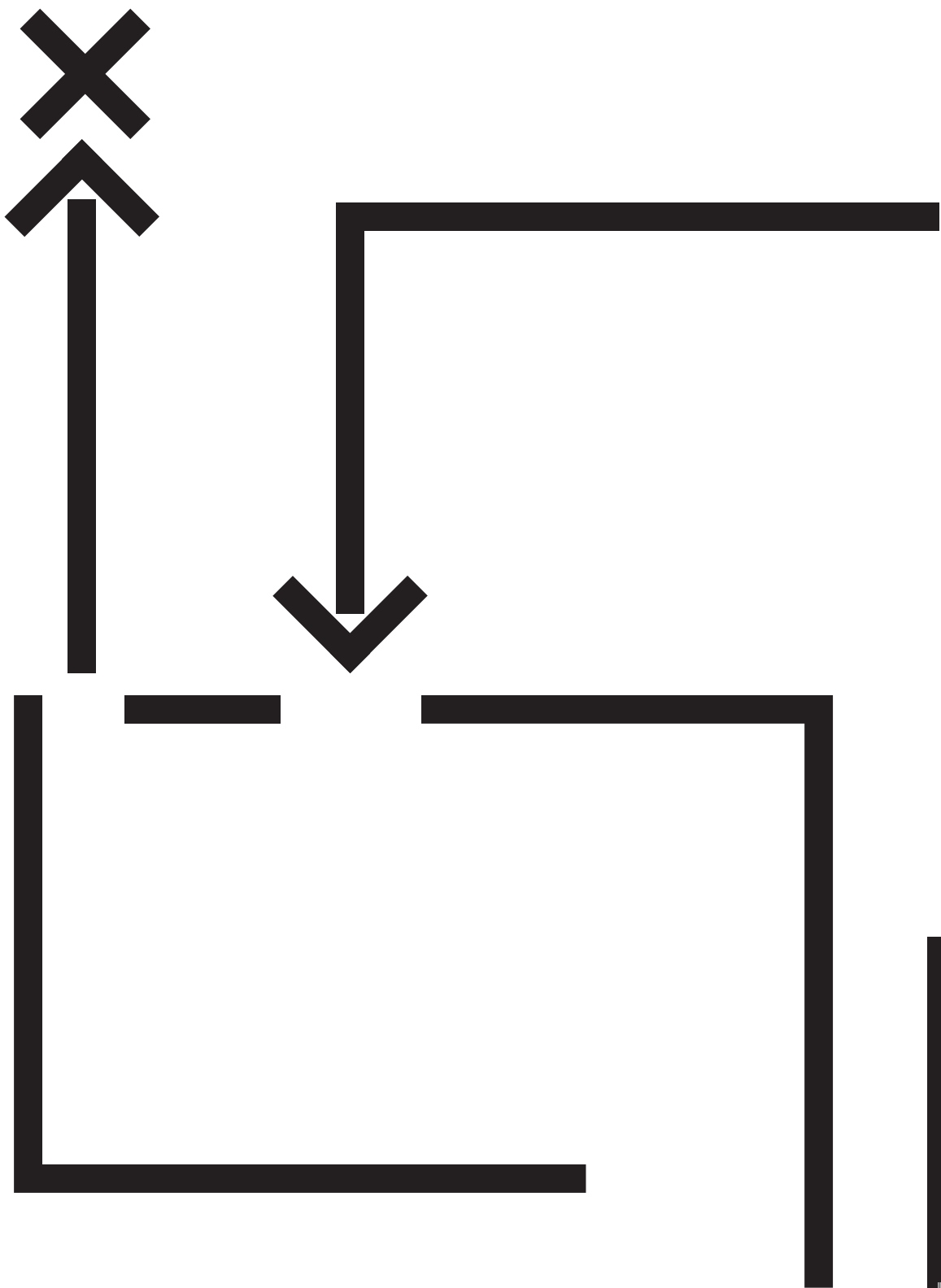

**5 Operation Nova:
Re-imagining Cultural
Spaces in a New European
Context**

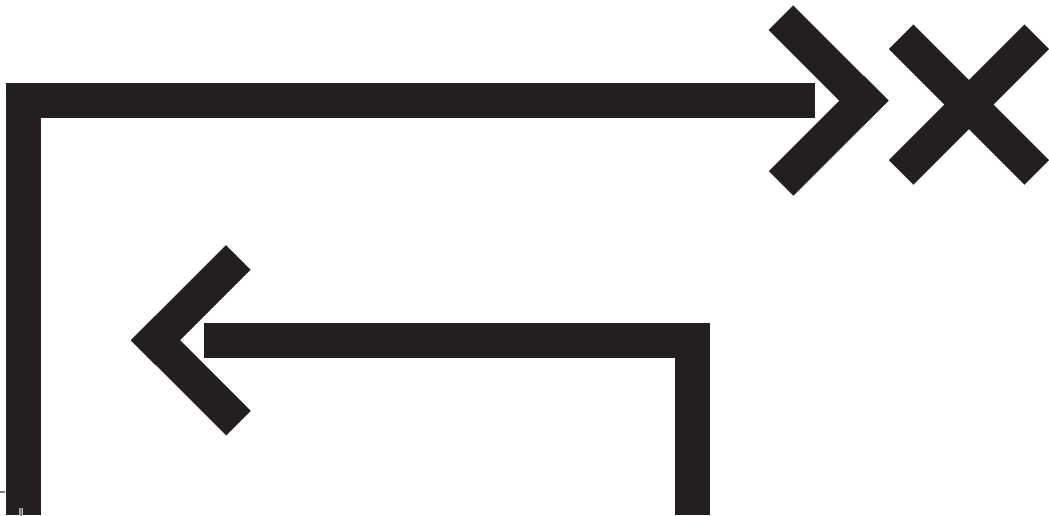
**83 Operacija Nova:
Promišljanje kulturnih
prostora u novom
europskom kontekstu**

**161 Operacija Nova: Ponovno
zamišljanje kulturnih
prostorov v novem
evropskem kontekstu**

**237 Operacioni Nova:
Ri-imagjinimi i Hapësirave
Kulturore në Kontekst të
Ri European**

Operation Nova: Re-imagining Cultural Spaces in a New European Context

Karolina Babič, Rozafa Basha, Leda Sutlović

Dispel the fog of the status quo: Research trip to Slovenia, Croatia and Kosovo — Joint report

1. Description of the research methodology, the purpose and the context of the report

7

The goal of this research is to detect the main points of orientation in creating a framework for thinking about the status quo and possible starting points for transformations and/or transitions regarding independent cultural spaces in Slovenia, Croatia, and Kosovo. The status quo turns out to be a stabilising element on the one hand, and an obstacle to change on the other. When the starting points for transformation turn out to be both paths to devastation, as well as paths to a desired future state of affairs. The main sources for this research were semi-structured interviews and open discussions with figures on the independent cultural scene in the three countries who have relevant experience with the use of (public) cultural infrastructure for the independent scene; we interviewed 39 people (12 in Slovenia, 15 in Croatia, 12 in Kosovo). We are grateful for the precious time and the in-depth and honest thinking that they shared with us, so that we could develop this research report. The research trips to the three countries took place in April 2024, with the three researchers switching countries among each other in order to bring some outside views on the national situations: Rozafa Basha from Kosovo conducted a research trip to Slovenia, Karolina Babič from Slovenia conducted a research trip to Croatia, and Leda Sutlović from Croatia a research trip to Kosovo.

In Chapter Two of this report, there is a summary of the state of affairs regarding the independent cultural scenes in Slovenia, Croatia, and Kosovo, in relation to the use of (public) cultural infrastructure, while for the full reports on this topic we invite you to read the three national reports published on the project's official website (<https://open.operacijagrad.net>). In Chapter Three of this report, we present the basic comparative findings after contrasting the state of affairs in the three countries. In Chapter Four we present some suggestions for new interpretations, further research, and the practical use of the findings in this report, how they can be used for developing workshops, training and services, how to formulate new research and survey questions, and how to support further and sustainable development of the scene.

2. Summarised findings for each of the three countries: Main topics or categories

8

2.1 Summary_Croatia

During the last couple of decades, independent cultural actors in Croatia aspired (in some cases succeeding) to gain some sort of participation in the use of the cultural (public) infrastructure and its governance, while researchers and activists put great effort into untangling the conditions and relations in this field, trying to develop new governance models that could address the needs of independent culture on the one hand and the conditions the owners of the spaces place on their use on the other. After years, even decades of such efforts, the independent scene arrived at particular issues regarding the transformations and transitions to some new, yet-to-be, future state of affairs. The main observations and conclusions after interviewing fifteen people in Pula, Rijeka and Zagreb are that the independent scene is not unanimous, but heterogeneous, and that it is vibrant, self-reflective, willing and energetic, but that in some aspects it is also stuck “somewhere in-between”. We could identify issues such as the persistence of ideas and values, yet accompanied by notable changes in the context; a changing attitude towards governing independent spaces; changes in organisational modes of cultural initiatives; changes in attitudes towards the buildings/complexes used for independent culture; a very strong, widespread need for a generational transition; a strong tendency towards self-reflection and self-investigation on the independent scene, etc. Here, we would like to pinpoint three main topics or categories of issues that we see as defining the state of affairs in Croatia at this point.

Persisting ideas and values, but in a changing context

Most respondents in the interviews recognised that the main ideas or values behind their stories had not changed throughout the years or even decades, but the context changed significantly. And they spoke about struggles in coping with these changes. Political surroundings are changing constantly, although not only for the worse: sometimes, they bring some fresh attitudes, as has happened with the Možemo! Party, which mostly grew out of the independent scene and created (in some aspects) better conditions for the scene. However, at the same time, the

scene lost many key people who were the driving forces and the glue of the scene, as they went into politics or public jobs, and many also abroad. Economic circumstances are also changing all the time, sometimes even for the better, for instance, with the creation of the Kultura Nova Foundation, or increased EU funding, but this also has another side, since structural funding is bureaucratically demanding and is (re)shaping organisations or overinstitutionalising them. Yet, in many cases, culture is facing cutdowns, independent culture even more so, while “cultural industries” are increasingly fostered through public financing. Changes in the context are also related to the organisational side of things, since the younger generations no longer feel as connected to institutions or organisations (or to specific buildings or complexes), as new digital technologies and the project-oriented way of doing things changed both the conditions for, and their approaches to, collaboration and networking. Instead, they operate along the models of “organising without organisations”, such as through digital platforms or informal initiatives.

Uncomfortable generational transition

What we have observed as happening in many independent centres and within particular organisations on the scene is a more or less uncomfortable generational transition. We can recognise this process of transition preoccupying the actors on the scene in a number of aspects, like organisational aspects, matters of employment, attitude towards spaces, future visions, etc. Since most of the independent centres or initiatives and networks of the independent scene targeted in this research were established in the late 1990s and the 2000s, many of the pioneers of the scene have lost their enthusiasm, reaching an age when personal challenges such as lack of energy and health issues arise, while at the same time many new younger actors arrived on the scene. Thus, the generational transition is not only something that needs to happen, but is actually happening regardless of whether the actors on the scene are aware of it (and in control of it) or not. This transition is happening between at least two different generations; the first one being the founders, pioneers of the civil society movement in the post-Yugoslavian world, who dedicated their lives to the independent cultural scene, squatted the deserted army or industrial buildings and complexes (most of them in bad shape), founded associations, institutes and networks, identified

themselves as squatters and activists, and with time became exhausted from the work of taking care of these (often huge and ruined) buildings and complexes. And on the other hand, there are the younger generations who came into the already settled independent centres, into already partly professionalised civil society organisations, into the already somewhat-organised communities that took hold in these buildings and complexes, while themselves being more nomadic and fluctuating in their living habits. Most importantly, the younger generations don't bother much with the questions of governance over these spaces, or even with the spaces as such. This transition of generations has to deal with the need for the pioneers' work to be appreciated, for the somewhat different dreams of the young to be recognised, and for letting go of some previous modes of societal struggles and accepting some new ones. The issue lies in the fact that each new generation coming to the scene, despite having similar ideas and values, will not (cannot) take on the dreams of the previous generation.

The self-reflective and self-investigating independent sector

As the third topic or category of aspects recognised in the course of this research trip, we would stress that the independent cultural scene in Croatia is very strong in, and dedicated to, research and self-reflection, that is, that it conducts organised research and investigations into the (independent) cultural scene on the one hand, and also, even more importantly, it practises a culture of self-reflection. This was clear in the interviews, where most of the respondents were discussing the situation with a deep (self) reflection and critical views on the independent scene itself, not only on the external conditions. In this regard, it is also important to stress that the scene is developing the tools to handle societal and organisational memory (alternative archives, independent radios, glossaries, research reports, etc.), and new methodologies and tools to address the social needs (city walks, book liberation machines, innovative use of public spaces, imaginary city quarters, new governance models, etc.). As a result of this quality, we could recognise that the actors on the independent scene are more or less aware of who is carrying the status quo and how, what are the conditions that give shape to the current status quo and why it is hard to fight the status quo and break its spell. If encouraged, they

are prepared to say it out loud and to discuss how to deal with the situation.

11

The first two topics we recognised show the clusters of difficulties and issues the independent sector in Croatia is facing regarding the use of (public) spaces, while the third shows the real strength of the sector, and maybe also the main potential for growth from developing new approaches and tools for (re)building independent cultural spaces in the future.

2.2 Summary_Kosovo

Most distinctive for the Kosovo scene are the citizens' struggles to defend and preserve old cinemas, namely Kino Lumbardhi in Prizren and Kino Jusuf Gervalla in Peja, which is closely connected with the emergence of other cultural and social spaces in the country. The current state of Kosovo's independent cultural scene could be described as a 'flourishing phase' or as being at the tipping point of experiencing full institutional recognition. Several facts support this interpretation. First, the confirmed existence of a political will and openness towards the institutionalisation of independent culture at the national level, visible in intense policy making activity across cultural fields; increases in the national and local budgets for culture; innovations in grant-awarding procedures, and declared intention to improve the living conditions of artists, among others. The current political moment, together with the historical lack of institutionalisation in culture, may therefore be interpreted as a window of opportunity open to innovative solutions, to the 'new' and the contemporary, creating the space for independent cultural actors to exert their influence and contribute towards setting future developmental trajectories. Second, the existence of a vibrant, innovative, brave and young scene, which is very well networked within itself, both regionally and internationally, and which has been producing some of the most significant cultural content in the country, pushing boundaries, introducing new topics, and generally infusing the local discourses with the contemporary cultural and artistic topics and trends. The youthfulness of the scene, where many young people under 30 are active, should particularly be underlined, as it sets the Kosovo scene apart from the wider region and Europe, as it brings with it audacity and readiness to undertake risky, almost unimaginable tasks. This youthful aspect may apply to

the scene on the whole as, regardless of the existence of reputable institutions that have existed for a longer while, such as Dokufest or Oda Theater, the scene is currently also marked by organisations founded five or ten years ago, such as Termokiss, Stereo Space, or Foundation 17. Third, the overall youth of the country, its population, and the scene, in combination with the current set-up of the institutional cultural system, greatly contributes to a generally positive attitude, or even ‘institutional optimism’, whose full effects have yet to be established. As a downside, there remains the pervasive centrality of the issue of public space use, still favouring business actors over cultural and social ones, regardless of the changes in the relevant legislation, also indicating the possible reach and limits of the ongoing intense policymaking activities. In the interviews, figures in independent culture also share their fear of loss of their spaces, due to the volatility of local governments or political instability in general. Though many of them were entrusted with governance of public spaces, often with utility expenses covered, in a changed situation such arrangements may easily be altered. These are just some of the issues elaborated further in the text.

Access to public space

Regardless of the amendments to the Law on Property Regulation, whereby social initiatives and organisations are now also cited as the possible users of communal, public property – an innovation instigated by the actors from the scene, namely Termokiss – implementation of this law still lags behind its written promises. In the interviews, the preferential treatment of business actors when entrusting public space for use is perceived as connected to a climate of corruption and clientelism, but also to the legacies of post-war, internationally led peacebuilding processes that integrated economic neoliberalism into the country’s basic organising principles. This continued after the country gained independence, particularly through the momentum of unhinged privatisation, which was openly contested by the actors in independent culture, as one of the few such voices in the country. After civic mobilizations for the defence of the Lumbardhi cinema from privatisation, a critical mass formed, with similar scenarios occurring in other cities. Overall, regardless of the legal changes, the need to “resist very aggressive market-oriented developments and instead, put the community aspect at the forefront”, as well as

“to elevate [the public space as a principle], make easier to get access to it, and bring it to the forefront of public interest” (KCSF), still represents an on-going, central struggle of the Kosovo civil scene.

A related issue is that of political volatility and instability, particularly on the local level, both regarding partnership relations with the cultural organisations, and the fact that very few governments complete a full mandate. Divergence and oscillations in the relations between the municipality and several cultural organisations in a single city reveal a surprising lack of systematisation and professionalism, and may further point to the existence of different clientelist relations. Instead of conducting cultural policy on a case-by-case basis, there arises the need to pass this ‘trial and error’ phase and to standardise and regulate the use of public property for cultural purposes. Furthermore, this political volatility increases the possibility of revoking the established agreements on public space use, further exacerbating the vulnerability and precarity of independent cultural organisations. In the interviews, the need to explain and introduce one’s work to new governing structures over and over again is often stated as being exceptionally draining. This need to keep re-introducing the nature and objectives of independent culture to the authorities further points to the fact that the so-called ‘process of educating’ the politicians and the mainstream in Kosovo about the principal characteristics of the independent cultural scene is still very much ongoing.

Youth – of the country, the people, and the scene

The fact of having Europe’s youngest population, with a median age of 27, where 55% of the population is under 30 and a third under the age of 18, is very apparent on Kosovo’s independent scene. The importance of maintaining contact with this segment of the population, engaging with them, and keeping spaces open and accessible to them was expressed by almost everyone interviewed (even the youngest interviewee, aged 26, stressed the importance of engaging with youth and children). In the Kosovo context, it is not uncommon for people to join cultural organisations at the age of 16, or to become a festival director at 22. This youthful energy can be seen as inherent to both the country and the scene, characterised by the audacity to entertain risky, almost unimaginable ideas, but also the willingness to take action and contribute to the post-war flourishing and development of Europe’s youngest state.

This, however, does not exclude the existence of long-term/ mid-generation cultural organisations, particularly as reputable institutions, such as Dokufest, Qendra Multimedia, Anibar or Oda Theater, have been carrying and building the scene for over 20 years.

The interviewees have stressed volunteering as the principal means of youth engagement. Serving as a mechanism of inclusion, education, recruitment and communication, volunteering not only created whole new generations of cultural workers, but has also immensely contributed to cities' cultural scenes. This is most visible in Prizren and Peja, where over the years, the two festivals engaged a considerable number of young people through educational and volunteering activities, thus also serving as a kind of civic academy, educating new generations of active citizens, creating a positive and encouraging atmosphere, and motivating youth to become a part of it. Moreover, independent culture organisations' volunteering activities can be seen as a sort of incubator of new cultural activities and festivals, such as Road Fest in Peja, which was founded by former volunteers of the Anibar Festival.

Optimism

Arising from everything mentioned here, all the issues intertwined, optimism imposes itself as the third principal characteristic of Kosovo's independent scene. The reasons for this may be found in the indicated 'institutional optimism', and the fact that the structural aspect of the scene is still greatly under construction by the government that is openly in favour of the independent segment of the cultural sector. Budget increases for culture, innovations in fundraising, the presence of some international donors and instruments unavailable in other countries of the region, multi-annual funding cycles, increased grant amounts – all this supports and feeds into the overall optimistic attitude towards the near future. Combined with the aforementioned youthful aspect of the scene, the expectations and energy seem rather high and positive, as often expressed by the interviewees.

The possible downsides of such optimism may include increased readiness to work under difficult, precarious conditions, or the risks of self-exploitation in general. Related to this issue is the relative youth of cultural organisations themselves, some of the more distinctive of which were founded five to ten years ago.

These can now be perceived to be in their ‘golden age’, hence still unburdened with the need for a generational turnover, ageing staff and their life-stage-related needs, which have all become issues in other countries covered by this research.

2.3 Summary_Slovenia

For the past 35 years, the Slovenian independent cultural scene has exemplified community mobilization and resistance to commercialization. Initially emerging as a hub for alternative arts, particularly punk music in the late 1980s, it led movements reclaiming public spaces and empty buildings, notably military barracks, and repurposing them into autonomous art districts. These districts, now inhabited by veteran activists and a middle generation of cultural workers, balance autonomy with engagement with institutions to address financial and urban redevelopment challenges. The pursuit of autonomy defines the scene, reflected in varied responses to attempts at institutionalisation, ranging from resistance to strategic partnerships. Metelkova and Pekarna remain squatted by independent groups. While Metelkova maintains resistance to formal oversight, Pekarna has adopted a structured management model led by Pekarna Magdalenske Mreže, involving institutional representatives in governance. Despite its maturity, the scene has rejuvenated itself, with post-pandemic teenage involvement in novel spaces like PLAC.

Different models of space use and governance exist within the cultural sector, including squatting, renting, civil-public partnerships for managing city-owned spaces, managing spaces with tri-partite ownership arrangements (such as Mestna Elektrarna Ljubljana, managed by the Bunker Institute), and utilisation of spaces granted by private owners (like the GT 22 in Maribor).

Rooted in their history and values, these cultural entities actively oppose right-wing extremism and champion LGBTQ+ rights. However, they encounter challenges like periodic fatigue, varying levels of enthusiasm, funding difficulties, staffing issues, how to engage the youth, and conflicts with authorities. Moreover, these cultural spaces have influenced political ideologies, with figures who were formerly part of the scene now active in politics. Despite promises, support for autonomous districts/spaces from the left-leaning government remains lacking, highlighting

enduring tensions between the cultural scene and the state. Despite grappling with issues surrounding funding, infrastructure, and institutional backing, the cultural sector in Slovenia remains pivotal in nurturing community unity and enhancing cultural vibrancy. Its ability to meet societal demands and creatively utilise urban spaces highlights its significance within the broader cultural context.

16

Resilience

The sector is deeply rooted in the pursuit of autonomy, tracing back to the early squats and the establishment of independent cultural spaces in cities like Ljubljana and Maribor. These spaces arose from a need for suitable workspaces and a desire to repurpose unused urban resources, despite facing opposition from city authorities and the public (Kumer, 2020). Once established, these districts became hubs for collaboration and engagement among artists and audiences, driven by a shared goal of freedom of expression. The communities within these spaces prioritise governance grounded in horizontal decision-making and community ownership.

However, the city administration perceives these districts as hindrances to gentrification plans, particularly in valuable city centre areas, rather than as platforms for integrating art, culture, and active citizenship or welcoming socially excluded groups (Kumer, 2020). Metelkova and Pekarna have faced pressure from the municipality throughout their existence. Nataša Serec from KUD Mreža underscores the ongoing risk of eviction and previous city efforts to redevelop Metelkova mesto, which the community resisted. Similarly, Pekarna has fought and continues to resist efforts by business-focused mayors to convert the spaces into commercial developments. Conversely, the pursuit of autonomy serves as a departure from excessive bureaucracy and rigidity. Municipally run youth centres prioritise routine tasks and focus on bureaucracy over cultural engagement, contrasting with the dynamic energy and autonomy of spaces like the former autonomous space Inde in Koper. The Inde squat in Koper was established out of frustration with the lack of creative freedom in existing youth centres and embodied the principles of community ownership and decentralised decision-making. The sector's resilience and dedication to community engagement underscore its vital role in enriching Slovenia's cultural landscape, with the

pursuit of autonomy being a fundamental driving force that has shaped the ethos of these communities.

17

The sector's main challenge – financial instability

The sector heavily relies on shrinking government funds. Motovila underscores the chronic lack of funding within the cultural scene and stresses the need for improved infrastructure and financial backing. The organisation is dedicated to enhancing capacity and conveying the sector's challenges to policymakers. Additionally, Motovila supports initiatives such as greening and cultural mobility, aligning with evolving European cultural policy priorities. As they note, although Slovenia's EU membership has brought collaboration and funding opportunities, it has also restricted access to some avenues available to non-EU countries like Kosovo.

Independent cultural organisations often seek funding through open calls from municipalities and ministries. The irregularity and decline in funding create instability for these organisations, complicating their ability to cover crucial expenses such as rent and staff salaries. This financial uncertainty makes it challenging for young people to enter the cultural sector due to inadequate working conditions and insufficient support. In response, some organisations, like Metelkova in Ljubljana and those in Koper, tried to develop internal economies to support the maintenance and management of spaces. Despite the sector's proactive and innovative efforts, inadequate funding and infrastructure continue to pose challenges, underscoring the need for a vision that prioritises improved financial and infrastructural support to unlock their full potential.

Community Displacement: The Impact of Renovation

The independent cultural sector in Slovenia faces significant challenges, particularly regarding the availability and condition of spaces. There are many empty spaces, even in city centres, that are neglected due to a focus on capital and profit rather than their potential benefits for cultural and youth activities. Many organisations operate in dilapidated buildings, lacking suitable conditions for their work.

A recurring theme identified during the interviews and in consulting bibliographical sources is that municipal renovations

of spaces occupied by independent cultural entities often lead to these entities' displacement without offering suitable alternatives. This concern is currently shared by the NOR and Ræhat collectives in Koper. Renovations might be perceived by some independent entities as formalizing a relationship with authorities, potentially restricting their autonomy (e.g., Metelkova rejecting municipal contracts) and creativity. This sentiment is echoed by a municipal official interviewed in Peter Kumer's research, who stated that "improving the general infrastructure would lead to demands for formalization that, in their thinking, would create limitations on their creativity." (Kumer, 2020). Additionally, the renovation process often leads to the eviction of independent cultural organisations, as municipalities tend to favor public institutions post-renovation, resulting in frequent displacement and instability for these organisations.

However, despite their potential benefits, municipal renovations and formalised partnership agreements often neglect the distinct needs and creative independence of independent cultural organisations, underscoring persistent challenges in urban cultural policy and management. Therefore, city authorities should adopt a more comprehensive approach to ensure that the unique needs and creative freedoms of independent cultural organisations are adequately supported throughout municipal renovation projects and beyond.

3. The main similarities and differences among the three countries regarding the findings in national reports

Persistence of ideas and values, but in a changing context

What comes across as very much alike at first sight is that independent centres in both Slovenia and Croatia started to grow in locations such as deserted military or industrial complexes in the 1990s and 2000s, while in Kosovo this process began to take place after the 2000s, in different kinds of spaces, from former cinemas, libraries and 'houses of culture' to hangars and abandoned industrial buildings. Certain similarities among the countries exist, such as the problem of the physical state of these buildings or complexes, which are often in very bad shape. The age of the organisations in the independent scene varies, from about 30

years old in Slovenia, to about 20 years old and younger in Croatia, to only a couple of years old up to 20 years old in Kosovo. Another similarity between the Slovenian and Croatian scene represents the gradual adaptation of independent actors to EU funding, which on one hand brings additional finances to the sector, but, on the other, unifies and subsumes it under certain EU categories such as “cultural industries”, “innovations”, “providing social services”, etc. In Kosovo, foreign private investments related to the peacebuilding process are partly dismantling the society by rapidly implementing a neoliberal doctrine. This affects the independent scene, although at the same time it became well financed by the state and the sponsorship funds. These are some of the challenges to the main common idea of reclaiming public spaces.

What also comes across as very similar are the ideas and values that have persisted throughout the years and decades, even though the context is changing. In Croatia, the emphasis seems more connected to the changes in national politics than in Slovenia. However, respondents in Slovenia placed more emphasis on lacking financial support and financial stability. What seems quite different is that in Slovenia, they speak more about struggling to preserve the identity and autonomy of the spaces throughout the years and decades. While in Kosovo, due to the currently ongoing construction of the cultural system, the main issues are how to contribute to this process and ensure the sustainability of the scene. But it is common in all three countries that political shifts might seriously endanger the use of public spaces. In relation to the prevailing political climate in the three countries, participation in policy-making in Kosovo is very strong (though not always meaningful) at this point, while in Croatia and Slovenia such participation in policy-making is already somewhat of a habit, but many actors on the scene don't find this to be actually effective. It also happens occasionally that politicians become closely connected to the independent scene, like in Kosovo, where some were previously involved in civic society networks and forums. Similarly, in Croatia, some of the currently active left- and green-leaning politicians entered politics from the independent scene. In Slovenia too, a part of the left-wing party that is currently in the government grew out of the independent scene.

What is also similar, albeit with some small differences, is the relationship towards governance and related questions of institutionalisation. In Croatia and especially Slovenia, there is a lot of fear of institutionalisation. In Croatia, we noticed that respondents addressed a more varied notion of institutionalisation, in one way, as formalisation and professionalisation of organisations on the independent scene, becoming institutionalised mostly through the use of EU funds, and in another, as institutionalisation of space through a form of novel (public) management of space. In Slovenia, they speak mostly about the second meaning of institutionalisation, maybe because the first meaning has already become more normalised. In both countries, fighting institutionalisation is taking different forms, from resistance (rejecting any contracts), particularly to participating in ESF funds, to forming strategic partnerships with authorities (civil-public partnerships or others). It is about the struggle for autonomy and preserving the space to create cultural content – the reason why these actors gathered at all. It is also interesting that in Slovenia, certain independent centres define themselves as rooted in the opposition to public youth centres, founded by municipalities and managed top-down through MKCs (public youth cultural centres), while in Croatia this opposition is not in evidence.

Regarding institutionalisation, refusal of formalisation appears sporadically in both countries, most commonly in the youngest initiatives, such as PLAC in Ljubljana, not wanting to legally formalise themselves, operating without an official representative. Similarly, ZIZ in Maribor avoided formalisation up till recently, but gave in due to the need for financial stability. It seems that an informal status can have good sides (beside the bad side of instability), as we could also see in Croatia, where the institutions in Pula (Rojc) and Rijeka (Filodrammatica) are currently without lease agreements for their space, but they somehow accept this situation as better than certain formal scenarios. Furthermore, PLAC refuses to become a legal entity with which the state as the property owner could legally communicate. On the other hand, in Metelkova they mention the need for more formal connection between the users, and they speak about their own lack of written rules.

These aspects of formalisation of relations are also strongly connected to the fear that those spaces that have multiple users, such as Rojc or Filodrammatica in Croatia, and Metelkova or Pekarna in Slovenia, might be dismantled. In all these places the question arises whether common lease agreements for space would dismantle the communities in these spaces and give the owners more control, opening the possibility of evictions. Or the contrary, this type of contract would bring about a higher level of responsibility and better organisation and use of spaces. We can notice something like a model of a fragmented governance structure emerging in Pekarna, Metelkova, Molekula/Filodrammatica, and Rojc. In relation to this, similarly in both countries, the fear of the renovation of these old complexes raises the question of whether the owner might use the renovation as an opportunity to repurpose the premises and evict the current users. This has happened to an extent in Pekarna in Maribor, and fully in Rog in Ljubljana, and is a possibility elsewhere (Libertas in Koper, Metelkova in Ljubljana, Rojc in Pula, Filodrammatica and Ivox in Rijeka, even Paromlin in Zagreb could leave out independent culture in the end). On the other hand, in Kosovo, when municipalities renovate spaces, the users don't seem that anxious about their repurposing; however, this rarely happens. Similarly, in Slovenia and Croatia, more and more actors using the spaces in independent centres are being left in the "grey zones", without lease agreements. It is a status quo that currently seems to suit both sides, but could eventually hang the independent scene out to dry. Finally, other kinds of relations, even partnerships between the independent scene and city- or state-owned premises do exist, offering somewhat more stable cooperation and use of public cultural infrastructure (HKD in Rijeka, Narodni dom Maribor, Pogon in Zagreb).

In Kosovo, we do not encounter similar larger multi-user centres. More prominent organisations, such as Oda Theater, Lumbardhi or the Jusuf Gervalla cinema, are entrusted with governing the larger buildings, which they then open to other cultural subjects. Other arrangements are made on an individual and organisational basis between the organisations and municipalities, oftentimes based on time-limited 'memorandums of understanding' with a weak legal basis, including rent and utilities-free contracts. Volatility, unreliability of municipalities as partners, and the fact that such contracts are managed on an ad hoc basis remains a great downside to such arrangements, an issue

connected with political instability, giving rise to a need for greater standardization and regulation.

22

Generational turnover

There are evident differences regarding this issue among the three countries. In Slovenia, there is not much mention of the generational transition, either about it happening or about the need for it, so it might be that it has been going on without issue, or that has not been reflected on (at least not in these interviews). In comparison to this, Croatian respondents spoke a lot about the loss of enthusiasm due to the ageing of the pioneers of the independent scene, while Slovenian respondents mostly spoke about enthusiasm drying out due to the lack of financial stability and precariousness of employment in the sector. We can also notice, in the Slovenian actors' responses, that there is less self-reflection and critical thinking about the internal relations within the independent sector, while the Croatian respondents spoke a lot about how they see themselves and the relations within the scene. Slovenian respondents spoke mostly about their external relations to municipalities, the state, and the funders. Croatian respondents spoke with concern about how few young people there were to take over the independent spaces, including in terms of governance. A smaller difference can be seen in regard to the experience of the Covid pandemic – Slovenian respondents spoke of significant disruptions due to limitations on physical interaction, but it is not clear whether this is related to differences in the constraints during the Covid period or in the structure of the independent cultural sectors in the two countries.

In Kosovo, generational turnover still does not represent the issue, which probably has to do with the youth of the population (the median age in Kosovo is 27, while in Slovenia and Croatia it is around 44) and the age of the independent scene as such. Given this youthful energy, in Kosovo we notice the undertaking of very daring, in certain contexts even unimaginable activities, and as the financing available has been growing and the culture is becoming more structured in a wider sense, the level of optimism on the scene is rather high. While the younger initiatives in Slovenia and Croatia also show high motivation and don't share the tiredness of the pioneers of the scene, they are still not daring in the same sense as the ones in Kosovo, but display such proactive stances in a more strategic and thought-through manner. Though the

generational turnover issue is still inexistent on organisational levels, certain actors have expressed concerns regarding increased living expenses related to shifting life-stages, as well as resistance towards accepting permanent precarity as the only option on the Kosovo independent scene. The burden of generational turnover is particularly visible in Croatia, where newer generations express refusal to take up the 'organisational dream' and the ideals of previous generations in their entirety, showing clearly that more inter-generational dialogue is needed.

The self-reflective and self-investigating independent sector

The interviews reveal the Croatian independent scene as the most self-reflective, and also as the one that produced a wide range of studies and reports over the last decade. In Slovenia, the self-reflection of the scene is directed more towards understanding the position and the mission of the scene within the wider societal circumstances, and is also strongly oriented towards criticism of the external conditions affecting the scene. In Croatia, there is more reflection about the internal relations on the independent scene, a lot of research on models, ways of operating and governance, and in the interviews, a lot of discussion of the problems involved in the switch made by some people into politics. In general, self-reflection is strongly present both in Slovenia and Croatia, however with different referents. Both countries show a lot of potential for transformation in the self-awareness of their respective scenes and their positions in societal and political contexts. While the scene in Kosovo does have some local forums dedicated to self-reflection, with the dissolution of the national network this is not so strongly present at the national level. This might also be connected to the comparative youth of the Kosovan scene, which at this point is at another stage of development, directing energy primarily into growth and realisation of potentials, and less into detecting internal problems, flaws and self-reflection. Nevertheless, similar to Croatia, in Kosovo, alternative archiving of the scene is also being developed, which also somewhat fills in the gaps left by the inadequate archiving practices at the national level, with the need for research of the independent scene remaining substantial. Regarding the younger Kosovo scene, we might mention the youngest of the independent spaces in Slovenia, the PLAC in Ljubljana, which

was inhabited in 2022. The situation there seems to differ from others, with the users of PLAC apparently more homogenous and ideologically coherent than in other, older spaces in Slovenia and Croatia. This might be so due to PLAC being still at a very early stage of its life, only one and a half years old. It is in the phase when enthusiasm is thriving, and community building is a priority. It is also interesting that their vision is to remain a non-commercial and non-bureaucratic space, their purpose to gather people without economic constraints, not to use the space that much for production, but rather to spend non-commercial time in it. This self-definition does not fully resemble the self-definitions of older squats and other independent centres that are in focus here. Termokiss in Pristina is a somewhat similar example, a DIY space operating in synergy with the neighbourhood, oriented towards community building, practising the horizontality principle, and governing itself through weekly assemblies. These examples display innovativeness that transgresses the boundaries of cultural content production, creating more inclusive, 'safer spaces', introducing fresh ideas and practices of democracy.

Concerning self-reflection and self-understanding of the scene, we might also mention the difference that became apparent regarding how culture is seen in a wider social and political climate. Some respondents in Kosovo mentioned the perception of culture among employees in municipalities as something of a luxury, in the sense that more pressing needs exist, while in Croatia and Slovenia, culture is increasingly being presented as something redundant, even though it was seen as a luxury in the past. The actors on the independent scene therefore have an additional task: they need to (continuously) advocate for the basic position of culture in societal and political reality.

Overall, it can be said that the capacity of these scenes to self-reflect and critically position themselves in the wider societal and political context remains one of the greatest strengths of the independent scene in all three countries.

Access to public spaces

While there are certain similarities in access to public space among the three countries in focus, the Kosovo case stands out as the most specific. The post-socialist transformations in Croatia and Slovenia also imposed the imperative of privatisation, although without legally blocking the allocation of spaces to cultural organisations,

which was the case until recently in Kosovo. Nevertheless, in Croatia and Slovenia, the corruptive processes, privatisation, contestations, and struggle for spaces also reduced the accessibility of public space to social and cultural actors. Overall, the principal area of difference between the three countries lies in the fact that access to public space, or the restriction thereof, is not inscribed into state-building processes. In all three countries, public space is contested and substantial efforts are made to claim it, but in Kosovo, this has not been normalised as it had been under the previous version of its Law on Property Regulation. The legacies of such practices have made access to public space the principal issue of Kosovo's civic sphere.

Regarding artist residencies, there are some differences between Slovenia and Croatia. In Croatia, artist residencies are more sporadically present, both as programmes and premises, while in Slovenia there are more permanent artists-in-residency programmes, also evidenced by the Motovila NGO as part of their support programme for independent culture. However, for both countries there remains a problem: there are far too few such premises, and those that do exist are mostly owned and fully managed by public institutions. In Kosovo, two organisations run residency programmes in their own premises: Foundation 17 in Hivzi Sulejmani house, in cooperation with the municipality, and Autostrada Biennale in their current premises in hangars that were previously a military complex, and are nowadays an innovation camp. Interviewees further expressed that they had some experience with residency programmes, either through renting flats (Qendra Multimedia) or more informally, by offering their homes and spaces (Lumbardhi, Termokiss, Defy Them, Stereo Space). It needs to be stressed that interest in developing residency programmes is high, and that the need to learn more about the possibilities of residency formats and their funding has also been expressed. A suggestion was raised to develop a database of residencies in the country, informing cultural actors on the programmes, artistic fields covered, accommodation and workspaces available, which is expected to enhance resource utilisation and exchange across the scene. The possibility of developing residencies in cooperation with the university over the summer, when dormitory spaces are empty, was also expressed.

There are great differences among the countries in terms of focus regarding developmental temporalities of the local independent scenes, which can best be traced through the emergence of organisational networks that represent, position and advocate for the scenes within the wider cultural systems. In Kosovo, this process started to develop in the 2010s, more precisely in 2012, when the Oda Theatre initiated the establishment of the Network of Independent Organisations of Culture – Cultural Forum, gathering 22 organisations from all over the country, which would soon become the voice of the scene. It produced numerous documents and research reports, positioning the independent scene as an actor within the cultural system, which acquired know-how on networking from the region, especially Croatia. Though this network ceased to exist due to the lack of funds, it left a valuable legacy by initiating local forums in Peja, Prizren, and Mitrovica. By comparison, a similar political subjectivation of the scene in Croatia began around the 2000s, growing out of the need to better position the scene within the cultural system of the country. This was most prominently exemplified by the founding in 2002 of the Clubture Network, a programme platform connecting independent cultural organisations, initiatives and non-profit clubs through innovative and participative processes of exchange. Similarly, in Slovenia, the Asociacija network was founded in 2003, building on informal networking that had developed over the previous decade. Finally, reinforcing the ties among the existing community on the regional level, in 2012, Kooperativa – Regional Network for Culture was founded, with headquarters in Zagreb, and later on with an additional centre in Skopje. This network allowed a lot of knowledge building and experience sharing, benefitting the development of national and local cultural networks across the region.

Temporal differences in the development of cultural systems of the countries in focus are also evident in the policy-making activity currently taking place in Kosovo. By comparison, Croatia and Slovenia began to undergo such processes in the early 2000s. These differences in temporalities of institution building further differentiate the positioning of the independent scenes in these countries, hindering or enabling their further trajectories. Another factor indicating the youth of independent culture in terms of governance is the so-called ‘educational process’ with

the politicians, which in Kosovo still seems to be ongoing, as the interviewees have expressed their dissatisfaction with having to explain what they do to each new authority. Establishing a political subjectivity that would represent the scene remains a need, something that is also present in different policy documents in Kosovo.

Youth-related issues

Youth remains the principal difference between Kosovo, Croatia and Slovenia, both in terms of population, actors on the scene, organisations, and the cultural system in general. When we look into the development of the cultural system, experiences, attitude and energy projected into future developments, the differences between the countries become even starker. By this point, independent cultural actors in Slovenia and Croatia have experienced optimism and enthusiasm, but also disenchantment with the reach and results of institutionalisation and with the decades of advocacy processes in general. These scenes also experienced a democratic backlash, particularly in Croatia in 2016, when the (far-)right government slashed funding for cultural and human rights organisations, making a cut from which the scene never fully recovered. Similarly, over a couple of mandates, the right-wing Slovenian government also landed some 'low blows' on the independent cultural scene and the civil sector in general. However, from what we have observed in Kosovo as it is undergoing its institutionalization processes, the impression is that the system and expectations from it are currently on an upward swing, and regardless of the possible outcomes, optimism is rather high.

Political and Economic Context

Distinct political and economic conditions influence the development and sustainability of independent cultural scenes in Croatia, Kosovo and Slovenia. In Croatia, the years of rapid 'Europeanization', also present in the cultural sector, were suddenly replaced by a democratic backlash, limiting funding and even the very existence of the independent cultural scene. This fluctuating environment requires constant adaptation and resilience from the cultural actors, expending a lot of energy on already 'resolved' issues, depleting the scene of optimism. In Kosovo, the prevailing

political environment currently demonstrates a clear commitment to acknowledging and supporting independent cultural initiatives, fostering a sense of optimism and expansion within the sector. Despite this favourable backdrop, however, the scene continues to face challenges, particularly in securing adequate funding to sustain its activities, or to adapt and build capacity to keep up with developments. In Slovenia, its long-standing tradition of resisting commercialization and institutionalisation places a strong emphasis on autonomy. With the shifting political context, particularly on the local levels, some mayors adopted a neoliberal approach to public spaces, exerting pressure on districts such as Pekarna and Metelkova, and pushing for their commercial redevelopment. Despite assurances from the current left-leaning central government, including from politicians from the independent cultural scene, the promises to collaborate with autonomous spaces have not been fulfilled. The availability of Ministry funds leaves the community in Metelkova somewhat reassured and safe from commercialization. However, there remains apprehension about potential uncertainties in the event of a change in government.

Generational Dynamics

The independent cultural scenes of Croatia, Kosovo and Slovenia each demonstrate unique generational dynamics that influence their respective cultural landscapes. Croatia is undergoing a challenging generational transition, characterised by differences in approaches and aspirations between the older and newer generations. This generational shift has led to varying perspectives on cultural practices and organisational strategies within the sector. In Kosovo, the cultural scene is notably youthful, with a high level of engagement from young people, actively shaping the future of the sector, infusing the cultural landscape with fresh energy and innovative ideas. Slovenia features a blend of veteran activists and middle-generation cultural workers (Metelkova and Pekarna), creating a diverse and experienced cultural community. Recently, the scene has been further revitalised by the involvement of teenagers following the pandemic, bringing new vitality and perspectives to the sector (PLAC). Conversely, discussions with interviewees in Slovenia also highlight the lack of youth engagement and the unappealing nature of programmes targeted at them. Middle-generation respondents observed that young

people are becoming Americanised, prioritizing lucrative careers over involvement in non-profit activities. Some veteran cultural actors stressed the importance of including younger members in organisations to improve communication strategies, noting that veterans often rely on more traditional methods for designing posters and general communication. Conversely, younger members of the cultural scene pointed out that some organisations' programming struggles to engage younger audiences effectively. In conclusion, the distinct generational dynamics observed across the independent cultural sectors in Croatia, Kosovo and Slovenia underscore the evolving nature of cultural landscapes and the importance of adapting organisational strategies to effectively engage with changing demographics.

Financial matters

Financing of independent culture remains an ongoing issue in all of the countries in focus. In Croatia, the independent cultural sector grapples with economic uncertainty and bureaucratic complexities, despite some relief from the newly established cultural foundation (Kultura Nova) and EU funding streams. Accessing these resources for structural funding (European Structural Funds) typically involves navigating rigorous bureaucratic procedures, resulting in organisational reconfiguration and a tendency towards over-institutionalization, forcing many organisations to opt out entirely from engaging with this fund. This phenomenon has also been observed in Slovenia. Financial instability is compounded by recurrent reductions in state funding for culture, with a discernible shift in support towards cultural industries over independent cultural initiatives. Irregularities and reductions in funding opportunities further complicate the ability of cultural organisations to meet essential expenses such as rent and salaries for personnel. Conversely, Kosovo's independent cultural landscape is characterised by a supportive political and economic atmosphere. The government's commitment to augmenting cultural budgets and enhancing grant allocation processes has fostered a positive outlook within the sector. Innovations in funding mechanisms and increased financial backing contribute to a flourishing cultural scene. However, these also raise questions regarding the sustainability of such a model and whether subsequent governments would continue them. Nevertheless, challenges persist, particularly

regarding the allocation of public spaces for cultural endeavours, with implementation lagging behind legal reforms, and business interests often taking precedence.

30

Community Displacement: The Impact of Renovation

The independent cultural spaces often appear to be unfit for the activities involved in cultural production and for properly carrying them out. In Slovenia, the independent actors face significant challenges regarding the availability and condition of spaces. Many spaces, even those in city centres, remain neglected, with profit being prioritised over their potential for cultural and youth activities. Numerous organisations operate in deteriorating buildings, lacking suitable conditions for work. A recurring issue arises with municipal renovations, which often leave cultural organisations without alternatives. The instability of occupancy further exacerbates challenges, with organisations frequently facing displacement due to uncertain futures, regardless of previous promises given by the property owners. This is most prominently exemplified by the closure of the city-owned Skladišče Libertas space in Koper for renovation without clear alternative options, and especially and most visibly with the forceful removal of the independent actors squatting in Rog in Ljubljana despite initial promises the space would be reserved for them. Despite positive investments in cultural infrastructure, municipal renovation projects for city-owned spaces previously used by independent actors often prioritize public institutions and neglect the needs of independent cultural organisations. In this aspect, Croatia and Slovenia share a common concern, as evidenced by situations in places such as Rojc in Pula, Filodrammatica and Ivex in Rijeka, even Paromlin in Zagreb. In contrast, the interviewed users of spaces in Kosovo haven't expressed such concerns about the potential repurposing of spaces during or after renovations.

In conclusion, shared concerns in Croatia and Slovenia regarding the repurposing of old complexes during renovation underscore the need for collaborative efforts and advocacy by the scene. While in Kosovo, the users of these spaces may not have yet expressed similar concerns, potential challenges loom as the cultural scene evolves. Addressing these issues demands prioritising the needs of independent cultural organisations, fostering partnerships and advocating for sustainable solutions to ensure the sector's vitality and resilience.

Finally, in the realm of self-reflection and innovation, Croatia stands out for its emphasis on introspection and research, employing these qualities and knowledge-building processes to confront obstacles and foster advancements. Kosovo, on the other hand, showcases a culture of innovation and optimism, driven by its youthful and dynamic scene, demonstrating entrepreneurial spirit and introducing novel themes. In Slovenia, a delicate balance is struck between autonomy and strategic alliances, leveraging community mobilisation to tackle financial and urban development challenges.

4. Recommendations, suggestions, possible interpretations of the findings, open questions for further research and innovation

- Pioneers and veterans who were instrumental in establishing independent cultural spaces have the potential to mentor the younger generation. By sharing their extensive experience and knowledge, these seasoned activists can guide new initiatives. Their mentorship can provide valuable insights, foster innovative ideas, and support the development of robust, sustainable cultural projects led by the next generation.
- Training for experimenting could be introduced; experimenting with the imaginal/virtual/fictional could enrich the scene with new methods of working, but also as a relief from the stress that results from the unmanageable reality.
- Workshops for developing and promoting new categories and notions with regard to independent culture could be developed. Since independent culture is often misplaced in, or missed out from, traditional categories in cultural politics (i.e. visual arts, artist, event, art epochs etc.), and since independent culture is by default an inventor of new types of presence of culture, some new categories and notions are needed, which the independent scene can use to describe itself, and on the other hand, which policy makers can/should use in their strategies and tenders, and which archives and libraries can use in their categorisations of material etc.
- Training on innovative practices of finding and using spaces could be implemented. For instance: rotation and optimisation and switching models of using the spaces;

couch-surfing residency; informal governance models as a tactic of using open and public spaces; private space renting; temporary use; rethinking complementarity and compatibility of different spaces; decentralised and dispersed programming and use of spaces; experimental use of spaces. Also, a “heretical idea” has emerged through these interviews, that maybe those old half-deteriorated buildings should be deserted by the independent scene, since it is becoming impossible to deal with renovation-fatigue. In some cases, it is becoming a question whether it would not be better to just leave these old buildings and invest the energy and the money into renting something more manageable, to use the remaining energy for substantial work. Also, training might be provided on adapting the activities of the cultural actors to a nomadic model, of course, for those who can adapt to such changes.

- It might also be interesting to learn from succession programmes for family businesses, since the problem of succession has been well researched, and support programmes have been developed, and there are some similarities in organisational aspects between family businesses and independent centres and networks in regard to generational transition.
- Relations with social and solidarity economies might be established, since in all three countries they were mentioning social entrepreneurship as part of their hybrid business planning. Hybrid models might be a response to the “tender applicants’ fatigue”, and are also seen as a way out of precarity. Support for the development of cultural and artists’ cooperatives could be provided. In this regard we might mention that in all three countries, some see culture as their hobby, but actually make a living doing other jobs.
- Workshops on terminology could be held, to raise awareness about words that are used on the scene regarding these issues: “owner” vs. “authorised managers”; “us” and “them”; “the head of an organisation”; “un-institutional” vs. “independent culture”, and similar. Therefore, introducing training using the critical literacy approach (developed by Paolo Freire and others) could teach the independent scene to use the terminology and be aware that “reading the word is reading the world”, and consequently that “saying the word is creating the world”.

- Investigating different approaches to change-making could be beneficial for the sector: for instance, “producing change” compared to “facilitating change”.
- The sector could improve career opportunities for younger people, keeping in mind they are more nomadic, flexible, a so-called “project generation”, with fewer identity issues about the independent scene and less inclination towards long-term commitments.
- Psychotherapy and self-care workshops or sessions for actors on the independent cultural scenes would be valuable if they could be provided.
- Establishing the governance model (whether formal or informal) by developing workshops/training on tactics for ensuring participatory governance based on understanding the game of power that is being played between the owners of buildings (usually the city) and the users. Regarding governance, it would also be useful to develop precise procedures for the gradual inclusion of people (newcomers) into the management of spaces.
- There is a need to investigate “the desire of the owner”, to conduct a precise investigation of what the owner of the space wants, whether a city or another entity. Maybe they don’t know what they want and sustain the status quo for this reason. Maybe they have secret plans or subversive open plans, like repurposing the space to become an innovation hub. Maybe the owner’s strategy is to just wait until the users are worn out, dead tired. Maybe the owner doesn’t want to deal with collectives but only with one contractual party. Maybe the owner is not even thinking about, or bothering with their space. Further tactics and strategies must be adapted to these findings, since the tactics of the struggle today need to be different from the tactics of the struggle of the squatters of the 1990s and 2000s.
- There is a need to investigate the potential of AI in the field of governing the independent centres, and also in regard to supporting the networking of the independent scene as such, not only to optimise governance but also to open up to the young, since the young don’t much like the structure of organisations, even civil society organisations, and might prefer the structure of platforms and algorithms as this is the mode they are used to.

- Young activists, as observed in interviews, are dismayed by the inability of established organisations to offer young people programmes that resonate with current trends. Workshops focusing on communication strategies and programme relevance offer an avenue for intergenerational sharing of knowledge and experience. Younger initiatives can introduce contemporary trends in communication and programming, aiding more established organisations, which, as revealed in interviews (Metelkova, Pekarna, etc.), face challenges in effectively engaging youth both as volunteers and programme participants.
- In preserving their spaces and resisting urban gentrification and commercialization, independent cultural entities, both established and emerging, consistently encounter challenges from municipal authorities. They react by involving the community in initiatives driven by community efforts, using grassroots methods to envision and plan their environments or involve the community in identifying the actual needs of the neighbourhood. Many organisations involved in this research exemplify these approaches. They have collaborated with neighbours and academia to develop visions and models of what real community needs would look like when addressed in their neighbourhood. It is crucial for all autonomous spaces to embrace proactive community involvement as a means of resilience. Documenting past efforts and establishing new programmes that foster collaboration among these spaces, academia, and urban planning authorities are essential steps. By utilizing their resources, expertise, and community engagement strategies, autonomous spaces can spearhead innovative, community-focused initiatives and act as intermediaries when communities lack the tools to communicate their needs to city authorities.
- There is a need to inform the actors on the independent scene about the types and formats of residency programmes that can be organised, as well as on the available funding options. Additionally, creating a database with information on the existing residency programmes, such as accommodation, workspace, and other resources, would be helpful in facilitating their use and promoting exchange within and between countries.

- Develop continuous research and archival activities on a wide array of issues significant for the further growth of the independent cultural scene: from the practices of archiving activities undertaken over the past 30 and more years, to governance models and other issues (working conditions, generational turnover, etc). Connecting researchers and scholars of diverse backgrounds in the humanities, arts and social sciences, as well as experienced practitioners, would be beneficial for the scene's self-reflection and for envisioning future trajectories.
- The development of residency programmes in collaboration with municipalities, universities and other public actors should be considered, as they often own various spaces, ranging from dormitories to exhibition venues, which could be utilized at certain times of the year (e.g. during summer, when the students are away).
- Educational and informative activities directed towards municipalities, public administration, and other actors, regarding the benefits of cooperation with actors in independent culture, stressing the importance cultural events hold for a city and the related symbolic and material benefits. Better communication.
- Further education for decision makers and the public could be provided, on the main characteristics of the independent cultural sector, its principles, contributions to society, needs, etc., with the goal of 'mainstreaming' the message to the wider public.

- Augestad Knudsen, Rita. 2013. "Privatization in Kosovo: 'Liberal Peace' in Practice". *Journal of Intervention and Statebuilding* 7(3), 287-307.
- Breznik, M. 2007. "The Role of Culture in the Strategies of 'City Regeneration'". In *Cultural Transitions in Southeastern Europe - The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*, Švob-Đokić, (ed.), Institute for International Relations, Zagreb, pp. 81-94, available online: https://irmo.hr/wp-content/uploads/2007/11/Svob-Djokic_Creative_City.pdf
- Brown, A. 2020. "Life after Covid: Who will survive?" article in *Arts Professional*. Available online: <https://www.artsprofessional.co.uk/magazine/article/life-after-covid-who-will-survive>
- Celakoski, Teodor et al. 2021. *Nacrt plana upravljanja društvenim centrom Rojc*. Zelena Istra and Savez udruga Rojca. Accessible at: https://rojcneta.pula.org/wp-content/uploads/2020/07/Web_NACRT-PLANA-UPRAVLJANJA-DC-ROJC-1.pdf
- Čukić, Iva and Timotijević, Jovana. 2020. Contextual Framework: Former Yugoslav region. In *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić and Jovana Timotijević, eds., 40-60. Belgrade: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.
- Demiri, Lirika and Kadriu, Aulonë. 2022. Prishtina bids farewell to Manifesta. *Kosovo 2.0*. Available at: <https://kosovotwopointzero.com/en/prishtina-bids-farewell-to-manifesta/> (accessed 24/05/2024).
- Dragusha, Njomza and Rexha, Orbis. 2020a. Kinema Jusuf Gërvalla / Jusuf Gervalla Cinema. In *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić and Jovana Timotijević, eds., 130-137. Belgrade: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.
- Dragusha, Njomza and Rexha, Orbis. 2020b. Qendra për Komunitet Termokiss / Termokiss Community Centre. In *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić and Jovana Timotijević, eds., 138-152. Belgrade: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.
- Durmuşoğlu, Övül Ö. 2022. Postwar Punk in Prishtina. *Art Basel*. Available at: <https://www.artbasel.com/stories/postwar-punk-prishtina-kosovo-manifesta?lang=en> (accessed 24/05/2024).
- Hasimja, Rudina. 2022. *Hapësirat kulturore të Kosovës/Prostori kulture na Kosovu/Culture Spaces of Kosovo*. Pejë: Anibar.
- Haxihaj, Serbeze. 2024. Kosovo's Houses of Culture, Fading Relics of the Yugoslav Past. *Balkan Transitional Justice*, January 5, 2024. Available at: <https://balkaninsight.com/2024/01/05/kosovos-houses-of-culture-fading-relics-of-the-yugoslav-past/> (accessed 24/05/2024).
- Kelmendi, Fiona. 2023. Kosovo's youth: Overcoming challenges and creating opportunities. Österreichische Gesellschaft für Europapolitik, Policy Brief, April 23, 2023. Available at: <https://www.oegfe.at/policy-briefs/kosovos-youth-overcoming-challenges-and-creating-opportunities/?lang=en#:~:text=Introduction,this%20immense%20potential%20for%20growth> (accessed 24/05/2024).
- Kumer, P. 2020. Self-Governance and social inclusion in a post-socialist city: contradictions between city-designed and naturally-occurring arts districts. *Teorija in Praksa, Družboslovna revija*, let. 57 1/2020, pp. 205-222, available online: <https://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/tip/samoupravljanje-in-socialna-vključenost-v-postsocialističnem-mestu-nasprotja-med-načrtovanimi-in-samoniklimi-kulturnimi-soseskami6017c0304f2c67bc8e26ff00008e8d04.pdf?sfvrsn=0>
- Kumer, P. 2020. Hidden geographies of social justice in an urban environment: the particularities of naturally-occurring arts districts, *European Journal of Geography*, Vol. 11, Issue 2, pp. 123-136, <https://eurogeojournal.eu/index.php/egj/article/view/140>

- Matanovac Vučković, Romana, Uzelac, Aleksandra and Vidović, Dea (ed). 2022. *Pregled kulturnog razvoja i kulturnih politika u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske and Hrvatska sveučilišna naklada. Accessible at: <https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Pregled%20kulturnog%20razvoja%20i%20kulturnih%20politika%20u%20Republici%20Hrvatskoj.pdf>
- Matjaž, E. and Kosi, T. 2020. The art of survival: Slovenian cultural and creative workers in the time of the COVID-19 epidemic. *Poligon Creative Centre*. Available online: http://www.poligon.si/en/wp-content/uploads/2021/12/the_art_of_survival.pdf
- Maxharraj, Shaban. 2024. The overdue call to the independent scene is powered by three years of support. KOHA, April 4, 2024. Available at: <https://www.koha.net/en/kulture/415154/thirja-e-vonuar-per-skenen-e-pavarur-fuqizohet-me-mbeshtetje-trevjecare> (accessed 04/04/2024).
- Maxharraj, Shaban. 2023. The government announces the “new cultural policy” for the “dignity of the artist”. KOHA, June 30, 2023. Available at: <https://www.koha.net/en/culture/383518/the-government-announces-the-new-cultural-policy-for-the-dignity-of-the-artist/> (accessed 03/10/2023).
- Mišković, Davor and Celakoski, Teo. 2020. *Një raport hulumtimi mbi peisazhin kulturor të Kosovës/Research Report on Cultural Scene in Kosovo/Izveštaj istraživanja o kulturnom pejzažu Kosova*. Pristina: Quendra Multimedia.
- Nabergoj, S. 2013. Gesamtkunstwerk Metelkova Mesto. *Časopis za kritiko znanosti*, vol. 41, nr. 253. Available online: <https://ckz.si/docs/publications/journals/253/253-029-041.pdf>
- Nedućin, D., Krklješ M. and Gajić Z. 2019. Post-socialist context of culture-led urban regeneration – Case study of a street in Novi Sad, Serbia. *Cities*, Vol. 85, feb. 2019, pp. 72-82, https://www.researchgate.net/publication/330801256_Post-socialist_context_of_culture-led_urban_regeneration_-_Case_study_of_a_street_in_Novi_Sad_Serbia
- Program razvoja kulture Grada Zagreba 2024.-2030.* (2023). The City of Zagreb. Accessible at: <https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/kultura/Programa%20razvoja%20kulture%20Grada%20Zagreba%202024-2030.pdf>
- Shporta, Ares. 2021. Kosovo Cinemas in Context: a reportage. *Landscapes of Repair Blog*. Available at: <https://landscapesofrepair.org> (accessed 24/05/2024).
- Shporta, Ares. 2020. Convenience of State-Building. Articulating Cultural Policies in Kosovo. In *Kann Kultur Politik? – Kann Politik Kultur? Warum wir wieder mehr über Kulturpolitik sprechen sollten*, Michael Wimmer, ed., 108-119. Berlin: De Gruyter and Universität für angewandte kunst Wien. Available at: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110682823-013/html> (accessed 24/05/2024).
- Siegrist, N. 2023. A Tale of Two Squats: Gentrification and Urban Movements in Contemporary Ljubljana. *Urban Matters Journal*, Issue: Class and the City, available at: <https://urbanmattersjournal.com/a-tale-of-two-squats-gentrification-and-urban-movements-in-contemporary-ljubljana/>
- Siegrist, N. and Thörn, H. 2020. Metelkova as Autonomous Heterotopia. *Antipode, A Radical Journal of Geography*, vol. 52, Issue 6, pp.1561-1883, available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/anti.12677>
- Sörensen Stilhoff, Jens. 2009. *State Collapse and reconstruction in the Periphery. Political Economy, Ethnicity and Development in Yugoslavia, Serbia and Kosovo*. New York and Oxford: Berghan Books.
- Sutlović, Leda. 2023. *Weaving spaces: How regional spaces for culture shape narratives for (local) art, culture and cooperation*. Zagreb: Kooperativa – Regional Platform for Culture and Operation City. Accessible at: https://operacijagrad.net/system/publication/document/14/SB_II_web.pdf
- Thörn, H. 2012. “In between Social Engineering and Gentrification: Urban Restructuring, Social Movements, and the Place Politics of Open Space.” *Journal of Urban Affairs* 34 (2): 153–68. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1111/j.1467-9906.2012.00608.x>

Vidović, Dea (ed.). 2018. *Do it Together. Practices and Tendencies of Participatory Governance in Culture in the Republic of Croatia*. Zagreb: Kultura Nova Foundation. Accessible at: https://kulturanova.hr/file/ckeDocument/files/Notes_EN_web.pdf

38

Žapčič, Andreja et al. 2020. *Trasiranje puta novim modelima upravljanja: Uspjesi u limbu asimetričnih partnerstava*. Kurziv – Platforma za pitanja kulture, medija i društva and Savez udruga Operacija grad. Accessible at: https://operacijagrad.net/system/publication/document/1/6.-trasiranje-puta-novim-modelima-upravljanja-uspjesi-u-limbu-asimetricnih-partnerstava_publikacija2_web.pdf

Žuvela, Ana, Sirovica, Hana, Pavić, Katarina and Mišković, Davor. 2020. *Studija slučaja: Praksa bez pravnog okvira. Analiza modela sudioničkog upravljanja u šest kulturnih centara Grada Zagreba*. Zagreb: Savez udruga Operacija grad. Accessible at: https://operacijagrad.net/system/publication/document/2/6.-publikacija1_web.pdf

Websites:

Anibar: <https://anibar.org>

Autostrada Biennale: <https://autostradabiennale.org>

Booksa / Kulturtreger: <https://booksa.hr/>

Bunker institute: <https://www.bunker.si>

Centar za dokumentiranje nezavisne kulture: https://abcdnk.hr/Glavna_stranica

Cukrarna: <https://cukrarna.art/en/about-us/>

Defy Them: <https://www.facebook.com/defythemrecords/>

Dokufest: <https://dokufest.com>

Drugo more: <https://drugo-more.hr/>

Društveni centar Rojc: <https://rojcneta.pula.org/>

Festival IZIS, official website: <https://festival-izis.org/en/>

Foundation Lombardhi: <https://lombardhi.org/about/lombardhi-foundation/>

Foundation 17: <https://foundation17.org/sq/>

GT 22: <https://gt22.si/projekt-zadostopnalen/>

Guestroom Maribor official website, <http://www.guestroommaribor.si>

HEKA lab, <https://www.mcruk.si/clanek/heka>

Hrvatski kulturni dom na Sušaku: <https://hkd-rijeka.hr/>

Inde at radar.squat.net website: <https://radar.squat.net/en/koper/inde>

Kino Armata: <https://www.facebook.com/kinoarmata/>

Kolektiv Igralke: <https://www.instagram.com/kolektiv.igralke/>

Kosovo Civil Society Foundation: <https://kcsfoundation.org/en/>

Kontejner: <https://www.kontejner.org/>

MaMa / Multimedijalni institut: <https://miz.hr/>

Mariborski Radio Študent, MARŠ: <https://www.radiomars.si/ekipa>

Metelkova Mesto <http://www.metelkovamesto.org>

Motovila: <https://motovila.si>

Narodni Dom, Maribor, <https://nd-mb.mojekarte.si/si/celotna-ponudba.html>

Neodvisni Obalni Radio: <http://www.noradio.org>

Palach: <https://www.instagram.com/klubpalach/>

Pekarna, <https://www.pekarna.info/objekti/>

Pekarna Magdalenske Mreže official website: <https://pekarnamm.org/o-nas>

PINA, <https://www.pina.si/en/home/>

Pogon – Zagrebački centar za nezavisnu kulturu i mlade: <https://www.pogon.hr/>

Qendra Multimedia: <https://qendra.org/en/>

Road/Rrugë Fest: <https://www.facebook.com/rrugefest/>

Savez udruga Molekula: <https://molekula.org/>

Stereo Space: <https://www.facebook.com/stereotube/>

Termokiss: <https://www.instagram.com/termokiss/?hl=en>

Urbani separe: <https://www.urbanisepare.org/>

List of interviews:

- April 8th 2024, Ljubljana
— Two members from the PLAC community
- April 9th 2024, Koper
— A representative working in Heka lab
— Toni Bračarov, Neodvisni Obalni Radio (NOR) and Kluba Inde Drugje
— Matija Gregorič, Raehat Collective and Kluba Inde Drugje
— Luka Bevk, Inde, Panda Banda, DPZNA, etc.
- April 10th 2024, Ljubljana
— Nataša Serec, KUD Mreža Metelkova
— Tanja Kos, Motovila
— Ines Kezman, Motovila
- April 11th 2024, Maribor
— Urška Breznik, Pekarna Magdalenske Mreže
— Jan Franc Podbrežnik, Radio MARŠ and ZIZ collective
- April 12th Maribor
— Hana Repše, Zavod Mars
- April 8th 2024, Pula
— Mirjana Radulović, Rojc
— focus group of 4 people, Rojc
- April 9th 2024, Rijeka
— Vanda Velagić, Kolektiv Igralke
— Edvin Liverić, Hrvatski kulturni dom
— Davor Mišković, Drugo more/Molekula
- April 10th 2024, Rijeka
— Marin Nžić and Tanja Blašković, Urbani separe
— Borko Novitović, Molekula/Filmaktiv
- April 24th 2024, Zagreb
— Janja Sesar, Pogon
— Ena Hodžić, Kontejner
- April 26th 2024, Zagreb
— Dušica Parezanović, Booksa/Kulturtreger
— Ivana Pejić, Multimedijalni inštitut/MaMa
- April 8th 2024, Prishtina
— Dren Puka, KCSF - Kosovar Civil Society Foundation
— Aurelia Kadriu, Qendra Multimedia/Oda Theatre
— Alush Gashi, Kino Armata
— Kombëtar Uskana and Ilir Berisha, Defy Them
- April 9th, 2024, Prishtina
— Guri Shkodra, Stereo Space
— Shpat Shkodra, Elena Morina, and Era Qena from Termokiss
- April 10th and 11th 2024, Peja
— Vullnet Sanaja, Anibar
— Fëllanza Taraku, Anibar/Road Fest
- April 12th and 13th 2024, Prizren
— Leutrim Fishkeciu, Autostrada Biennale
— Ares Shporta from Lumbardi Foundation
— Veton Nurkollari, Dokufest
- April 23rd 2024, online
— Ajete Kërqeli, Foundation 17.

Karolina Babič

ANALYSIS of the survey

The questionnaire for this survey was designed on the basis of prior research, with semi-structured interviews and open discussions with the actors on the independent cultural scene in the three countries, with relevant experience using (public) cultural infrastructure in the context of their activities for the independent scene; we interviewed a total of 39 people (12 in Slovenia, 15 in Croatia, 12 in Kosovo).

The report conclusions after the interviews highlight some of the main topics and concerns prevalent on the independent scene, which we categorised as: persistence of ideas and values, but in a changing context; governance and institutionalisation; generational turnover; the self-reflective and self-investigating independent sector; access to public space; difference in developmental temporalities; youth-related issues; political and economic context; generational dynamics. These clusters of issues were the basis for the seven sets of questions which formed the seven chapters of this report:

1. Categories of respondents
2. Access to (public) cultural infrastructure, i.e. to spaces for independent culture
3. Influence of changes in context
4. Participation in the management of the spaces for independent culture
5. Generational transition
6. Self-reflection, (self)investigation, (self)criticism
7. Feelings and the future

The survey was open from July to September 2024. We received 360 valid responses.¹

1. Categories of respondents

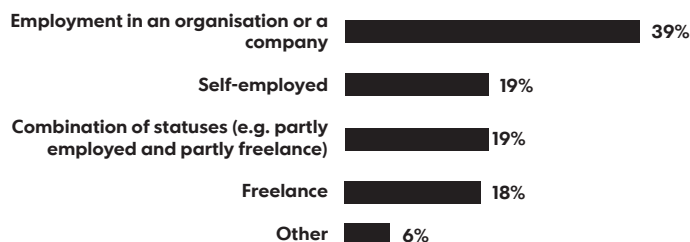
The survey was promoted among 47 countries (Council of Europe members + Kosovo). The respondents of the survey reported as being active or living in 26 different countries, a large of majority of them in Croatia (46%) and Slovenia (27%), followed by Kosovo (8%) and Serbia (6%), and smaller number s of respondents from the following countries: Albania, Austria, Belgium, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Czechia, France, Germany, Greece, Hungary, Ireland, Italy, Montenegro, Netherlands, North Macedonia, Poland, Portugal, Romania, Spain, Sweden, Türkiye,

¹ Methodological note: not all of the 360 valid responses contained answers to all of the questions. For the questions answered in fewer than 360 responses, we state their percentage share in the total number of responses.

Ukraine. Representation of respondents across different countries is not sufficient to make valid comparisons among the countries, while dispersion of respondents among different countries is still good enough to make general conclusions.

Most respondents cited their employment status as Employed in an organisation or a company (39%), followed by Self-employed (19%) and Freelance (18%). Many have also cited their employment status as mixed. See Picture Chart No. 2 below. Under “employment status – other”, respondents also mentioned: owner of a coworking space, student, teacher, prominent artist, volunteer, unemployed, retired, or in transition.

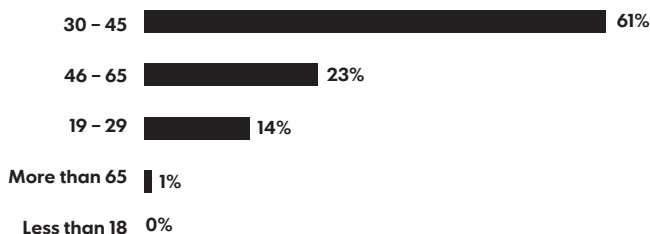
Picture Chart No. 2: **Respondents' Employment Status**

Most respondents identified themselves as: Cultural worker (55%), Artist (45%) or Culture producer (45%); some did as Activist (15%) or Researcher (15%); less frequently as Squatter (2%). Respondents also identified themselves as: business owner, lawyer, educator, community builder, youth worker, therapist, activist, etc. (see Picture Chart No. 3 in the Appendix).

As for the type of organisation where the respondents are employed, most replied with Non-profit or Non-governmental organisation (54%), much fewer with Public entities (16%) or Private companies (14%), while 9% stated they were employed in Collectives or Unregistered initiatives; under “Other,” respondents cited: civic-public partnership, trade union, etc. (see Picture Chart No. 4 in the Appendix).

When it comes to the respondents' age, most are middle-aged, between 30 and 45 years (61%), it is interesting that none of the respondents is younger than 18 (see Picture Chart No. 5 below).

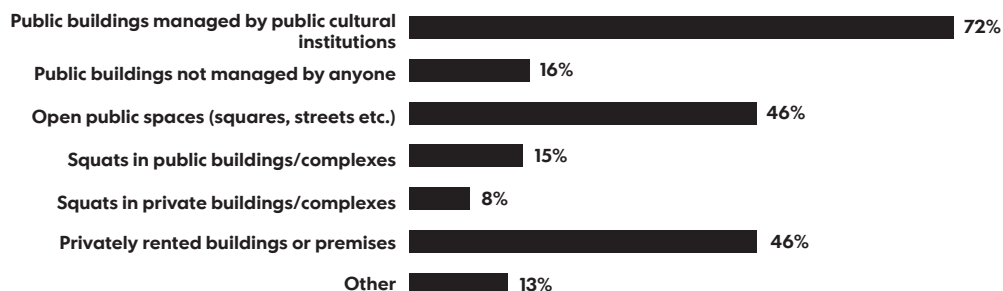

It turns out that most respondents have been active in the sector for a long time, the majority between 5 and 15 years (50%) and more than 15 years (37%), and only 14% for less than 5 years (see Picture Chart No. 6 in the Appendix).

2. Access to (public) cultural infrastructure, i.e. to spaces for independent culture

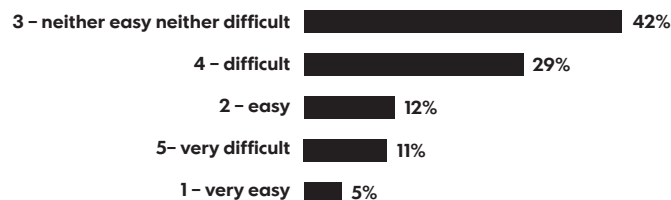
In this set of questions, we asked respondents about their perception of access to public spaces and finances. Firstly, we asked about what cultural spaces they used for their work, where most stated that they use Public buildings managed by public cultural institutions (72%),² followed by Open public spaces (46%) and Privately rented buildings (46%), whereas much fewer stated they used Public buildings not managed by anyone (16%), Squats in public buildings (15%) or Squats in private buildings (8%); under Other, the respondents mentioned: public buildings managed by NGOs (several mentions), home offices or studios, clubs, per-hour renting, tents, abandoned private residential buildings, rented public premises, etc. (see Picture Chart No. 7 below).

² This high percentage might be connected to the fact that by far the highest share of respondents work in Croatia.

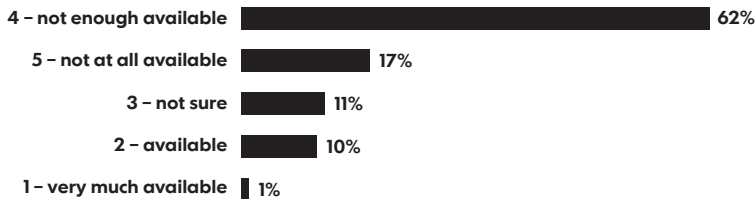
Close to half of the respondents perceive access to using cultural spaces as somewhere in the middle, neither difficult or easy, while 29% find it difficult, and 11% very difficult (see Picture Chart No. 8 below).

Picture Chart No. 8: **How would you rate access to using this cultural infrastructure/space?**

As for the condition of the spaces they are using, the respondents mostly saw the spaces as some being in good shape and some in bad shape (53%), 22% found them to be mostly in good shape, and 20% mostly in bad shape (see Picture Chart No. 9 in the Appendix). The situation is similar with the technical equipment of the spaces, with 56% finding the technical equipment of the spaces to be good in some cases and bad in others, 18% finding it to be in bad shape, 17% in good shape (see Picture Chart No. 10 in the Appendix).

It shows quite clearly that there is a big lack of artist residency spaces, since 62% of respondents perceived that artist residency spaces are insufficiently available, 17% not available at all, and only 11% see them as available or very available (see Picture Chart No. 11 below).

Regarding the question whether they found being able to continually use a particular cultural space crucial for their work identity, that is, that they couldn't move their work to another location without significant harm, most respondents partly or totally agreed (62%) while 20% partly or totally disagreed (see Picture Chart No. 12 in the Appendix).

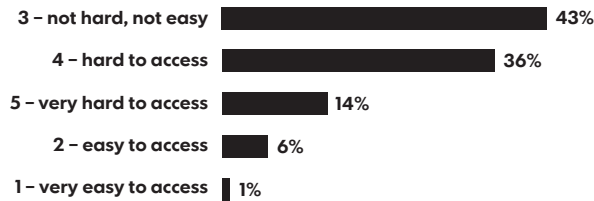
3. Influence of changing contexts

The respondents rate the influence (for better or worse) of changes in government (both national and local) on their access to cultural infrastructure/spaces as very high, 50% seeing that influence as very strong on the local level, and 40% on the national level, while only 6% or 7% see no influence at all (see Picture Chart No. 13 in the Appendix).

Respondents rate the progress of public financial support for independent culture on the city or regional level very differently by comparison to the state level. At the city or regional level, 26% of respondents think that financial support has remained the same, 41% that it is declining, and 35% that it is improving. On the national level, 27% believe it has remained the same, 51% that it is declining, and 22% that it is improving (see Picture Chart No. 14 in the Appendix).

As for access to public financing for independent culture, 43% of respondents perceive it as neither hard nor easy, 7% see it as easy or very easy, while 50% see it as hard or very hard (see Picture Chart No. 15 below).

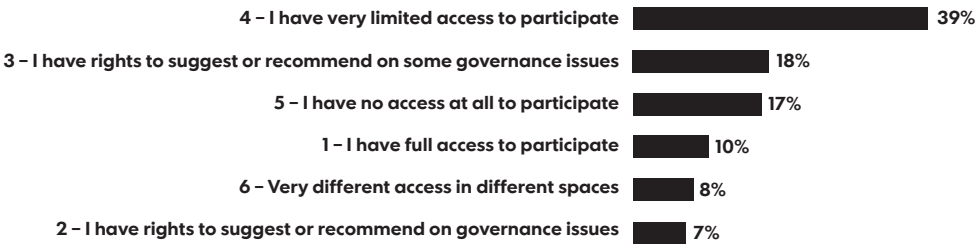
Picture Chart No. 15: **How would you rate your access to public finances for independent culture?**

4. Participation in managing spaces for independent culture

Regarding the participation of users in the management of spaces, we asked questions about how they perceived access to governance, about their actual activities in co-governance and about their desire to participate. 39% of respondents perceive that they have very limited access to participation in governing the spaces they use, and 17% that they have no access to participation; only 10% stated that they have full access to participating (see Picture Chart No. 16 below).

Picture Chart No. 16: **Do you feel you have access to decision making about how the spaces you are using are managed? How would you rate your access to participation in the management of the spaces you are using for your work?**

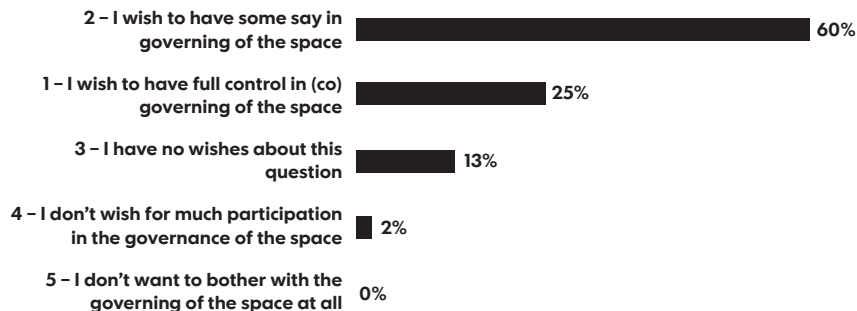

33% of the respondents somehow participate in the management of the spaces they use for their work, 20% significantly participate, and 5% practice full control over the spaces. On the other hand, 23% rarely or insignificantly participate, and 19% don't participate at all (see Picture Chart No. 17 in the Appendix).

As for the desire to participate in managing the spaces, most respondents don't want to have full control over the spaces but want to have some say in it (60%), 25% want to have full control, and only 2% don't want to have much to do with participating in management (see Picture Chart No. 18 below).

47

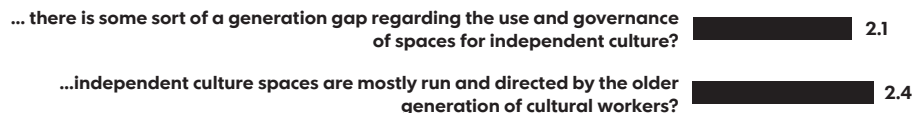
Picture Chart No. 18: **How would you describe your ideal future mode of participating in managing the spaces for independent culture that you are using?**

5. Generational transition

As for the generational turnover, we asked respondents about their generational identity, about the generation gap and about their suggestions on how to overcome this gap. As for identity, the highest share of respondents don't see themselves as belonging to any specific generation (24%), 23% see themselves as being part of the younger generation, 24% as being members of the second generation, 14% as being among the pioneers of the scene, 7% as being veterans, and 8% as being newcomers (see Picture Chart No. 19 in the Appendix).

Most respondents agree that there is some sort of a generation gap regarding the use of independent spaces and that independent culture spaces are still mostly controlled by the older generation (see Picture Chart No. 20 below).

The respondents mostly think that the young should be more active in matters of independent cultural spaces: that the young should demand more participation in managing the spaces (76%), they should fight more for the use of open public spaces (squares, streets, etc.), that the young should take over the squats (38%), that they should find new spaces more suitable for them (38%) (see Picture Chart No. 21 in the Appendix). In the open section of the question, the respondents suggested some directions for the young that we can cluster into two different views: the prevailing view, 1.) Continuity and collaboration of generations, suggesting that the young should respect, learn from, and collaborate with, the older generations, exemplified by the following quotes: “join the older generations, learn from them, but be able to make innovations and new approaches”, or “we should co-exist, and as time goes by, it would be great if the younger generations could continue our work, or do something similar, or just do something in the given space”, or “they should continue the struggle for keeping the existing places and opening up new ones”, or “the young should respect the establishers of current spaces and find new spaces if they can’t find common goals with them”, or “the young should find some organisations that already exist, and join them (if they agree with the aims of the organisation). It is not necessary to start a new organisation with a new space, but think about the sustainability of the cultural scene and organisations.” And the less frequent view, 2.) The young should cut it with the old battles and go their own way anew, exemplified by the following quotes: “they should decide for themselves”, or “the young should invent new spaces and new definitions of independence”, or “the young should invent something new”.

As for the question what the older generation of cultural workers should do regarding the existing generation gap and in relation to the young, most respondents believed that members of the older generation should systematically include the young into the management of the spaces (78%), offer mentorship

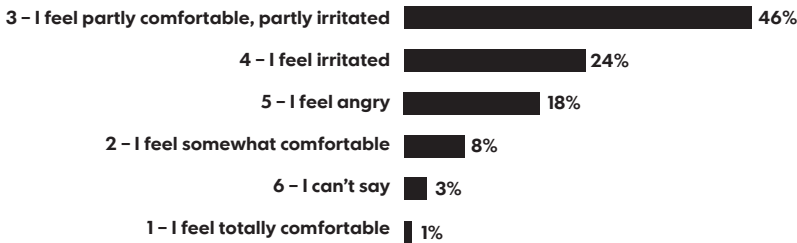
to the young (77%), encourage the young to create new spaces (71%), improve communication with the young (61%) and help them to take over the squats or centres (43%) (see Picture Chart No. 22 in the Appendix). In the open section of the question, respondents gave suggestions with regard to the attitude of the older generation towards the younger, as in the following quote “not use generationalism in one sense or another”, or “allow for them to be supported when needed and called upon. Not impose or push. Share know-how when in risky situations”, or “free up relevant positions in organisations”, or “explain to them what struggles have been fought and which are ongoing and invite them to join”, or “move out”. Suggestions show the two-fold picture that is inherent in every generation gap, the need for some continuity on one hand, and the urge to break off with the old stuff on the other. One quote clearly channels this: “The older generation has to accept the fact that the younger generation will get everything they leave for them. But also respect that each generation has its battles, and learning is a two-way process. The younger generation can learn from the older, but also vice versa. If we all work together, we will have better results!”

6. Self-reflection, (self)investigation, (self)criticism

In this section of the survey, we asked respondents about their views or reflections on themselves, the sector and the general state of affairs. The biggest share of respondents feel partly apathetic and partly excited in regard to the current situation in independent culture in their city/region (42%), 22% feel apathetic, 19% feel somewhat excited, 12% feel numb, and 2% feel enthusiastic (see Picture Chart No. 23 in the Appendix).

While on the scale of feeling between comfort and anger, most of the respondents feel partly comfortable and partly irritated (46%), 24% feel irritated, 18% feel angry, and 9% feel somewhat or fully comfortable (see Picture Chart No. 24 below).

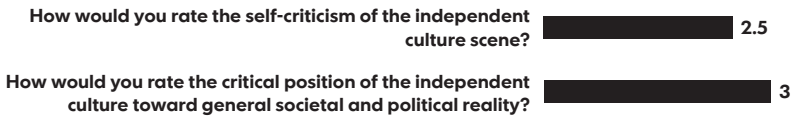
Picture Chart No. 24: **How would you express your feelings in regard to the current situation in independent culture in your city/region?**

As part of the self-reflection of the independent cultural scene, 42% of respondents are occasionally active in some kind of research or investigation into the independent cultural sector, such as writing for publications, attending conferences, conducting research and experiments, etc., 23% are rarely active in such activities, 13% often, 14% regularly, and 7% never (see Picture Chart No. 25 in the Appendix). 63% of the respondents find the research and (self) reflection on the independent cultural scene as very important, and 31% as important (see Picture Chart No. 26 in the Appendix).

Regarding the question about being critical or self-critical, respondents find the independent cultural scene very critical, somewhat more towards the general societal and political situation than towards themselves (as in self-criticism). 47% of respondents find that there is not enough self-criticism in the independent cultural sector, and only 11% see that the scene is very self-critical. While 30% find the scene is not sufficiently critical towards general societal and political reality, and 31% that it is very critical in this respect (see Picture Chart No. 27 below).

Picture Chart No. 27: **How would you rate the (self)criticism of the independent cultural scene? (1 - not at all critical, 2 - not critical enough, 3 - somewhat critical, 4 - very critical, 5 - too critical)**

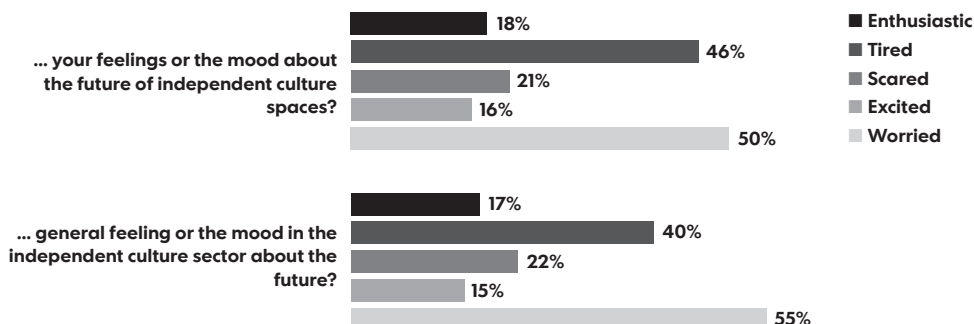

7. Feelings and the future

51

In the final set of questions, we asked respondents about their feelings regarding the future and about their plans. Many respondents express their feelings or general feelings as tired (46% or 40%) and worried (50% and 55%), while the feeling of being scared is also very common (21% or 22%), while positive feelings of enthusiasm and excitement are less common (see Picture Chart No. 28 below).

Picture Chart No. 28: **How would you describe your feelings ... (1 – enthusiastic, 2 – tired, 3 – scared, 4 – excited, 5 – worried)**

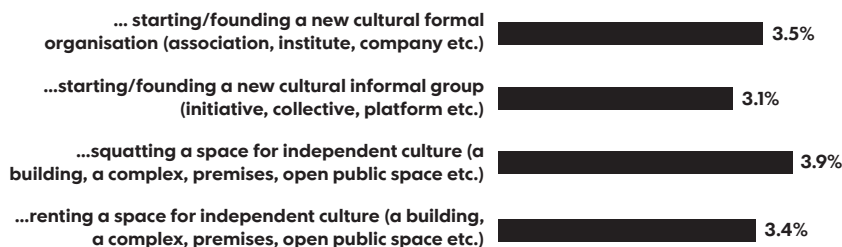
Almost half of the respondents are relaxed about potential renovations of old squats and old buildings/complexes for independent culture, recognising that renovations are welcome and will enrich independent culture (49%), 27% think that renovations are necessary, but may dismantle the independent scene, 16% are worried that renovations would lead to the repurposing of the spaces and displacement of independent culture (see Picture Chart No. 29 in the Appendix).

The respondents are not very inclined to start new organisations or new cultural spaces in the future, with only 21% stating that they will or most likely will start/found a new formal cultural organisation, 32% stating that they will or most likely will start/found a new informal cultural group, 8% will or most likely will squat a space for independent culture, 26% will or most likely will rent a space for independent culture. 21% definitely will not start/found a new formal cultural organisation, 12% definitely will not start/found a new informal cultural group, 34% definitely will not squat a space for independent culture, 21% definitely will not

rent a space for independent culture (see Picture Chart No. 30 below).

52

Picture Chart No. 30: **Are you planning in the near future on ...? (1 – definitely yes, 2 – most likely yes, 3 – maybe, 4 – most likely no, 5 – definitely no)**

In the last, open question, which gave space for commenting or expressing anything regarding the topics and themes in the survey, some interesting responses were recorded. We can divide those who responded into three groups: 1.) Expressing the needs of the independent sector that were not addressed by this survey. 2.) Positive and negative reactions to the survey. 3.) Ideas about solutions for future improvements in the independent cultural sector. In group 1.) for instance, quotes like “Croatia says that it wants to promote the return of the people from the diaspora to revitalise the country and solve the demographic problem. Sadly, the country is not ready to receive us. There are no clear policies of inclusion into society”, or the overlooked topic “female artists facing parenthood issues”, or “the independent scene needs more space to work and it [the space] needs to be created. At the same time, the independent scene does not know anything about the work of public institutions, does not understand the work of public institutions, and it is necessary to train people on this topic”. In groups 2.) for instance, quotes like “thank you for these questions! They alone make me feel heard and that there are countries facing and sharing similar difficulties”, or “very narrow-minded questions”, or “collecting information is ok, but it is not helpful for the independent art scene.... we already know all the problems, and have no solutions... now you are making yourself aware of the problems, but will you offer any solutions or just get paid for some research you did, and like that become a part of the problem...”. In group 3.) quotes like “a lot of institutional spaces are not in use in their proper capacities and should be given to the

independent cultural workers and artists”, or like “I wish all the organisations would recognize that the spaces that are currently available for artists are too few. So instead of attacking and politically diminishing the organisations that fought to get their spaces, everyone from the scene should fight for new places that would serve artists.”

8. Conclusions

The purpose of this survey is not to make black and white statements about the state of affairs regarding the use of independent spaces, but to provide useful inputs for those who will be searching for new ideas, solutions and pathways to support the future development of the independent cultural scene, especially regarding the use of spaces and related infrastructure. Therefore, the conclusions we are making here are only proposing one way of how we can summon up and read the results of the survey presented above, while we have to leave it to the readers to use the whole analysis as a starting point for different creative developmental processes.

To understand their profile, we asked the respondents about the countries where they live or mostly work, about their employment status, about how they identify and about their age and years they have been working. As said, the dispersion of countries is not representative enough to make meaningful comparisons among different countries, but having respondents from 26 countries gives this survey a good territorial starting point. As for the employment status, it is striking that less than 40% are employed in an organisation or a company, while the rest are self-employed, freelancers or have mixed status, which proves that the independent cultural sector is more precarious than the average employment sector. Also, most of those employed work in NGOs, so we can see that most of our respondents are actually active on the independent scene. It might be important to point out that most respondents are middle-aged (between 30 and 45), as well as that most have worked in an organisation for between 5 and 15 years, or even over 15 years, which may indicate that the independent sector is strongly driven by the middle and elder generation, a bit lacking when it comes young people.

In the section about access to (public) cultural infrastructure, i.e. to spaces for independent culture and also to finances,

respondents gave very diverse answers. It is important to stress that a large majority of respondents use public spaces which are managed by public institutions, a piece of information that might call for more civic-public partnerships in management of the spaces. Also very important is that almost half the respondents are using privately rented spaces, which might indicate that there is a trend of commercial rental prices pressuring the independent cultural scene. It is also very important to stress that half the respondents are using open public spaces, like streets or river/sea banks etc., while fewer are using spaces in squats. In this section it shows, as it often does, that actors in independent culture are not a homogeneous group, but experience very different struggles and pressures. Some feel that access to public infrastructure is easy to them, some say it is very hard, but most see it as somewhere in the middle. But this is not so in the case of artists in residency, where the respondents are more homogeneous, they mostly assess that there are not enough residency spaces available.

Regarding the influence of changes in context, respondents mostly see that political changes influence their access to cultural spaces, unsurprisingly a little more at the local than the national level. Interestingly, they perceive the increasing or declining of public financing at the local or national levels very differently, which might imply that they are not well informed about the funds available. Here, we also notice the heterogeneous nature of the sector, since they perceive the difficulties in accessing public finances very differently, either as very hard or somewhere in the middle, while few see it as easy.

As for the question of participation in managing the spaces for independent culture, we received very honest answers that show that full control in governing the independent spaces is not a number one goal for most respondents. They mostly wish for some level, or some aspects, of participation in governance, but rarely for full control over the spaces. It should be stressed that almost half of the respondents do not participate, or rarely participate, in managing the spaces, which is a similar share as in the question about access to participation. The diversity of responses here indicates that there is probably no uniform model of how to develop participation in governance that would suit the whole independent cultural sector, but that it needs to be designed for each case separately and with many options for the users of the spaces, some wishing for more participation and some for only a little.

Generational transition is a very sensitive topic in the independent cultural sector, but it shouldn't be forgotten that it is much the same in general society. On the other hand, a quarter of the respondents don't identify as being part of some generation, so this might not be an important topic for them. Still, most respondents recognise some sort of a generation gap or issue being present, and this might provide some hints to for bridging such gaps. It is interesting to stress the qualitative answers from respondents, about the actions that the young and the older generation should take to overcome these gaps, since these responses are most diverse, from the very emotional and connectional, such as "we need to stand together", to fully dissociative ones, like "let the young go their own way" or "move and give space to the young". It seems there are different contexts in which the generation gap shows up; some may have a need to carry out a succession process in their organisation, but some have generational rivalries; therefore, a unique solution would not be meaningful, and in some cases, attempting to bridge such gaps could even be counterproductive.

As for self-reflection, (self)investigating the sector and (self)criticism, the respondents reported diverse feelings, rarely feeling comfortable, more often irritated or even angry about the current situation. It is not to miss out that a significant number recognised that they felt numb. Still, as the feelings are very diverse, the actions in developing the sector need to identify any specific groups' or actors' feelings first, before developing actions with/for them. Also interesting in this regard is that almost half of the respondents find that there is not enough self-criticism in the independent sector, which might imply that the sector needs to open up a little to self-reflection and willingness to learn and change.

Regarding the respondents' feelings about the future, there are clearly a lot of worries about the future and, related to this, a lot of tiredness. It is therefore not surprising there are not many plans on starting new initiatives or squatting new spaces. Still, there still are some positive feelings of enthusiasm and excitement about the future. These diverse feelings might indicate that actions for further development of the sector need to be adjusted in such a way that even those who are tired can up their tempo and the aspire to go on, rather than to support boost only those who can perform enthusiastically.

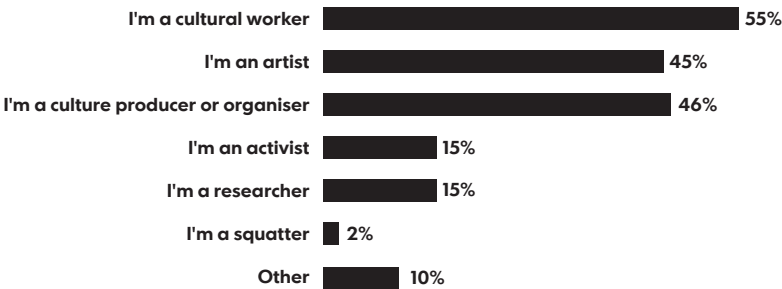
STATUS - SUMMARY

Basic info	
Survey name:	OPE.N survey
Survey type:	Survey
Questions:	31
Variables:	82
Units:	850
Valid:	360
Language:	English
Author:	Karolina Babić, 10.7.24, 18:53
Modified by:	Karolina Babić, 25.9.24, 10:45
Status:	
Activity:	13.07.2024-25.09.2024;
Duration:	10min 39s, Estimated: 12min 18s
First entry:	15.7.24, 9:19
Last entry:	24.9.24, 16:38
Comments:	Number of editor survey comments: 0 / 0 Number of editors in a questionnaire: 0 / 0 Number of respondents in a questionnaire: 6 / 0

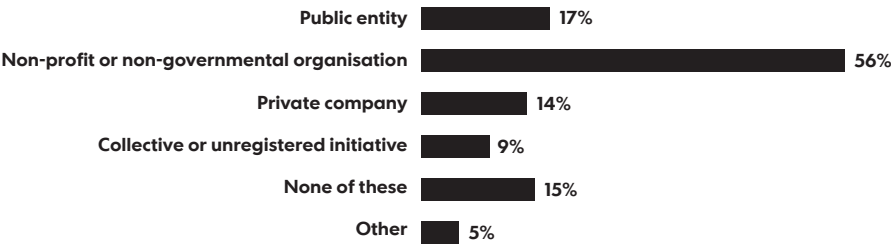
Survey status	
Completed (6) :	276
Partially completed (5) :	84
Total valid	360
Completely empty (6l) :	4
Partially empty (5l) :	10
Entered first page (4) :	74
Entered intro (3) :	402
Total invalid	490
Total units	850

Response rate		
Status	Frequency	State
Entered intro	850	100%
Entered first page	448	53%
Started responding	374	44%
Partially completed	360	42%
Completed	276	32%

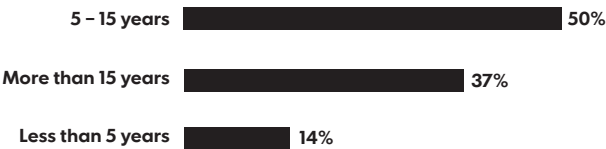
Picture Chart No. 3: **Type of work. How would you identify yourself regarding your work or activities in the cultural sector?**

Picture Chart No. 4: **Type of organisation (if employed in an organisation or company)**

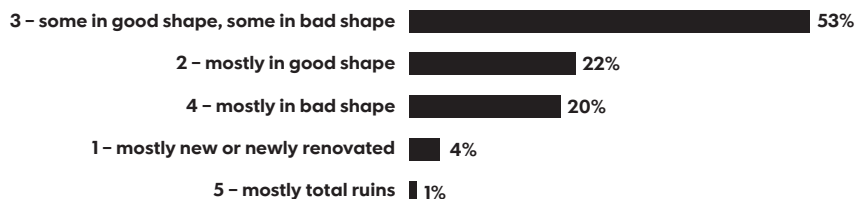

Picture Chart No. 6: **How many years have you been working in the cultural sector?**

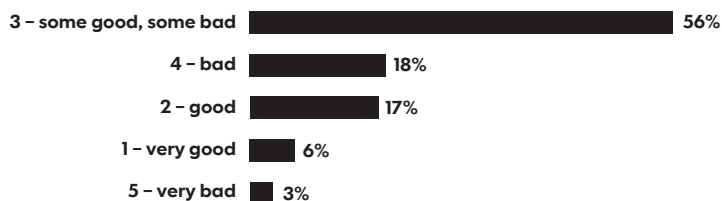

Picture Chart No. 9: **How would you rate the condition of the spaces you are using?**

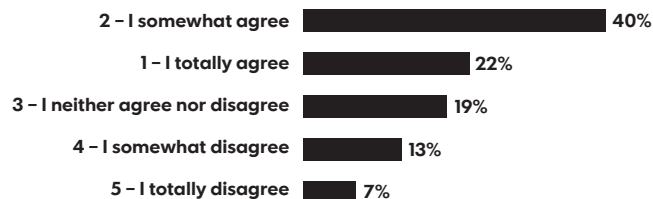
58

Picture Chart No. 10: **How would you rate the technical equipment and usefulness of the spaces you are using for your work?**

Picture Chart No. 12: **In your opinion, is being able to continuously use a particular cultural space crucial for your work identity, meaning that you can't move your work to another location without significant harm?**

Picture Chart No. 13: **How would you rate the influence (for better or worse) changes in political authorities have on your access to cultural infrastructure/ spaces (1 - no influence at all, 2 - limited influence, 3 - can't tell, 4 - some influence, 5 - a lot of influence)?**

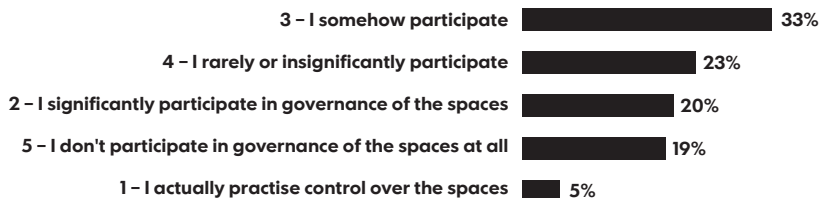
Picture Chart No. 14: **How would you rate the changes in public financial support for independent culture (1 – significantly increasing, 2 – increasing, 3 – no change, 4 – declining, 5 – severely declining)?**

59

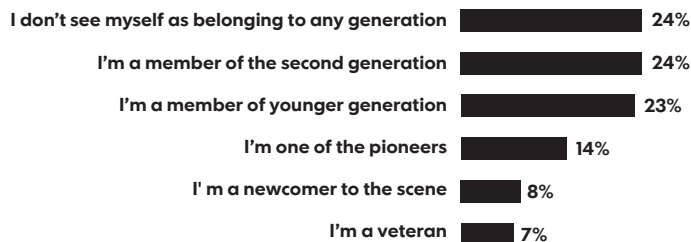
... in your city/region? 3.1

...in your country? 3.5

Picture Chart No. 17: **How would you rate your level of participation in managing the spaces you are using for your work?**

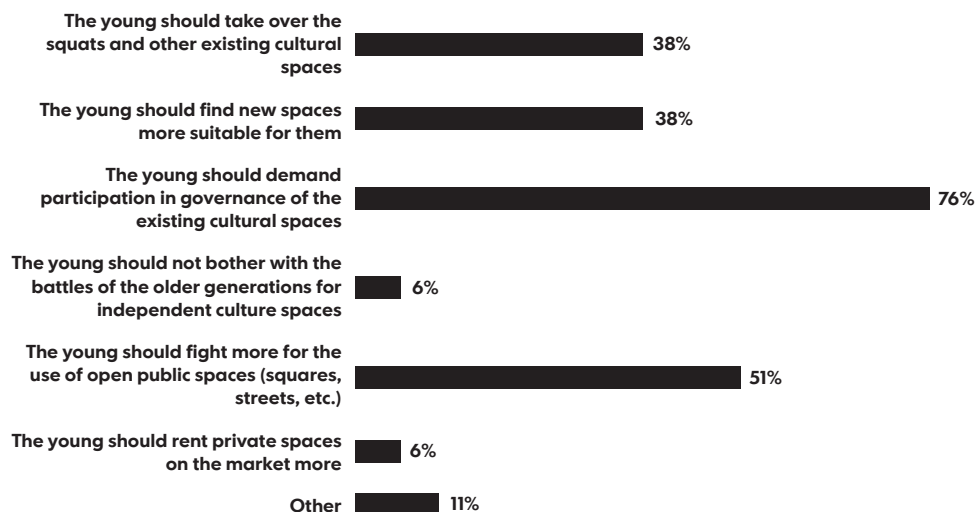

Picture Chart No. 19: **Would you identify yourself as a member of a specific generation of workers / actors in independent culture workers / actors?**

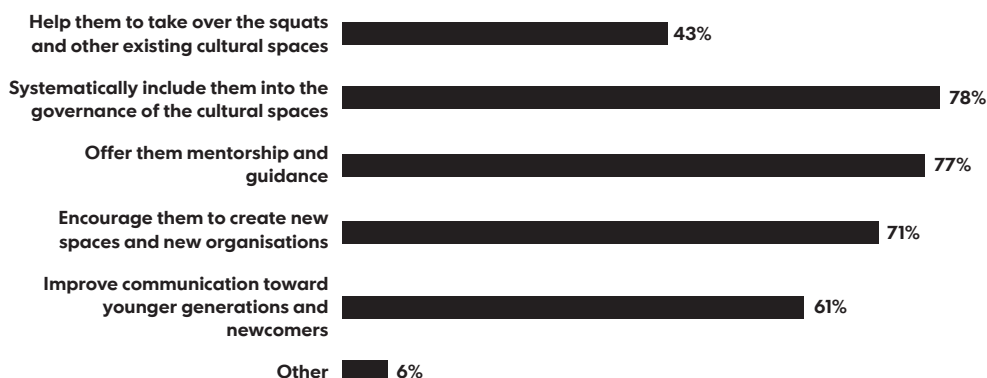

Picture Chart No. 21: **What in your opinion should the younger generation of cultural workers do in regard to existing independent cultural spaces?**

60

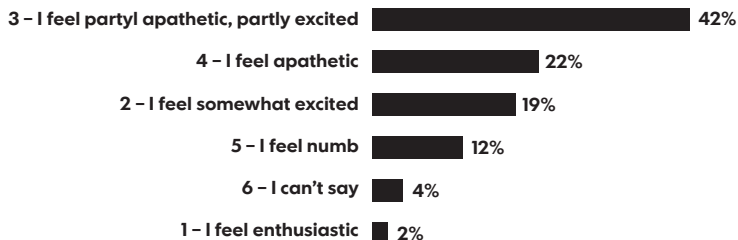

Picture Chart No. 22: **In your opinion ,what should the older generations of cultural workers do with regard to younger generations?**

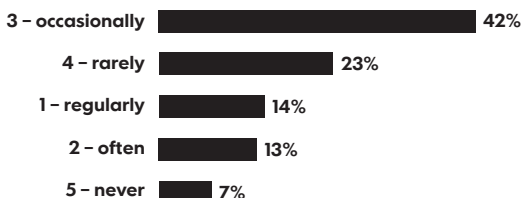

Picture Chart No. 23: **How would you express your feelings in regard to the current situation with independent culture in your city/region?**

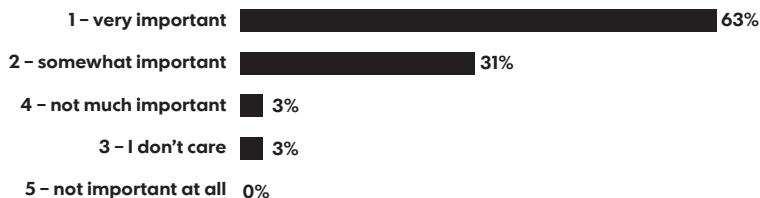
61

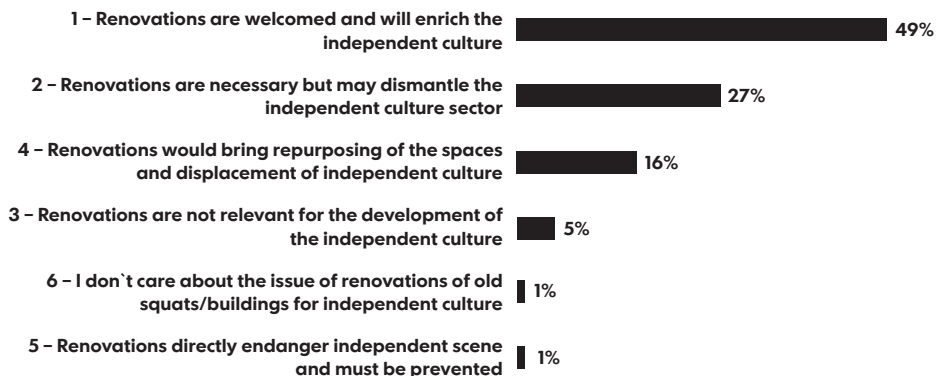
Picture Chart No. 25: **Are you active in any kind of research or investigations of the independent cultural sector, like writing for publications, attending conferences, conducting research and experiments, etc.?**

Picture Chart No. 26: **How would you rate the importance of research and (self) reflection on the independent cultural scene?**

Picture Chart No. 29: **How do you feel about potential overall renovations of old squats and old buildings/complexes for independent culture?**

Lorena Copil, Milica Ilić, Chiara Mignani

Space for Change: Exploring ideas for the future of cultural spaces

This report presents and analyses the key insights and recommendations from a series of professional meetings on the future of cultural spaces in Croatia, Kosovo, and Slovenia. It is one of the results of the Operation Nova project: Re-imagining Cultural Spaces in a New European Context (OPE.N), led by Operation City (Croatia), Društvo Asociacija (Slovenia) and the Lumbardhi Foundation (Kosovo).

The analysis and recommendations in this report have been gathered through a process involving stakeholders from the cultural sector as well from other sectors of society, those that play an active role in allocating, using and defining cultural spaces in the city.

The report addresses some of the key challenges related to the accessibility, ownership, multiplicity and continuity of cultural spaces. Through comparing and analysing multiple conversations and combining diverse on-the-ground experiences, this report both identifies the structural barriers, and gathers recommendations for creating a more positive future of the cultural ecosystem.

Complementing the other results of the OPE.N project, the report lists the key challenges faced by cultural practitioners across nine cities. A major issue is the lack of appropriate spaces allocated to independent cultural organisations, with existing venues often inadequate, poorly managed, or granted through non-transparent processes. Accessibility, particularly for marginalised and disadvantaged communities, remains a general concern. Inadequate cultural policies and lack of clear and transparent cultural strategies further weaken the sector, already made fragile through financial instability, making it less able to actively engage communities. Information gaps and lack of dialogue hinder transparency in allocating space.

Despite these obstacles, participants highlighted opportunities for positive change, advocating alternative governance models, community-based initiatives, and intergenerational collaboration to foster sustainability and inclusivity in cultural spaces.

From this comparative analysis, bringing together recommendations formulated by the participants, the following recommendations emerged, listed by the stakeholders:

- **General recommendations** for all stakeholders: **Collaboration**, alongside **dialogue between all stakeholders** and **multiplying opportunities for exchange**, is key to further developing appropriate cultural spaces
- **Recommendations for cultural workers** include adopting **alternative organisational models** to better respond to the identified challenges and secure just working conditions, finding ways to **reaffirm and actively promote the intrinsic value of culture**, actively **engaging with marginalised and disadvantaged groups** and continuing to **learn from existing experimental models**.
- **Recommendations for policy-makers** include **constructing new cultural spaces and allocating more from the existing stock**, experimenting with **alternative models of space allocation**, actively **addressing the imbalances in the cultural sector** and **reinforcing a culture of solidarity**, **adopting an inclusive cultural strategy** based on local needs, **establishing clear and transparent processes** for the allocation and use of cultural spaces, based on the diverse needs of the various stakeholders in the ecosystem.

Further fine-tuning and adopting of these recommendations can create conditions for empowering all stakeholders in the cultural ecosystem and ensuring that cultural spaces contribute to thriving communities.

Introduction

This report provides a summary and analysis of the ideas, discussions and recommendations generated through a series of professional meetings on the development and management of cultural spaces held across Croatia, Kosovo and Slovenia.

The report is one of the key results of the Operation Nova: Re-imagining Cultural Spaces in a New European Context (OPE.N) project, which brings together three organisations: Operation City (Croatia), Društvo Asociacija (Slovenia) and the Lumbardhi Foundation (Kosovo). Its aim is to inspire – and advocate for – an appropriate support system for independent cultural spaces and strengthen relationships between artists, cultural workers, local communities and decision-makers.

While the political, economic, social and cultural contexts differ significantly across the three partner countries – and even between cities within the same country – there is a clear shared need: to move beyond the status quo in the relationships between various actors involved in the allocation, management and use of cultural spaces, in order to better engage with large and diverse audiences across different communities. Responding to this need, partners brought together a wide range of perspectives from a diverse group of stakeholders, to generate new knowledge and inspire alternative practices. Ultimately, through diverse and simultaneous processes involving research, conversations and residencies, OPE.N has striven to create the conditions for a better-supported and more impactful cultural sector.

This report forms a vital piece of the broader patchwork that is OPE.N – It is the outcome of focused consultations with 100 cultural, political and social actors in 9 cities and 3 countries: Croatia (Rijeka, Split and Zagreb), Kosovo (Peja, Pristina and Prizren) and Slovenia (Koper, Ljubljana and Maribor). While acknowledging the diversity of partners' respective contexts, the report focuses on identifying shared priorities and distilling recommendations for policy-makers, cultural professionals and other societal actors, in particular those applicable across various contexts in the 3 countries, the Balkans region, Europe and beyond.

The recommendations outlined in this document are best understood in conjunction with the findings of other reports produced by the project, particularly *Dispel the Fog of Status Quo: Research Trip Joint Report*, co-written by Karolina Babič, Rozafa Basha and Leda Sutlović,¹ which draws on insights from interviews and one-on-one discussions with actors from the independent cultural scene in the three countries, with a focus on cultural infrastructure for the independent sector.

Building on that foundation, and incorporating ideas and analyses from a series of group meetings, this research provides additional perspectives and recommendations that can be put into practice. Together, these two reports present concrete steps for fostering conditions in which diverse stakeholders engaging with cultural spaces in the city can collaborate to create positive outcomes for citizens and audiences.

1 Babič, K., Basha, R., Sutlović, L., *Dispel the Fog of the Status Quo: Research Trip – Joint report*

In November and December 2024, OPE.N partners organized *Innovation Nodes* – a series of meetings held in nine cities across three countries (Croatia, Kosovo and Slovenia). These gatherings brought together diverse professionals from the cultural sector, alongside representatives from other fields, to create a platform for dialogue and exchange among those stakeholders who influence and shape diverse cultural spaces in urban contexts.

The sessions provided an open forum for participants to share insights about their practices, challenges and needs, and to explore their connections to culture in the cities. Through these exchanges, participants sought a deeper understanding of each other's perspectives, defined shared values and common challenges, identified practicable solutions and reflected on potential commitments.

For each *Innovation Node*, an international expert was invited to facilitate the conversations and bring an external perspective. This approach made it possible to add a fresh, neutral and relatively objective viewpoint on the local contexts, fostering a balanced and constructive dialogue.

The facilitators prepared concise reports for each *Innovation Node*, capturing the ideas generated during the sessions and extracting recommendations for future policies, initiatives, models and practices. The 9 reports served as key research material for this publication. When placed side by side, summarised and analysed, they present a multidimensional view of the state of cultural spaces in various cities across the 3 countries, offering a set of practicable recommendations addressed to policymakers, cultural workers and other stakeholders.

One of the core principles of this methodology is the recognition that discussions around cultural spaces are often confined to cultural actors and decision makers that are directly involved, with limited opportunities for meaningful, cross-sectoral dialogue. Rarely do stakeholders from diverse backgrounds have the chance to engage in deeper conversations that explore each other's perspectives, interests and needs. As a result, the current social dialogue regarding existing or future cultural venues – covering aspects such as accessibility, relevance, diversity, management models, organisational approaches and financial sustainability – remains largely stagnant.

Within the *Innovation Nodes*, it was therefore essential to include and consider the perspectives of diverse stakeholders. While the level of success in achieving this varied from city to city, the process ultimately offered a more nuanced analysis and enabled the development of more targeted recommendations.

The geographic focus of this publication is firmly rooted in the 3 countries of the Balkans. While they exhibit significant differences, they also share important similarities. Sharing a history of a violent and traumatic disintegration of a common country (although the processes of political transformation, struggles for independence and war traumas varied significantly), all three countries went through processes of radical societal shifts and transformations in their political, social and economic systems, which also influenced their cultural scenes. A strong historical divide between institutional cultural sectors and their independent counterparts is a common reality across all three contexts. The independent cultural sector throughout the Balkans region is characterised by dynamism, social engagement and artistic experimentation, yet it also faces persistent challenges such as precarity, fragility and insecurity. These elements form some of the defining features of the region's cultural landscape.

At the same time, the rise of populist and neo-liberal politics, increasing societal polarization and the gradual erosion of public goods and services are challenges that extend beyond the Balkans.² Similar issues are increasingly evident in other parts of Europe. As such, while the recommendations presented here are rooted in the specific perspectives of South East European cultural professionals, they are likely to hold relevance and value for colleagues working in other European regions facing parallel challenges.

While the OPE.N project has sought to adopt a broad definition of cultural spaces, various conversations in the 9 cities brought to light the need to acknowledge their diversity and concentrate on the distinct features of these diverse cultural spaces, as they developed from within their specific contexts. The challenges and problems vary widely between, for example, publicly administered cultural infrastructure, publicly owned former industrial buildings allocated for use by the cultural sector, privately owned cultural initiatives and the (rare) cases of infrastructure purpose-built for the independent cultural scene. While OPE.N acknowledges these different realities, their further categorisation is outside of the scope of the project. However,

2 Polivtseva, E., *State of Culture Report*, Culture Action Europe, 2024.; Babič, K., Basha, R., Sutlović, L., *Dispel the Fog of the Status Quo: Research Trip – Joint report*

further research would be very useful to reveal some of these challenges, provide a deeper insight into the specific needs and identify possible recommendations tailored to these diverse cultural spaces.

68

A note on terminology

Several terms frequently arose during the conversations held in the *Innovation Nodes* and, consequently, appear in reports on the individual sessions. These terms are often context-specific and would benefit from further contextualization, as they refer to different concepts depending on the discussion or context.

For example, the term “*institution*” is used variously to describe: any formally and administratively defined cultural organisation; cultural organisations administratively overseen by local or national public authorities; or public authorities responsible for defining, implementing and managing cultural policies and funding.

Similarly, certain terms are vague and encompass a variety of meanings, referring to various concepts. The term “*independent sector*” is a notable example. While it often describes an eclectic group of organisations operating outside publicly-run or large institutional frameworks, its scope can vary. Depending on the context, it may or may not include for-profit enterprises, freelance individuals, private initiatives etc.

For clarity in this publication, we have worked towards some basic harmonisation of the terminology, using the following definitions:

- “*Cultural institutions*” or “*institutional sector*” will refer to cultural organisations that are publicly managed and operate within national, regional, or city-led cultural policy and administrative frameworks, under the responsibility of public authorities.
- “*Independent cultural organisations*” or “*independent cultural sector*” will describe a broad and diverse network of individuals, initiatives, or structures that in their governance, administration and content production are autonomous from public authorities and the market.

Further research and harmonization of terminology across the region and beyond would be valuable, in particular if done

alongside the already mentioned deeper research into the typology of cultural spaces. This would allow better insight into the hybrid and complex relationships between cultural institutions and the independent cultural organisations. The Multimedia Cultural Centre MKC in Split, an institution administratively managed by the city, but hosting a great number of independent cultural organisations there would be an instance of this. This task however lies beyond the scope of this publication and is left for future exploration.

A multifaceted conversation among diverse stakeholders

The *Innovation Nodes* brought together a diverse group of participants from varied backgrounds. The majority of attendees represented the independent cultural sector, encompassing a wide array of organisations and initiatives spanning all artistic disciplines. Their activities covered numerous aspects of the cultural value chain, including creation, production, presentation, research, analysis, archiving, education, training and more. In Kosovo, participants were joined by representatives of the institutional cultural sector; however, this was much less the case in Croatia or Slovenia. The absence of representatives of cultural institutions was particularly noted in Croatia, where participants highlighted the need for more opportunities to foster equitable dialogue between the two sectors.

In some instances, participants represented multiple organisations or roles, which added depth to the discussions. These individuals were able to bring diverse perspectives and serve as effective “translators” between different viewpoints. For example, in several cases, attendees were artists who were also university professors: their ability to navigate between the artistic and academic worlds and bring both perspectives into the conversation was very valuable.

The participants’ diversity was especially notable in Slovenia and Kosovo, where intentional efforts were made to involve stakeholders from sectors that rarely intersect with culture but share common interests related to cultural spaces or public infrastructure, for instance as providers, researchers or policy-makers. During these meetings, architects, urban developers, law professors, representatives of youth hostels, even an economist

from the archdiocese, all contributed unique and less frequently heard perspectives.

70

Additionally, the inclusion of representatives from organisations serving disadvantaged communities enriched the conversations by bringing specific community perspectives to the table. Although topics such as venue accessibility to minority audiences and audience diversity were not always central to the discussions, they gained prominence in sessions that included initiatives focused on queer cultures or disability arts, for example.

Burning issues

This chapter highlights the challenges identified and discussed during the conversations held in the nine cities, based on the reports on the *Innovation Nodes*, focusing on those that emerged as shared and recurring concerns.

Lack and Inadequacy of Spaces

A dominant challenge across all *Innovation Nodes* was the widespread lack of appropriate spaces allocated for culture, particularly for alternative, non-institutional and experimental practices. Although spaces that could potentially be used often exist, various problems hinder their allocation to the cultural sector, including the unwillingness of the public authorities, lack of transparency in allocation processes or prioritising commercial endeavours over experimental artistic content. In addition to this, participants noted that the spaces currently accessible often fail to meet the sector's diverse needs. In many cases, venues were described as inadequate due to their location, size, or lack of appropriate equipment or personnel necessary to make full use of the space, as noted in Split. Additionally, some spaces were seen as poorly managed, as in Pristina and Zagreb, or undergoing prolonged and substandard renovations, as reported in Peja and Prizren. In Zagreb, participants also highlighted the need for urgent renovations of existing spaces, including those affected by the 2020 earthquake.

Specific gaps in infrastructure were identified in several cities. For example, Ljubljana faces a shortage of production, rehearsal and storage spaces, while Zagreb struggles with a lack of office spaces, production and rehearsal facilities, storage areas,

presentation venues and accommodation space for residencies. Similarly, Split was noted to have a particular need for work, rehearsal, presentation and residency spaces as well as affordable accommodation for residencies, in particular over the months when the tourist season imposes exorbitant prices and effectively renders residencies impossible.

Underutilisation of existing spaces emerged as another key concern, with Peja serving as a notable example. In some cases, this under-use stems from a lack of clarity regarding what constitutes public versus private space, as highlighted in Pristina.

Furthermore, in some cities, the independent cultural sector struggles to compete for space under market-driven policies, such as Split's prioritisation of tourism, or Rijeka's strong focus on port expansion (which is the strongest characteristic of the city's policy, only 5 years since the city carried the title of European capital of culture, in 2020/2021).

Despite these challenges, participants in some cities explored creative solutions, such as utilising rooftops or city squares and venturing outside urban centres, as seen in Ljubljana.

Accessibility

Beyond the general shortage of spaces, the accessibility of existing venues to a broad and diverse population emerged as an important concern. In Pristina, participants highlighted that many cultural spaces fail to cater to minority groups or under-represented communities, effectively excluding these populations from cultural activities. Similarly, in Ljubljana, spaces owned by local and national authorities – such as those managed by the Ministry of Public Administration, the Ministry of Internal/External Affairs, or the Ministry of Defence – were identified as inaccessible.

Interestingly, what was left unsaid in the *Innovation Nodes* is as telling as some of the points raised. While accessibility challenges, in particular with regard to disadvantaged groups and communities, were clearly noted in some cities, in others, the topic was either absent from discussions or barely touched upon. The widespread scarcity of cultural spaces, combined with a perception that society is de-prioritising culture, seemed to overshadow more detailed conversations about the inadequacies within the existing infrastructure.

In certain instances, the inclusion of representatives from organisations dedicated to serving specific communities (queer

cultures in Split, Roma culture in Prizren) helped bring the issue of accessibility to the forefront, encouraging a deeper examination of how cultural spaces could better serve disadvantaged groups.

72

Serving the community

Participants emphasised the need for deeper and more meaningful connections between cultural organisations and local communities. The mere existence of cultural infrastructure does not guarantee community engagement, and additional deliberate efforts are needed to make these spaces integral to the lives of local residents, as observed in Peja. In Koper, participants stressed the importance of tailoring cultural spaces to the unique characteristics of various communities, recognising their role in shaping the city and acknowledging how history and collective memory influence the way spaces are activated and used. Cultural spaces are also affected by a disconnect between municipal authorities and local communities. In Koper, this rupture was noted as a general issue, while in Prizren, urban planning processes that failed to be community-driven have led to the development of initiatives that did not align with local aspirations or needs.

In Ljubljana, the discussion focused on the practice of squatting and its impact on the relationship between communities and cultural spaces. Participants explored how to foster coexistence between cultural squatters and marginalised groups, such as those in need of housing or other support.

Participants from Zagreb highlighted the challenges posed by the concentration of cultural spaces in the city centre, weakening their connection to more remote neighbourhoods and communities.

In several cities, participants noted a deeper disconnect between the cultural sector and society, raising fundamental questions about the perceived value of culture itself. For example, in Rijeka and Split, the groups identified the devaluation of culture as a priority challenge, emphasising the lack of knowledge about the relevance of culture in society and lack of consensus on its importance as a public need and interest. This absence of recognition, alongside a lack of understanding of the organisational models and practices of the cultural sector, were seen as pervasive, existing at political and institutional levels, and filtering down to the general population. This dynamic contributes to declining public interest and shrinking audiences for cultural activities.

As noted in Rijeka, the situation is further exacerbated by global cultural trends that marginalise the intrinsic, emancipatory potential of culture and prioritize its social or economic relevance instead.³

When stripped of its emancipatory function, culture risks being reduced to a tool for gentrification or for supporting political narratives. In Maribor for example, participants noted how culture is often instrumentalised to create a positive image for politicians or local authorities, only to be discarded once specific administrative or political goals are achieved.

Inadequacy or absence of cultural policies and strategies for their implementation

At the policy level, participants across several groups highlighted the absence of clear, long-term, transparent and cohesive cultural policies, as well as the lack of relevant strategies for their implementation. In contexts where such policies are undefined or poorly executed, cultural organisations lose their capacity to advocate effectively, thereby diminishing their ability to create a meaningful societal impact, as observed in Prizren.

This policy vacuum contributes to the marginalisation of culture, as noted by participants in Rijeka and Split, and to decisions directly affecting the sector being adopted without consulting the sector. Similarly, the Maribor-based group emphasised that the absence of long-term cultural policies leaves public spaces vulnerable to shifting political contexts and cycles, generating instability and insecurity in an already precarious cultural sector.

In Peja, participants remarked that without robust cultural policies serving as a foundation for funding, resources are often allocated in unclear and non-transparent ways. This further exacerbates precarity and deepens mistrust within the sector, intensifying the challenges faced by cultural workers and organisations striving to achieve sustainability and significance.

Information Gaps

Participants highlighted significant information gaps in the allocation and management of infrastructure for cultural spaces. There is a perceived lack of awareness and understanding among public authorities and other owners of spaces regarding the

³ In Rijeka this is further emphasized by its recent experience of holding the title of European capital of culture, which shaped the public perception that sufficient investments in culture have already been made.

specific needs, activities and working conditions in the cultural sector. In Rijeka and Ljubljana, these concerns were primarily directed at public officials, with some participants questioning whether bias against independent culture may be a contributing factor. In Maribor, this lack of understanding was noted among both public and private stakeholders. Minimal dialogue with city authorities, as reported in Rijeka and Split, and inconsistent coordination between cultural organisations and municipalities, as observed in Prizren, further exacerbate this gap. The lack of knowledge and understanding reinforces the precarity of cultural spaces and the challenges faced by those striving to sustain them.

Additionally, basic information about cultural spaces or spaces that could potentially be activated for cultural uses is often unavailable or inaccessible. In Prizren, participants highlighted the absence of information on spaces that are or could be available for culture, while in Ljubljana, questions were raised about the available infrastructure and facilities within the spaces (heating, water etc.). Participants in Split and Zagreb pointed out the lack of a clear, transparent system for the allocation of spaces. This lack of accessible and organised information further complicates the effective utilisation of existing infrastructure and hinders efforts to address the needs of the cultural sector.

Vulnerability and precarity of the sector

Participants overwhelmingly highlighted financial instability as a pervasive challenge and a major barrier to securing sustainable cultural spaces. In all cities, the limited funding available for cultural organisations was a recurring concern. In Prizren, participants noted that insufficient financial resources undermine the ability of independent cultural organisations to maintain infrastructure and develop engaging programmes. Without financial security, cultural organisations often rely heavily on donations or event-based funding, as mentioned in Pristina, which exacerbates their fragility and dependence on unpredictable external conditions. This lack of stability also hinders their capacity to implement stronger management frameworks and more effectively engage with audiences.

The independent cultural sector operates in relative isolation from the institutional scene, with minimal collaboration between the two, as observed in Zagreb, and sometimes limited cooperation even among independent organisations themselves,

as noted in Peja. In Rijeka, participants pointed to an unequal playing field, where the institutional sector benefits from relatively secure funding and infrastructure support, leaving independent organisations at a significant disadvantage.

This inequality, coupled with other systemic dysfunctions, amplifies vulnerability and precarity on an individual level. In Maribor, participants emphasised the personal toll of such precarious conditions. Cultural workers often face a sense of isolation and exhaustion from the immense energy required to secure spaces, engage audiences and create broader community value, as noted in Ljubljana and Rijeka. This strain also contributes to anxiety and poor work-life balance, as highlighted in Zagreb.

Renewing practices, renewing spaces

As society evolves, so do the practices of the cultural sector, demanding a reimagined conception of cultural spaces. In Pristina, participants noted the importance of exploring community-based models that are both manageable and sustainable. Meanwhile, in Prizren and Split, a growing sense of disconnect was noted between cultural organisations and young audiences, pointing to the need for bridging intergenerational gaps in approach and vision.

At the Zagreb *Innovation Node*, participants highlighted how younger generations of cultural workers brought fresh perspectives on the conditions and requirements for cultural spaces. This includes an openness to hybrid, digital or temporary spaces and a willingness to experiment with alternative governance models for managing cultural spaces. Similarly, in Rijeka, shifting work ethics led by younger art-workers, combined with a broader societal focus on well-being, have resulted in increased demands for fair and respectful working conditions. These challenges, however, remain difficult to address within the sector's current constraints.

To foster the renewal of models and practices, participants also pointed to the need for professional development opportunities across the cultural ecosystem, as noted in Split and Prizren, with this need being particularly pronounced in public institutions.

Based on the challenges identified across the nine cities, participants proposed a series of recommendations aimed at specific stakeholders. For the purposes of this overview, we focus on recommendations relevant to at least two groups that participated in the city conversations.

For all stakeholders

- Collaboration across all levels and among various stakeholders emerged as a central priority. Transparent, open and multi-directional communication between independent and institutional cultural organisations, community representatives and public bodies is essential, as emphasised by participants in Zagreb and Peja.
- Regular structured meetings, similar to those proposed in the *Innovation Nodes*, as suggested in Zagreb, could serve as an initial platform for fostering dialogue. These gatherings could include in-depth discussions on necessary transformations within the cultural sector, such as shifting from a focus on the permanence of cultural spaces to embracing a culture of mobility, as explored in Maribor. They could also lead to broader forums to encourage partnerships between cultural institutions, governmental bodies and private entities, as highlighted in Prizren.
- As a concrete action to formalize and strengthen collaboration frameworks, stakeholders should jointly define legally binding agreements (including jointly formulated internal rules for space use) that establish the terms and conditions for space use, as proposed by participants in Split. When established through processes that truly take into account the interests of all stakeholders, such agreements could provide a foundation for more sustainable and equitable management of cultural spaces.

For cultural workers

- Institutional and independent cultural organisations need to adapt their organisational models to evolving practices in the sector and to the needs and interests of diverse communities. Implementing alternative governance structures, financial models and solidarity instruments is key to enhancing accessibility, building trust and fostering community

involvement, as highlighted in Pristina, Zagreb and Split. Inspiration for these models can be drawn from hybrid approaches that emphasize horizontal power distribution, non-hierarchical management and shared responsibility, as well as those seeking a balance between centralised structures and local autonomy, as noted in Peja and Zagreb, or social entrepreneurship, as noted in Split.

- To inspire further exploration of organisational models, it is essential to draw from past experiences, as noted in Peja and Zagreb. Insights from recent civic-public collaborations in the region can provide valuable lessons and open opportunities to investigate other models, such as civil-private partnerships. Reinforcing and further developing platforms to widely share knowledge generated through these experiments – both within the cultural sector and society at large – would foster learning and innovation, as emphasized in Rijeka.
- Rethink working conditions: As discussed in Zagreb and Rijeka, the structures of cultural work must evolve to reflect shifting work ethics and prioritise well-being. Implementing a more flexible and fluid distribution of tasks, fostering better work-life balance and strengthening capacities to navigate horizontal models are key steps. Additionally, rethinking leadership approaches to align with contemporary values can help attract younger generations of cultural workers, as noted in Rijeka. Addressing these conditions will not only improve sustainability but also ensure that the sector remains dynamic and inclusive.
- Cultural organisations need to actively engage with minority and marginalized groups in their environment. This involves responding to local contexts and engaging with local heritage, as noted in Peja and Koper; prioritising inclusive programming and designing events that reflect diverse interests and encourage participation, as proposed in Peja; proactively reaching out to under-represented groups, as emphasized in Pristina; and developing audience mapping and analysis to better understand and serve communities, as suggested in Prizren.
- Cultural workers should collectively and assertively promote the intrinsic value of culture – its role in emancipation, meaning-making and intellectual enrichment. In Rijeka, participants emphasised the need to develop and sharpen

non-economic arguments, drawing inspiration from institutions like the church, whose intrinsic value is rarely questioned. In Split, this translated into reinforcing the role of art-workers as educators and facilitators, creating opportunities for deeper youth engagement. Strengthening the position of culture in society also requires building alliances with political figures who can serve as ambassadors and advocates, helping to secure access to public spaces, maintain and sustain them, as highlighted in Ljubljana, as well as exploring collaborations with universities for additional funding or spaces, as noted in Rijeka – support that is currently lacking.

For policy-makers

- Construct new, purpose-built venues and/or allocate more spaces in the city for cultural use – spaces that are well-equipped, multifunctional and tailored to the needs of both art-workers and the communities they serve.
- Experiment with alternative space allocation models, such as opening time slots during which spaces within the network of cultural institutions can be used by the independent cultural sector.
- Actively promote the value of culture, cultural spaces and artistic initiatives. To fulfil this role, policy-makers need a deeper understanding of the practices, needs and working conditions in the sector, as highlighted in Split, which can be achieved through training programmes specifically targeting staff in the funding and policy-making institutions.
- Allocate additional funds to support the transition towards organisational models that ensure better working conditions and prioritise artists' and art-workers' well-being.
- Address imbalances within the cultural sector. In Zagreb, participants called for administrative frameworks that foster solidarity and collaboration while reducing competition. In Split, they emphasised the need for a structured communication framework between the independent scene and cultural institutions.
- Adopt an integrated urban planning approach that considers cultural infrastructure to be a key element of sustainable city development, as called for in Peja and Prizren.
- Develop an inclusive cultural strategy aligned with local needs and integrated into the city's strategic documents.

This should include participatory processes, as noted in Ljubljana, and in-depth anthropological research, as suggested in Koper. The strategy could introduce legislative measures such as capping rental or usage costs, as highlighted in Pristina, setting guidelines for space renovation, as proposed in Peja, compelling investors to allocate space for culture in new developments and establishing a centralised platform to map available spaces, as suggested in Ljubljana and Zagreb. Creating heritage documents, as recommended in Koper, can also strengthen the local cultural identity.

- Establish transparent, equitable and consistent administrative procedures for the allocation, management and use of cultural spaces. This should include long-term contracts that provide stability for independent cultural organisations, as discussed in Zagreb, along with clear processes, timelines and evaluation criteria, as requested in Split. In Rijeka, participants proposed appointing facility managers, employed by the public authorities, to maintain spaces based on the needs of artists and audiences.
- Consider the diverse needs of artists, art-workers and communities and the specificities of cultural spaces when designing allocation procedures and broader support mechanisms for cultural spaces. Support should not always focus on growth, but should also sustain and protect smaller-scale initiatives where necessary.

Further reflections from the *innovation nodes*

Beyond the concrete recommendations outlined here, several emerging ideas surfaced during the discussions – ideas that may not yet be immediately practicable but signal potential future evolutions worth exploring in the next phases of the project or beyond.

Addressing marginalisation and societal disconnect

Cultural workers increasingly feel that their arguments are losing relevance in the public discourse, contributing to a broader sense of marginalisation of progressive ideas in the face of growing reactionary and neo-liberal forces. Beyond their role in producing and promoting culture, how can cultural spaces more strongly connect to other initiatives and position themselves as dynamic sites of resistance and broader societal engagement?

Beyond physical spaces, beyond permanence

Opportunities for practising, producing and accessing arts and culture are not necessarily connected to permanent and sustainable cultural spaces. What if we understood cultural spaces as digital and hybrid, as well as physical? What if we moved beyond the pursuit of continuity and sustainability? What new temporalities and modes of existence could emerge if we embraced hybridity and impermanence? How would non-permanent, digital and hybrid spaces take shape, how would they be governed and how would they be accessed?

Cross-generational learning

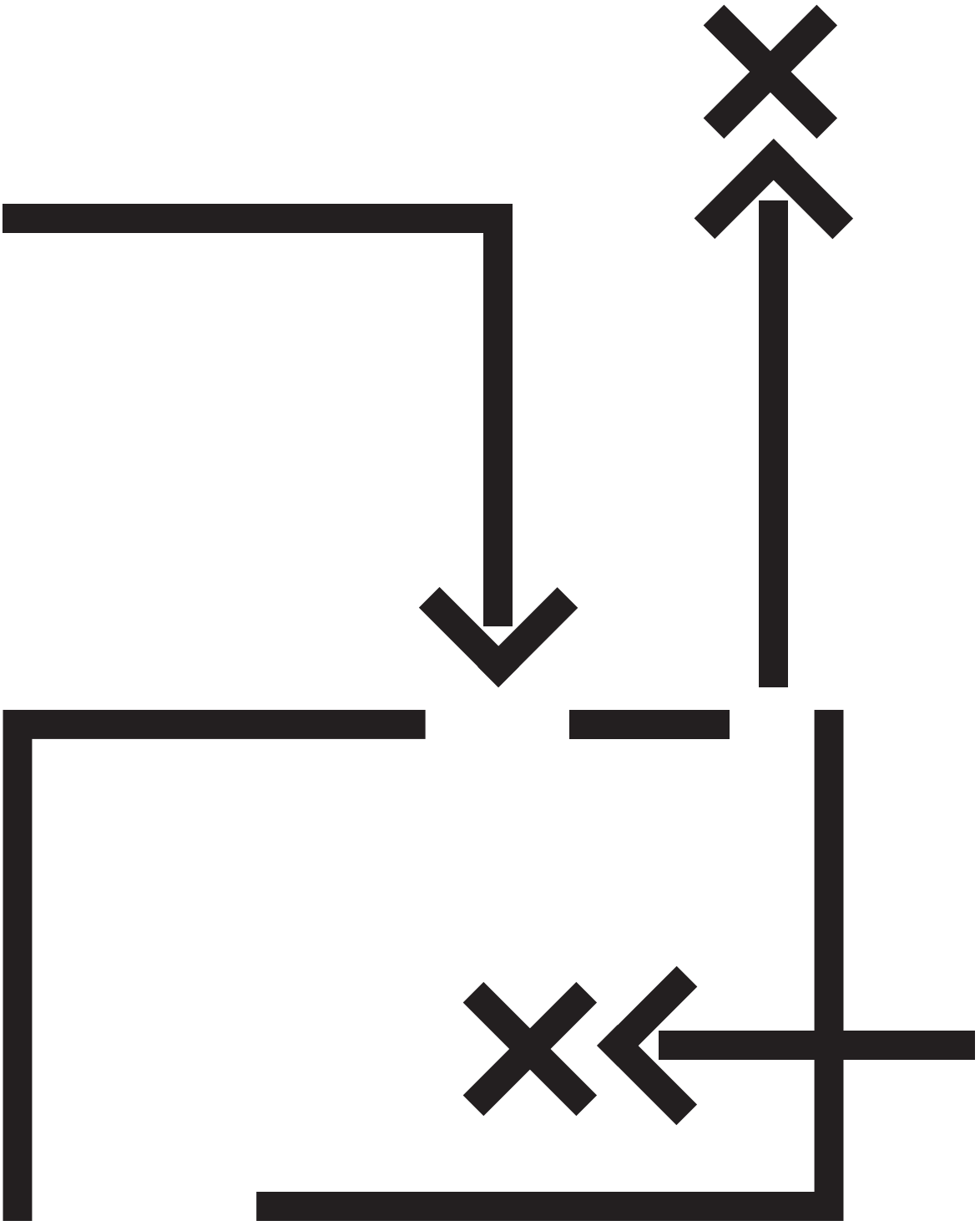
Different generations often hold different values, and cultural spaces today frequently struggle to engage young people – whether as audiences or active participants. How can these spaces foster meaningful cross-generational learning and exchange?

Experimenting with new organisational models

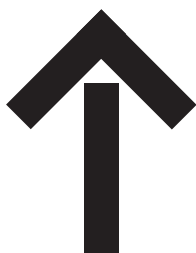
There is growing discomfort with the existing organisational models for cultural spaces, which often fail to accommodate evolving priorities. How can these spaces adopt more flexible, value-driven models that align with diverse practices and lifestyles? How can common spaces of experimentation be created to allow all stakeholders to learn and innovate together?

Through its work on the *Innovation Nodes*, the OPE.N project opened multiple avenues: it provided a rare opportunity for diverse actors shaping cultural spaces to connect, exchange ideas and build common ground; it gathered valuable insights and practicable recommendations for stakeholders, particularly cultural workers and policymakers; and it tested a methodology that both acknowledged local specificities and benefited from a broader, transnational perspective. These initial steps offer a solid foundation for further development. There is a clear need for more opportunities to engage in focused conversations across sectors, generations, borders and practices, as well as to formulate concrete next steps that empower cultural workers to better connect with communities and support them in imagining the cultural spaces that they need.

**Operacija
Nova:
Promišljanje
kulturnih
prostora
u novom
europskom
kontekstu**

Karolina Babič, Rozafa Basha, Leda Sutlović

Raspršiti maglu statusa quo: istraživačko putovanje u Sloveniju, Hrvatsku i na Kosovo – zajednički izvještaj

1. Opis metodologije istraživanja, svrhe i konteksta izvještaja

85

Cilj je istraživanja utvrditi glavne orijentacijske točke za stvaranje okvira promišljanja statusa quo i mogućih polazišta preobrazbi i/ili prijelaza koji se odnose na nezavisne kulturne prostore u Sloveniji, Hrvatskoj i na Kosovu. Pokazuje se da je status quo s jedne strane element stabiliziranja, a s druge prepreka promjenama. Kada se pokazuje da su polazišta preobrazbe kako put u propast tako i put ka željenom stanju stvari. Glavni izvori za ovo istraživanje bili su polustrukturirani intervjui i otvorene diskusije s osobama s nezavisne kulturne scene u trima zemljama koje imaju relevantno iskustvo s upotrebom (javne) kulturne infrastrukture za nezavisnu scenu; intervjuihali smo 39 osoba (12 u Sloveniji, 15 u Hrvatskoj, 12 na Kosovu). Zahvaljujemo na dragocjenom vremenu te dubinskom i iskrenom promišljanju koje su podijelili s nama, tako da smo mogli izraditi ovaj izvještaj o istraživanju. Istraživačko putovanje u ove tri zemlje obavljeno je u travnju 2024., pri čemu su tri istraživačice međusobno zamijenile mjesta po zemljama kako bi na nacionalne situacije bacile pogled izvana: Rozafa Basha s Kosova obavila je istraživačko putovanje u Sloveniju, Karolina Babić iz Slovenije je radi istraživanja putovala u Hrvatsku, a Leda Sutlović iz Hrvatske putovala je na Kosovo.

U drugom poglavlju ovog izvještaja nalazi se sažetak stanja stvari glede Nezavisnih kulturnih scena u Sloveniji, Hrvatskoj i na Kosovu u odnosu na korištenje (javne) kulturne infrastrukture, a ako želite vidjeti cjelovite izvještaje, pozivamo vas da pročitate tri nacionalna izvještaja objavljena na službenoj mrežnoj stranici projekta (<https://open.operacijagrad.net>). U trećem poglavlju ovog izvještaja predstavljamo osnovne komparativne nalaze nakon usporedbe stanja u trima zemljama. U četvrtom poglavlju iznosimo neke sugestije za nove interpretacije, daljnje istraživanje i praktično korištenje nalaza u ovom izvještaju, načine na koje ih se može koristiti za razradu radionica, obuke i usluga, načine formuliranja novih pitanja za istraživanja i upitnike te kako pomoći daljnjem održivom razvoju scene.

2. Sažeti nalazi za svaku od triju zemalja: glavne teme ili kategorije

86

2.1 Sažetak_Hrvatska

Tokom posljednjih nekoliko desetljeća nezavisni kulturni akteri u Hrvatskoj nastojali su (a u nekim slučajevima i uspijevali) postići neku vrstu sudjelovanja u upotrebi kulturne (javne) infrastrukture i u upravljanju njome, dok istraživači/ce i aktivistkinje/aktivisti ulažu velike napore u rasplitanje uvjeta i odnosa na tom polju, nastojeći razviti nove modele upravljanja koji bi mogli rješavati potrebe nezavisne kulture s jedne strane, i uvjete koje vlasnici određuju za korištenje tih prostora s druge. Nakon godina i desetljeća tih nastojanja, nezavisna scena je došla do posebnih pitanja koja se tiču preobrazbi i prijelaza ka nekom novom, još neostvarenom stanju. Nakon razgovora s petnaestero ljudi u Puli, Rijeci i Zagrebu, glavna opažanja i zaključci pokazuju da nezavisna scena nije jednoglasna nego heterogena, te da je živa, autorefleksivna, poduzetna i energična, ali i da je u nekim aspektima zaglavljena „negdje između”. Mogli smo identificirati pitanja kao što su opstojnost shvaćanja i vrijednosti, što ih ipak prate primjetne promjene konteksta; drukčiji stav spram upravljanja nezavisnim prostorima, promjene organizacijskih modela kulturnih inicijativa, promjene stavova spram građevina/kompleksa korištenih za nezavisnu kulturu, vrlo jaka, rasprostranjena potreba za smjenom generacija, jaka sklonost nezavisne scene ka autorefleksiji i istraživanju sebe itd. Tu želimo istaknuti tri glavne teme ili kategorije pitanja koja po našem sudu u ovom trenutku određuju stanje u Hrvatskoj.

Ustrajna shvaćanja i vrijednosti, ali u izmijenjenom kontekstu

Većina ispitanica i ispitanika u razgovorima uviđala je da se glavna shvaćanja i vrijednosti u podlozi njihovih iskaza nisu mijenjala godinama, pa i desetljećima, ali da se kontekst značajno mijenjao. Govorili su o mukama u nošenju s tim promjenama. Političko okruženje je u stalnoj promjeni, premda ne uvijek na gore: ponekad donosi neke svježije poglede, kao što se dogodilo sa strankom Možemo!, koja je uglavnom nastala na tlu nezavisne scene i stvorila (u nekim aspektima) bolje uvjete za scenu. Međutim, scena je istodobno izgubila mnoge ključne osobe koje su bile pokretačka

snaga i integrativni faktor scene, zbog njihovog odlaska u politiku ili na javna radna mjesta, a u slučaju mnogih i u inozemstvo. Također se sve vrijeme mijenjaju i ekonomske okolnosti, ponekad čak i na bolje, na primjer osnivanjem Zaklade Kultura nova ili povećanjem financiranja iz EU, ali tu postoji i druga strana, budući da je strukturno financiranje birokratski zahtjevno, tako da (pre)oblikuje organizacije ili ih pretjerano institucionalizira. Ipak, u mnogim slučajevima kultura nailazi na redukcije, a pogotovu nezavisna kultura, dok se javnim novcem financira sve više „kulturnih industrija”. Promjene konteksta povezane su i s organizacijskom stranom, budući da se mlađe generacije više ne osjećaju tako povezanim s institucijama ili organizacijama (ili s određenim zgradama ili kompleksima), jer su nove digitalne tehnologije i projektno orijentiran način djelovanja izmijenili kako uvjete tako i njihove pristupe suradnji i povezivanju u mreže. Umjesto toga, one djeluju po modelima „organiziranja bez organizacija”, putem digitalnih platformi ili neformalnih inicijativa.

Neudobna smjena generacija

U mnogim nezavisnim centrima i unutar određenih organizacija na sceni uočile smo upravo više-manje neudobnu smjenu generacija. Možemo raspoznati da taj proces prijelaza zabrinjava aktere na sceni u više aspekata, kao što su organizacijski, pitanja zaposlenja, stav spram prostora, buduće vizije itd. Budući da je većina nezavisnih centara ili inicijativa i mreža nezavisne scene koji su bili predmet ovog istraživanja osnovana krajem 1990-ih i u 2000-ima, mnogi pioniri scene izgubili su entuzijazam i došli u dob u kojoj se pojavljuju osobne poteškoće poput pomanjkanja energije i zdravstvenih tegoba, dok se na sceni pojavljuje mnogo novih mladih aktera. Dakle, smjena generacija nije samo nešto što se treba dogoditi, nego se zbiljski i događa, neovisno o tome jesu li akteri na sceni toga svjesni (i da li to kontroliraju) ili ne. Ta se smjena odvija između najmanje dviju različitih generacija, pri čemu prvu čine osnivači, pioniri pokreta civilnog društva u postjugoslavenskom svijetu, koji su svoje živote posvetili nezavisnoj kulturnoj sceni, zauzimali napuštene vojne ili industrijske građevine i komplekse (od kojih je većina bila zapuštena), osnivali udruženja, institucije i mreže, identificirali se kao skvoteri i aktivisti, i s vremenom postali iscrpljeni radom na brizi o tim (često golemim i ruševnim) zgradama i kompleksima. S druge pak strane nalaze se mlađe generacije koje su došle u

već sređene nezavisne centre, u već dijelom profesionalizirane organizacije civilnog društva, u već donekle organizirane zajednice koje su zauzele te zgrade i komplekse, dok su istodobno po životnim navikama bile više nomadske i nestalne. Što je najvažnije, ne brinu mnogo o pitanjima upravljanja tim javnim prostorima, pa čak ni o prostorima kao takvima. U toj smjeni generacija radi se o potrebi za uvažavanjem pionirskog rada, za priznavanjem donekle drukčijih snova mladih, i za odustajanjem od nekih ranijih modela društvenih borbi te usvajanjem nekih novih. Problem leži u činjenici da svaka nova generacija koja dolazi na scenu, premda ima slične ideje i vrijednosti, neće (ne može) preuzeti snove prethodne generacije.

Autorefleksivni nezavisni sektor koji sebe istražuje

Kao treću temu ili kategoriju aspekata uočenih tokom ovog istraživačkog putovanja naglasile bismo da je nezavisna kulturna scena u Hrvatskoj veoma jaka u istraživanju i autorefleksiji i posvećena takvom djelovanju; to jest, ona s jedne strane provodi organizirana istraživanja i ispitivanja (nezavisne) kulturne scene, a također, što je još važnije, prakticira kulturu autorefleksije. To se jasno pokazalo u intervjuima, u kojima je većina ispitanica i ispitanika diskutirala situaciju uz duboku (auto)refleksiju i kritične poglede na samu nezavisnu scenu, a ne samo na vanjske uvjete. U tom je smislu također važno naglasiti da ova scena razvija sredstva rada na društvenom i organizacijskom pamćenju (alternativni arhivi, neovisni radijski programi, glosari, izvještaji o istraživanju itd.) te nove metode i oruđa za društvene potrebe (šetnje gradom, kutije za slobodnu distribuciju knjiga (*book liberation machines*), inovativno korištenje javnih prostora, imaginarne gradske četvrti, novi modeli upravljanja itd.). Kao rezultat te kvalitete možemo vidjeti da su akterice i akteri na nezavisnoj sceni više-manje svjesni toga tko je i na koji način nosilac statusa quo, što su uvjeti koji daju oblik sadašnjem statusu quo i zbog čega je teško boriti se protiv statusa quo i razbiti opčinjenost njime. Ako ih se potakne, spremni su o tome govoriti i raspravljati kako se nositi s tom situacijom.

Prve dvije teme koje smo uočile pokazuju spletove poteškoća i problema na koje nezavisni sektor u Hrvatskoj nailazi u korištenju (javnih) prostora, dok treća pokazuje realnu snagu sektora te možda i glavni potencijal rasta razvijanjem novih pristupa i oruđa za (ponovnu) izgradnju nezavisnih kulturnih prostora u budućnosti.

Kosovsku scenu najviše karakteriziraju borbe građanki i građana za obranu i očuvanje starih kina, Kina Lumbardhi u Prizrenu i Kina Jusuf Gervalla u Peći, blisko povezane s nastajanjem drugih kulturnih i socijalnih prostora u zemlji. Sadašnje stanje kosovske nezavisne kulturne scene moglo bi se opisati kao „fazu procvata” ili prekretnicu prema doživljaju potpunog institucionalnog priznanja. Tu interpretaciju podupire nekoliko činjenica. Prvo, potvrđeno postojanje političke volje i otvorenosti spram institucionalizacije nezavisne kulture na nacionalnoj razini, vidljive po intenzivnoj aktivnosti donošenja političkih programa i mjera na svim područjima kulture; povećanja nacionalnog i lokalnih budžeta za kulturu; inovacije u procedurama odobravanja donacija te, pored ostaloga, deklarirana namjera za poboljšanje životnih uvjeta umjetnika. Stoga se sadašnji politički trenutak, skupa s povijesnim pomanjkanjem institucionalizacije kulture, može interpretirati kao otvorena prilika za inovativna rješenja, za „novo” i suvremeno, koja za nezavisne kulturne akterice i aktere stvara prostor da utječu i pridonesu postavljanju novih putanja budućeg razvoja. Drugo, postojanje žive, inovativne, hrabre i mlade scene, vrlo dobro umrežene unutar sebe, kako regionalno tako i internacionalno, koja proizvodi neke od najznačajnijih kulturnih sadržaja u zemlji, pomičući granice, uvodeći nove teme, i općenito obogaćujući lokalne rasprave suvremenim kulturnim i umjetničkim temama i trendovima. Posebno treba podcrtati mladost scene, na kojoj djeluju mnogi mladi ljudi kojima još nije ni 30 godina, jer ona izdvaja Kosovo iz šire regije i Europe, budući da donosi odvažnost i spremnost da se preuzme gotovo nezamislive, rizične zadaće. Taj aspekt mladosti može važiti za scenu u cjelini, budući da, premda postoje ugledne institucije koje postoje već duže, kao što su Dokufest ili Teatar Oda, scenu danas obilježavaju i organizacije osnovane prije pet ili deset godina, kao što su Termokiss, Stereo Space ili Foundation 17. Treće, opća mladost zemlje, njenog stanovništva i scene, zajedno s ustrojstvom institucionalnog kulturnog sistema, uvelike pridonosi općenito pozitivnom stavu, ili čak „institucionalnom optimizmu”, čije opće učinke tek valja ustanoviti. S negativne strane, sve i dalje prožima središnji značaj pitanja korištenja javnog prostora, koje i dalje prednost daje poslovnim akterima u odnosu na kulturne i socijalne, bez obzira na promjene relevantnog zakonodavstva, što također ukazuje na mogući doseg i granice postojećih intenzivnih aktivnosti na

donošenju političkih programa i mjera. Predstavnice i predstavnici nezavisne kulture u intervjuima također izražavaju strah da će, zbog nepostojanosti lokalnih uprava ili političke nestabilnosti općenito, izgubiti svoje prostore. Premda je mnogima od njih povjereno upravljanje javnim prostorima, često i s plaćenim režijskim troškovima, takvo se uređenje lako može promijeniti u izmijenjenoj situaciji. To su samo neka od pitanja koja se dalje u tekstu podrobnije prikazuje.

Pristup javnom prostoru

Bez obzira na izmjene Zakona o vlasništvu, u kojima se sada i socijalne inicijative i organizacije također navodi kao moguće korisnike komunalne, javne imovine – inovaciju koju su potaknuli akteri sa scene, naime Termokiss – provođenje tog zakona i dalje zaostaje za napisanim obećanjima. U intervjuima se smatra da je preferencijalni tretman poslovnih aktera pri dodjeli javnog prostora na korištenje povezan s klimom korupcije i klijentelizma, ali i s nasljeđem poslijeratnog procesa izgradnje mira pod međunarodnim vodstvom koji je među osnovna organizacijska načela zemlje uključio i neoliberalizam. To se nastavilo i nakon što je zemlja stekla neovisnost, posebice kroz zamah razuzdane privatizacije, što su otvoreno osporavali akteri nezavisne kulture kao jedni od malobrojnih takvih glasova u zemlji. Nakon građanskih mobilizacija u obranu kina Lumbardhi od privatizacije formirala se kritična masa, sa sličnim scenarijima koji su se odvijali u drugim gradovima. U cjelini, neovisno o pravnim promjenama, potreba da se „pruži otpor vrlo agresivnim tržišno orijentiranim kretanjima i umjesto toga stavi u prvi plan aspekt zajednice”, kao i „da se [javni prostor] uzdigne [kao princip], da mu se olakša pristup i stavi ga se u prvi plan javnog interesa” (KCSF) i dalje znači tekuću, središnju borbu kosovske civilne scene.

S tim je povezano i pitanje političke volatilnosti i nestabilnosti, posebice na lokalnoj razini, kako glede partnerskih odnosa s kulturnim organizacijama tako i činjenice da je vrlo malo vlada koje istraju to kraja mandata. Neslaganja i oscilacije odnosa između općine i više kulturnih organizacija u jednom gradu pokazuju iznenađujuće pomanjkanje sistematizacije i profesionalnosti, i mogu dodatno ukazivati na postojanje različitih klijentelističkih odnosa. Umjesto da kulturnu politiku vode od slučaja do slučaja, nastaje potreba da se prevlada tu fazu „pokušaja i pogrešaka” te standardizira i regulira korištenje javne imovine

u kulturne svrhe. Nadalje, ta politička volatilnost povećava mogućnost opoziva sklopljenih sporazuma o upotrebi javnog prostora, što dodatno pogoršava ranjivost i prekarnost nezavisnih kulturnih organizacija. U intervjuima se često ističe da je potreba da se vlastiti rad uvijek iznova objašnjava i predstavlja novim strukturama uprave iznimno iscrpljujuća. Ta potreba da se vlastima uvijek iznova predstavlja narav i ciljeve nezavisne kulture ukazuje nadalje na činjenicu da „proces obrazovanja” političara i glavnine javnosti o glavnim značajkama nezavisne kulturne scene nipošto još nije završen.

Mladost – zemlje, puka, scene

Činjenica da ima najmlađe stanovništvo u Europi, u medijalnoj dobi od 27 godina, pri čemu je 55% stanovništva mlađe od 30 godina, a trećina mlađa od 18, veoma je vidljiva na kosovskoj nezavisnoj sceni. Važnost održavanja kontakta s tim segmentom stanovništva, bavljenja njime i držanja prostorā otvorenima i pristupačnima za nj iskazali su gotovo svi s kojima smo razgovarale (čak i najmlađa osoba među njima, kojoj je 26 godina, naglasila je važnost bavljenja mladima i djecom). U kosovskom kontekstu nije neobično da se netko priključi kulturnim organizacijama u dobi od 16 godina, ili da postane direktor festivala s 22. Tu se mladalačku energiju može smatrati inherentnom i za zemlju i za scenu, koju obilježavaju odvažnost za rizične, gotovo nezamislive ideje, ali i spremnost za djelovanje i doprinos poslijeratnom procvatu i razvoju najmlađe države Europe. To, međutim, ne isključuje postojanje dugotrajnih kulturnih organizacija ili organizacija srednje generacije, posebice tako uglednih institucija kao što su Dokufest, Qendra Multimedia, Anibar ili Teatar Oda, koje već više od 20 godina nose i grade scenu.

Ispitanici u intervjuima naglašavaju dobrovoljni rad kao prvenstveno sredstvo angažmana mladih. Služeći kao mehanizam uključivanja, obrazovanja, regrutiranja i komunikacije, dobrovoljni rad nije samo stvorio čitave nove generacije kulturnih radnica i radnika, nego i dao neizmjeran doprinos kulturnim scenama gradova. To se najbolje vidi i Prizrenu i Peći, u kojima su tokom godina dva festivala okupila znatan broj mladih ljudi putem obrazovnih i volonterskih aktivnosti, služeći tako i kao svojevrsna građanska akademija, koja obrazuje nove generacije aktivnih građana, stvara pozitivnu i poticajnu atmosferu i motivira mlade

da postanu njen dio. K tome, dobrovoljne aktivnosti nezavisnih kulturnih organizacija može se smatrati svojevrsnim inkubatorom novih kulturnih aktivnosti i festivala, kao što je Road Fest u Peći, koji su osnovali raniji volonteri festivala Antibar.

92

Optimizam

Iz svega što je ovdje rečeno, uz preplitanje svih pitanja, kao treća glavna značajka kosovske nezavisne scene nameće se optimizam. Razloge tome može se naći u očitovanom „institucionalnom optimizmu” i činjenici da je strukturni aspekt scene još uvijek uvelike u izgradnji sa strane vlade koja otvoreno preferira nezavisni segment kulturnog sektora. Povećanja budžeta za kulturu, inovacije u prikupljanju novca, prisutnost nekih međunarodnih donatora i instrumenata koji nisu na raspolaganju u drugim zemljama regije, višegodišnji ciklusi financiranja, viši iznosi donacija – sve to podržava i potiče ukupni optimistički stav prema bliskoj budućnosti. Kad se tome doda i ranije spomenuti mladenački aspekt scene, čini se da su očekivanja i energija na prilično visokoj razini i pozitivna, kako to često izražavaju ispitanice i ispitanici u intervjuima.

Među mogućim slabim stranama tog optimizma mogu biti povećana spremnost na rad pod teškim, prekarnim uvjetima ili općenito rizici autoeksploatacije. S tim je pitanjem povezana i relativna mladost samih kulturnih organizacija, od kojih su neke istaknutije osnovane prije pet do 10 godina. Za njih se sada može reći da su u „zlatnim godinama”, jer ih još ne opterećuje potreba za smjenom generacija, starenje osoblja i potrebe povezane sa životnom dobi, što je sve postalo problemom u drugim zemljama obuhvaćenima ovim istraživanjem.

2.3 Sažetak_Slovenija

Posljednjih 35 godina slovenska nezavisna kulturna scena je primjer mobilizacije zajednice i otpora komercijalizaciji. Pošto se u početku, kasnih 1980-ih, pojavila kao središte alternativnih umjetnosti, posebice punk muzike, ona je predvodila pokrete koji su zauzimali javne prostore i prazne zgrade, posebice vojne komplekse, i prenamjenjivali ih u autonomne umjetničke prostore. Ti okruzi, u kojima sada obitavaju aktivisti-veterani i kulturni radnici srednje generacije, istodobno djeluju i autonomno i u

komunikaciji s institucijama radi rješavanja izazova financija i drukčijeg urbanog razvoja. Scenu određuje nastojanje na postizanju autonomije, što se odražava u raznolikim odgovorima na pokušaje institucionalizacije, od otpora do stratejskih partnerstava. Metelkovu i Pekarnu i dalje skvotiraju neovisne grupe. Dok se Metelkova još uvijek odupire formalnom nadzoru, Pekarna je usvojila model strukturnog upravljanja pod vodstvom Pekarna Magdalenske Mreže, koja u upravljanje uključuje i institucionalne predstavnike. Unatoč svojoj zrelosti scena se pomlađuje, uz postpandemijsko uključivanje tinejdžera u novim prostorima kao što je PLAC.

Unutar kulturnog sektora postoje različiti modeli korištenja prostora i upravljanja njime, uključujući skvotiranje, unajmljivanje, civilno-javna partnerstva u upravljanju prostorima u vlasništvu grada, upravljanje prostorima u tripartitnom vlasničkom aranžmanu (kao što je Mestna Elektrarna Ljubljana, kojom upravlja Institut Bunker) te korištenja prostora koji su darovali privatni vlasnici (poput GT22 u Mariboru).

Ti prostori, s korijenima u vlastitoj povijesti i vrijednostima, ti kulturni entiteti aktivno se suprotstavljaju desničarskom ekstremizmu i zalažu za prava LGBTQ+. Međutim, nailaze na izazove kao što je periodični zamor, različite razine entuzijazma, poteškoće s financiranjem, pitanja osoblja, kako se baviti mladima, te sukobi s vlastima. Uz to, ti kulturni prostori utječu na političke ideologije, pri čemu ličnosti koje su ranije bile dio scene sada aktivno djeluju u politici. Unatoč obećanjima, i dalje manjka podrška lijevo orijentiranih vlasti autonomnim okruzima / prostorima, što jasno pokazuje trajne napetosti između kulturne scene i države. Bez obzira na borbu oko problema financiranja, infrastrukture i institucionalne potpore, kulturni sektor u Sloveniji i dalje je ključan u njegovanju jedinstva zajednice i jačanju kulturne vitalnosti. Njegova sposobnost zadovoljavanja društvenih zahtjeva i stvaralačkog korištenja urbanih prostora ističe njegov značaj u širem kulturnom kontekstu.

Otpornost

Sektor je duboko ukorijenjen u težnji za autonomijom, koja seže unatrag sve do ranih skvotova i uspostavljanja nezavisnih kulturnih prostora u gradovima poput Ljubljane i Maribora. Ti su prostori nastali iz potrebe za prikladnim radnim prostorima i čežnje za prenamjenom neupotrebljenih urbanih resursa, unatoč protivljenju

gradskih vlasti i javnosti (Kumer, 2020). Pošto su uspostavljeni, ti okruzi su postali žarišta suradnje i angažmana među umjetnicima i publikama, motiviranih zajedničkim ciljem slobode izražavanja. Zajednice unutar tih prostora prednost daju upravljanju utemeljenom na horizontalnom odlučivanju i vlasništvu zajednice.

Međutim, gradska uprava na te okruge gleda kao na smetnje planovima gentrifikacije, pogotovu na skupim područjima u centru grada, a ne kao na platforme za integriranje umjetnosti, kulture i aktivnog građanstva ili ukazivanje dobrodošlice socijalno isključenim skupinama (Kumer, 2000). Tokom cijelog svojeg postojanja Metelkova i Pekarna nailaze na pritiske ih općina. Nataša Serec iz KUD Mreža ističe stalan rizik iseljavanja i ranija nastojanja grada da nanovo izgradi Metelkova mesto, čemu se zajednica oduprla. Slično tome, Pekarna se bori i još uvijek odupire nastojanjima usmjerenima na biznis da taj prostor prepusti komercijalnoj izgradnji. Suprotno, nastojanje na autonomiji služi kao točka otklona od prevelike birokracije i rigidnosti. Centri za mlade kojima upravljaju općine prednost daju rutinskim zadacima i fokusiraju se na birokraciju, na račun kulturnog angažmana, nasuprot dinamičnoj energiji i autonomiji prostorâ poput bivšeg autonomnog prostora Inde u Kopru. Skvot Inde u Kopru osnovan je zbog frustracije pomanjkanjem stvaralačke slobode u postojećim centrima mladih; on utjelovljuje načela zajedničkog vlasništva i decentraliziranog odlučivanja. Otpornost sektora i njegova posvećenost angažmanu zajednice podcrtava njegovu vitalnu ulogu u obogaćivanju slovenskog kulturnog krajolika, u čemu je nastojanje na autonomiji jedna od temeljnih pokretačkih snaga koja oblikuje etos tih zajednica.

Glavni izazov sektora – financijska nestabilnost

Sektor se jako oslanja na sve manje državno financiranje. Motovila ističe kronično pomanjkanje financiranja unutar kulturne scene i naglašava potrebu za poboljšanom infrastrukturom i financijskom podrškom. Organizacija je predana jačanju kapaciteta i prenošenju izazova sektora na donosioce političkih programa i mjera. Dodatno, Motovila podržava inicijative kao što su ozelenjavanje i kulturna mobilnost u skladu s razvojem prioriteta europske kulturne politike. Kako primjećuju, premda je članstvo Slovenije u EU donijelo suradnju i mogućnosti financiranja, također je i ograničilo pristup nekim putevima koji su na raspolaganju zemljama nečlanicama poput Kosova.

Nezavisne kulturne organizacije često traže novčanu potporu putem otvorenih natječaja općina i ministarstava. Neredovitost i snižavanje iznosa financiranja donose tim organizacijama nestabilnost, što im otežava pokrivanje osnovnih troškova kao što su zakupnina i plaće zaposlenih. Zbog te financijske neizvjesnosti mladima je teško uključiti se u kulturni sektor zbog neprimjerenih radnih uvjeta i nedostatne podrške. Kao odgovor, neke organizacije poput Metelkove u Ljubljani i onih u Kopru, pokušali su razviti svoje unutrašnje ekonomije radi potpore za održavanje i upravljanje prostorima. Unatoč proaktivnim i inovativnim naporima, neodgovarajuće financiranje i infrastruktura i dalje su izazov, što podcrtava potrebu za vizijom koja prioritet daje boljoj financijskoj i infrastrukturnoj podršci kako bi se oslobodilo njihov puni potencijal.

Izmještanje zajednice: utjecaj obnove

Nezavisni kulturni sektor u Sloveniji nailazi na značajne izazove, posebice u odnosu na raspoloživost i stanje prostorâ. Ima mnogo praznih prostora, čak i u središtima gradova, zapuštenih zbog usredotočenosti na kapital i profit umjesto na njihove potencijalne koristi za kulturne i omladinske aktivnosti. Mnoge organizacije rade u oronulim zgradama, u kojima nema prikladnih uvjeta za njihov rad.

U intervjuima i u istraživanju bibliografskih izvora opetovano se pojavljivala tema općinskih obnova prostora koje su zauzeli neovisni kulturni entiteti, koje često dovode do iseljavanja tih entiteta a da im se ne ponudi prikladne alternative. Taj problem trenutno muči kolektive NOR i Ræhat u Kopru. Neki neovisni entiteti mogu na obnovu gledati kao na formaliziranje odnosa s vlastima, koji bi mogao ograničiti njihovu autonomiju (npr. Metelkova odbija ugovore s općinom) i kreativnost. Odjek tog osjećaja nalazimo u intervjuu s jednim općinskim službenikom u istraživanju Petera Kumera, koji je izjavio da bi „poboljšanje opće infrastrukture dovelo do zahtjeva za formalizaciju, koja bi, po njihovom mišljenju, stvorila ograničenja njihovoj kreativnosti.” (Kumer, 2020). Uz to, proces renoviranja često dovodi do izbacivanja nezavisnih kulturnih organizacija, jer su općine sklone nakon renoviranja davati prednost javnim institucijama, što za te organizacije znači često iseljavanje i nestabilnost.

Međutim, unatoč svojim potencijalnim koristima, općinske renovacije i formalizirani sporazumi o partnerstvu često

zanemaruju zasebne potrebe i stvaralačku neovisnost nezavisnih kulturnih organizacija, što podcrtava stalne izazove u gradskoj kulturnoj politici i upravljanju. Stoga bi gradske vlasti trebale usvojiti sveobuhvatniji pristup kako bi osigurale da se tokom općinskih projekata renoviranja i nakon njih primjereno podrži jedinstvene potrebe i stvaralačke slobode nezavisnih kulturnih organizacija.

3. Glavne sličnosti i razlike između triju zemalja obzirom na nalaze nacionalnih izvještaja

Opstojnost ideja i vrednota, ali u kontekstu koji se mijenja

Ono što se na prvi pogled pokazuje kao vrlo slično jest da su nezavisni centri i u Sloveniji i u Hrvatskoj 1990-ih i 2000-ih počeli rasti na lokacijama napuštenih vojnih ili industrijskih kompleksa, dok se na Kosovu taj proces počeo zbivati tek nakon 2000-ih, u raznim vrstama prostora, od bivših kina, biblioteka i domova kulture do hangara i napuštenih industrijskih zgrada. Postoje stanovite sličnosti među tim zemljama, kao što je problem fizičkog stanja tih zgrada ili kompleksa, koji su često u vrlo lošem stanju. Dob organizacija na nezavisnoj sceni raznolik je, od oko 30 godina u Sloveniji, preko oko 20 godina ili manje u Hrvatskoj, do starosti od samo nekoliko godina pa do 20 godina na Kosovu. Drugu sličnost između slovenske i hrvatske scene predstavlja postepeno prilagođavanje neovisnih aktera financiranju EU, što s jedne strane donosi sektoru dodatan novac, ali ga s druge unificira i supsumira pod stanovite kategorije EU kao što su „kulturne djelatnosti”, „inovacije”, „pružanje socijalnih usluga” itd. Na Kosovu strane privatne investicije povezane s procesom izgradnje mira djelomice demontiraju društvo brzo primjenjujući neoliberalnu doktrinu, To djeluje na nezavisnu scenu, premda je ona u isto vrijeme počela dobivati dobru financijsku potporu države i sponzorskih fondova. To su neki od izazova glavnoj zajedničkoj ideji ponovnog preuzimanja javnih prostora.

Ono što se također pojavljuje kao vrlo slično jesu ideje i vrijednosti koje opstaju kroz sve ove godine i desetljeća, premda se kontekst mijenja. U Hrvatskoj izgleda da je naglasak povezaniji s promjenama nacionalne politike nego u Sloveniji. Međutim, ispitanice i ispitanici u Sloveniji više naglašavaju na pomanjkanje financijske podrške i financijske stabilnosti. Ono što se čini

potpuno različitim jest da u Sloveniji više govore o borbi za očuvanje identiteta i autonomije prostorā tokom svih ovih godina i desetljeća. Dotle se na Kosovu, zbog izgradnje kulturnog sistema koja još uvijek traje, glavna pitanja tiču toga kako doprinijeti tom procesu i osigurati održivost scene. Ali svim je trima zemljama zajedničko da politički pomaci mogu ozbiljno ugroziti korištenje javnih prostora. Glede političke klime koja preteže u trima zemljama, sudjelovanje u donošenju politike na Kosovu u ovom je trenutku vrlo jako (premda ne uvijek smisleno), dok je u Hrvatskoj i Sloveniji takvo sudjelovanje u donošenju politike donekle već uobičajeno, samo što mnogi akteri na sceni smatraju da to nije zaista djelotvorno. Također se povremeno događa da se političari blisko povežu s nezavisnom scenom, kao na Kosovu, gdje su neki ranije sudjelovali u mrežama i forumima civilnog društva. Slično tome, u Hrvatskoj je jedan segment sada aktivnih lijevih i zelenih političara ušao u politiku s nezavisne scene. I u Sloveniji je dio lijeve stranke koja sada sudjeluje u vlasti proizašao s nezavisne scene.

Vladanje i institucionalizacija

Također je, premda uz neke male razlike, poznat i odnos spram vladanja i s njim povezanih pitanja institucionalizacije. U Hrvatskoj, a osobito u Sloveniji, postoji velik strah od institucionalizacije. U Hrvatskoj smo primijetile da ispitanici govore o raznolikom shvaćanju institucionalizacije, u jednom smislu kao formalizaciji i profesionalizaciji organizacija na nezavisnoj sceni, koje postaju institucionalizirane ponajviše zbog korištenja novca EU, a u drugom kao institucionalizaciji prostora zbog neke forme novog (javnog) upravljanja prostorom. U Sloveniji najviše govore o ovom drugom značenju institucionalizacije, možda zbog toga što je prvo već postalo u većoj mjeri normalizirano. U objema zemljama borba protiv institucionalizacije poprima različite forme, od otpora (odbacivanja bilo kakvih ugovora), posebno spram sudjelovanja u financijama ESF, do formiranja strateških partnerstava s vlastima (građansko-javna ili druga partnerstva). Radi se o borbi za autonomiju te očuvanju prostora za stvaranje kulturnog sadržaja, koje je razlog zbog kojeg su se ovi akteri uopće okupili. Također je zanimljivo da se u Sloveniji stanoviti nezavisni centri definiraju svojom ukorijenjenošću u opoziciji centrima za mlade, koje su osnovala općine i kojima se upravlja s vrha prema dolje putem MKCova (javnih kulturnih centara mladih), dok se u Hrvatskoj ne opaža takvu suprotnost.

Obzirom na institucionalizaciju, odbijanje formalizacije sporadično se pojavljuje u objema zemljama, najuobičajenije kod najmlađih inicijativa, kao što je PLAC u Ljubljani, koje se ne žele pravno formalizirati i djeluju bez službenih predstavnika. Slično tome, ZIZ u Mariboru je sve do nedavno izbjegavao formalizaciju, ali je popustio zbog potrebe za financijskom stabilnošću. Izgleda da neformalan status može imati dobrih strana (pored loše strane nestabilnosti), kao što smo mogle vidjeti i u Hrvatskoj, u kojoj su institucije u Puli (Rojc) i Rijeci (Filodrammatica) trenutno bez ugovora o najmu za svoj prostor, ali na neki način prihvaćaju tu situaciju kao bolju od stanovitih formalnih scenarija. Nadalje, PLAC odbija postati pravnom osobom s kojom bi država kao vlasništva nekretnine mogla pravno komunicirati. S druge strane, u Metelkovoj spominju potrebu za formalnijom vezom među korisnicima te govore o vlastitom pomanjkanju pisanih pravila.

Ovi aspekti formalizacije odnosâ također su tijesno povezani sa strahom da bi ti prostori koji imaju više korisnika, kao Rojc i Filodrammatica u Hrvatskoj te Metelkova ili Pekarna u Sloveniji, mogli biti raspušteni. Na svim tim mjestima pojavljuje se pitanje bi li zajednički ugovori o najmu raspustili zajednice u tim prostorima i dali vlasnicima više kontrole, što bi otvorilo mogućnost iseljavanja. Ili bi, obrnuto, takav tip ugovora donio višu razinu odgovornosti i bolju organizaciju i korištenje prostora. Možemo primijetiti kako se u Pekarni, Metelkovoj, Molekuli/ Filodrammatici i Rojcu pomalja nešto poput modela fragmentirane strukture upravljanja. U tom pogledu, slično u objema zemljama, strah od renoviranja tih starih kompleksa upućuje na pitanje bi li vlasnik mogao iskoristiti renoviranje kao priliku da promijeni svrhu prostora i iseli sadašnje korisnike. To se u nekoj mjeri događalo u Pekarni u Mariboru, a u potpunosti u Rogu u Ljubljani, a moguće je i drugdje (u Libertasu u Kopru, Metelkovoj u Ljubljani, Rojcu u Puli, Filodrammatici i Ivexu u Rijeci, pa čak i Paromlin u Zagrebu mogao bi na kraju izostaviti nezavisnu kulturu). S druge strane, na Kosovu, kada općine renoviraju prostore, izgleda da korisnike toliko ne brine njihova prenamjena; međutim, to se već događa. Na sličan način, sve više aktera koji se koriste prostorima u neovisnim centrima ostaje u „sivoj zoni”, bez ugovora o najmu. Izgleda da status quo trenutno odgovara objema stranama, ali bi tu nezavisna scena na kraju mogla izvisiti. Na koncu, postoje i druge vrste odnosa, pa čak i partnerstva između nezavisne scene i prostora u vlasništvu grada ili države, što nudi nešto stabilniju suradnju i upotrebu javne kulturne infrastrukture (HKD u Rijeci, Narodni dom u Mariboru, Pogon u Zagrebu).

Na Kosovu ne nailazimo na slične velike centre s više korisnika. Istaknutijim organizacijama, kao što su Kazalište Oda, Lumbardhi ili kino Jusuf Gervalla, povjereno je upravljanje većim zgradama, koje one mogu otvoriti i drugim subjektima iz kulture. Na pojedinačnoj i organizacijskoj osnovi uspostavlja se i druge aranžmane između organizacija i općina, često na osnovi vremenski ograničenih „memoranduma o razumijevanju” sa slabom pravnim osnovom, uključujući i ugovore s besplatnim najmom i režijama. Velik nedostatak takvih aranžmana i dalje su volatilitnost, nepouzdanost općina kao partnerica te činjenica da se takvim ugovorima upravlja na osnovi ad hoc, što je problem povezan s političkom nestabilnošću, zbog čega postoji potreba za većom standardizacijom i regulacijom.

Smjena generacija

Glede ovog pitanja postoje očevidne razlike među trima zemljama. U Sloveniji se mnogo ne spominje smjenu generacija, bilo da se događa ili da za njom postoji potreba, tako da je moguće da se to događa bez problema ili da se o tome ne razmišlja (barem u ovim intervjuima). U usporedbi s tim, ispitanici iz Hrvatske mnogo su govorili o gubitku entuzijazma zbog starenja pionirki i pionira neovisne scene, dok su Slovenski ispitanici većinom govorili o splešnjavanju entuzijazma zbog nedostatka financijske stabilnosti i prekarnosti zaposlenja u sektoru. Također možemo u odgovorima slovenskih aktera primijetiti da ima manje autorefleksije i kritičkog mišljenja o unutrašnjim odnosima u nezavisnom sektoru, dok su hrvatski ispitanici mnogo govorili o tome kako vide sebe i odnose unutar scene. Slovenski ispitanici najviše su govorili o svojim vanjskim odnosima s općinama, državom i donatorima. Hrvatski su ispitanici zabrinuto govorili o tome kako ima malo mladih koji bi preuzeli nezavisne prostore, i u smislu upravljanja. Manju se razliku zapaža glede iskustva pandemije Covida – slovenski ispitanici govorili su o značajnim prekidima zbog ograničenja fizičke interakcije, ali nije jasno odnosi li se to na razlike u ograničenjima tokom razdoblja Covida ili na strukturu nezavisnih kulturnih sektora u dvjema zemljama.

Na Kosovu smjena generacija još uvijek nije problem, što je vjerojatno povezano s mladošću stanovništva (medijalna dob na Kosovu je 27 godina, dok je u Sloveniji i Hrvatskoj oko 44) i dobi nezavisne scene kao takve. Obzirom na tu mladenačku energiju, na Kosovu opažamo poduzimanje vrlo smionih, u stanovitim

kontekstima čak i nezamislivih aktivnosti, a kako je raspoloživo financiranje u porastu, a kultura postaje u širem smislu strukturiranja, razina optimizma na sceni prilično je visoka. Premda mlađe inicijative u Sloveniji i Hrvatskoj također pokazuju visoku motivaciju i kod njih nema onog zamora pionira scene, ipak nisu odvažne u onom smislu u kojem su to one na Kosovu, nego to proaktivno držanje pokazuju na više strategijski i promišljen način. Premda smjena generacija na organizacijskoj razini još uvijek ne postoji, stanoviti akteri iskazuju zabrinutost glede životnih iskustava povezanih s mijenom životnih stadija, kao i otpor spram prihvatanja stalne prekarnosti kao jedine opcije na nezavisnoj sceni Kosova. Teret smjene generacija posebice je vidljiv u Hrvatskoj, u kojoj nove generacije izražavaju odbojnost spram cjelovitog preuzimanja „organizacijskog sna” i idealâ prethodnih generacija, jasno pokazujući da je potrebno više intergeneracijskog dijaloga.

Autorefleksivni sektor koji istražuje sebe

Intervjui pokazuju hrvatsku nezavisnu scenu kao najautorefleksivniju, a također i kao onu koja je tokom proteklog desetljeća proizvela širok raspon studija i izvještaja. U Sloveniji je autorefleksija scene usmjerena više prema razumijevanju pozicije i poslanja scene unutar širih društvenih okolnosti i također je snažno orijentirana prema kritici vanjskih uvjeta koji djeluju na scenu. U Hrvatskoj ima više razmišljanja o unutrašnjim odnosima na nezavisnoj sceni, mnogo istraživanja o modelima, načinima djelovanja i upravljanja, a u intervjuima je mnogo diskusije o problemima povezanim s prelaskom nekih ljudi u politiku. Općenito, autorefleksija je snažno prisutna i u Sloveniji i u Hrvatskoj, međutim s različitim predmetima. Obje zemlje pokazuju velike potencijale za preobrazbu samosvijesti svojih scena i njihovih pozicija u društvenom i političkom kontekstu. Premda scena na Kosovu ima neke lokalne forume posvećene autorefleksiji, raspuštanjem nacionalne mreže to nije toliko prisutno na nacionalnoj razini. To bi moglo biti povezano i s relativnom mladošću kosovske scene, koja je u ovom trenutku na drukčijem stadiju razvoja, na kojem energiju prvenstveno usmjerava prema rastu i ostvarivanju potencijalâ, a manje prema otkrivanju unutrašnjih problema, nedostataka i autorefleksiji. Pa ipak, slično Hrvatskoj, na Kosovu se razvija alternativno arhiviranje scene, što također donekle popunjava praznine preostale zbog neadekvatnih postupaka arhiviranja na nacionalnoj razini, pri čemu i dalje

postoji ozbiljna potreba za istraživanjem nezavisne scene. Što se tiče mlađe kosovske scene, mogli bismo spomenuti najmlađi među nezavisnim prostorima u Sloveniji, PLAC u Ljubljani, useljen 2022. Čini se da se situacija ondje razlikuje od drugih mjesta; korisnici PLAC-a po svemu sudeći su homogeniji i ideologijski koherentniji nego u drugim, starijim prostorima u Sloveniji i Hrvatskoj. Razlog bi moglo biti to što je PLAC još u vrlo ranom stadiju razvoja, starom tek godinu i pol. On se nalazi u fazi kada je entuzijazam u procvatu a prioritet je izgradnja zajednice. Također je zanimljivo da je njihova vizija ostati nekomercijalnim i nebirokratskim prostorom, a svrha im je okupljati ljude bez ekonomskih ograničenja, ne koristiti prostor toliko za produkciju nego za nekomercijalno provođenje vremena. Ta samodefinicija nije baš slična samodefinicijama starijih skvotova u drugim neovisnim centrima koji su ovdje u fokusu. Donekle je sličan primjer Termokiss u Prištini; to je prostor 'uradi sam' koji djeluje u sinergiji sa susjedstvom, orijentiran spram izgradnje zajednice, koji provodi načelo horizontalnosti i upravlja sobom putem tjednih skupština. Ti primjeri pokazuju inovativnost koja prekoračuje međe proizvodnje kulturnog sadržaja, stvarajući uključivije, „sigurne prostore“, uvodeći svježije ideje i demokratsku praksu.

Glede autorefleksije i samorazumijevanja scene, mogle bismo također spomenuti razliku koja je došla do izražaja u načinu na koji se na kulturu gleda u široj socijalnoj i političkoj klimi. Neki ispitanici na Kosovu spominjali su kako neki zaposleni u općinama percipiraju kulturu kao svojevrsan luksuz, u smislu postojanja prećih potreba, dok se u Hrvatskoj i Sloveniji kulturu sve više prikazuje kao nešto suvišno, premda ju se u prošlosti smatralo luksuzom. Akteri na nezavisnoj sceni stoga imaju i dodatnu zadaću: treba da se (kontinuirano) zalažu za osnovnu poziciju kulture u društvenoj i kulturnoj zbilji.

U cjelini, može se reći da sposobnost tih scena za autorefleksiju i vlastito kritičko pozicioniranje u širi društveni i politički kontekst ostaje jednom od najvećih snaga nezavisne scene u svim trima zemljama.

Pristup javnim prostorima

Premda među ovim trima zemljama koje su nam u fokusu ima stanovitih sličnosti pristupa javnom prostoru, slučaj Kosova se ističe kao najspeцифичнији. I postsocijalističke preobrazbe u Hrvatskoj i Sloveniji nametnule su imperativ privatizacije, premda

bez pravnog blokiranja dodjele prostora kulturnim organizacijama, što se donedavno događalo na Kosovu. Pa ipak, u Hrvatskoj i Sloveniji su koruptni procesi, privatizacija, osporavanja i borba za prostore također reducirali dostupnost javnog prostora za socijalne i kulturne aktere. U cjelini, glavno područje razlike između ovih triju zemalja leži u činjenici da pristup javnom prostoru, ili njegovo ograničavanje, nije uklesan u procese izgradnje države. U svim se trima zemljama osporava javni prostor i ulaže znatne napore u njegovo prisvajanje, ali to na Kosovu nije normalizirano onako kako je bilo u prethodnoj verziji Zakona o vlasništvu. Nasljeđe takve prakse učinilo je pristup javnom prostoru glavnim pitanjem kosovske civilne sfere.

U pogledu umjetničkih rezidencija, postoje neke razlike između Slovenije i Hrvatske. U Hrvatskoj su umjetničke rezidencije sporadičnije prisutne, kako kao programi tako i kao prostori, dok u Sloveniji postoje stalni programi umjetnika-rezidenata, što pokazuje i NGO Motovila kao dio programa potpore nezavisnoj kulturi. Međutim, u objema zemljama i dalje postoji problem: daleko je premalo takvih prostora, a oni koji postoje većinom su u vlasništvu i pod punom upravom javnih institucija. Na Kosovu programe rezidencija u vlastitim prostorima vode dvije organizacije: Foundation 17 i kuća Hivzija Sulejmanija, u suradnji s općinom, te Autostrada Biennale u svojim sadašnjim prostorijama u hangarima gdje se prethodno nalazio vojni kompleks, a danas kamp za inovacije. Intervjuirani su nadalje iskazali da su ranije imali stanovita iskustva s programima rezidencije, bilo iznajmljivanjem stanova (Qendra Multimedia) bilo manje formalno, nudeći svoje domove i prostore Lumbardhi, Termokiss, Defy Them, Stereo Space). Valja naglasiti da je interes za razvoj programa rezidencije velik te da je izražena potreba da se više nauči o mogućnostima oblika rezidencije i njihovom financiranju. Izrečena je sugestija da se stvori bazu podataka o rezidencijama u zemlji koja bi kulturne aktere informirala o programima, umjetničkim područjima koja rezidencije pokrivaju, raspoloživim smještajnim i radnim prostorima, od čega se očekuje da poboljša korištenje resursa i razmjenu na cijeloj sceni. Izražena je i mogućnost razvijanja rezidencije u suradnji s univerzitetom tokom ljeta, kada su studentski domovi prazni.

Velika je razlika među ovim zemljama po pitanju fokusa u pogledu razvojnih temporalnosti lokalnih nezavisnih scena, što se najbolje može pratiti putem nastajanja organizacijskih mreža koje predstavljaju i pozicioniraju scene i zalažu se za njih unutar širih kulturnih sistema. Na Kosovu je taj proces započeo 2010-ih, točnije 2012., Kada je Kazalište Oda iniciralo osnivanje Mreže nezavisnih organizacija u kulturi – Kulturni forum, koja je okupila 22 organizacije iz cijele zemlje, što će uskoro postati glas scene. Proizvela je mnogobrojne dokumente i istraživačke izvještaje, pozicioniravši nezavisnu scenu kao aktera unutar kulturnog sistema, koji je znanje o umrežavanju stjecao iz regije, osobito Hrvatske. Premda je ta mreža prestala postojati zbog nedostatka novca, ostavila je vrijednu baštinu pokrenuvši lokalne forume u Peći, Prizrenu i Mitrovici. Za usporedbu, slično političko subjektiviranje scene u Hrvatskoj započelo je oko 2000. godine, nastavši iz potrebe za boljim pozicioniranjem scene unutar kulturnog sistema zemlje. Najistaknutiji primjer je osnivanje Mreže Clubture 2002. godine; to je programska platforma koja je nezavisne kulturne organizacije, inicijative i neprofitne klubove povezivala inovativnim i participativnim procesima razmjene. Slično tome, u Sloveniji je 2003. osnovana mreža Asocijacija, koja se zasnivala na neformalnom umrežavanju koje se bilo razvilo tokom prethodnog desetljeća. Konačno, jačanjem veza među postojećim zajednicama na regionalnoj razini, 2012. je osnovana Kooperativa – regionalna mreža kulture sa sjedištem u Zagrebu, a kasnije i s dodatnim centrom u Skopju. Ta je mreža omogućila veliku izgradnju znanja i dijeljenje iskustava, što je koristilo razvoju nacionalnih i lokalnih kulturnih mreža diljem regije.

Vremenske razlike u razvoju kulturnih sistema zemalja u fokusu također su očevidne u aktivnosti donošenja političkih programa i mjera koja se trenutno odvija na Kosovu. Za usporedbu, Hrvatska i Slovenija počele su prolaziti kroz taj proces početkom 2000-ih godina. Te razlike temporalnosti izgradnje institucija dodatno na različite načine pozicioniraju nezavisne scene u ovim zemljama, ometajući ili omogućujući daljnje putanje. Još jedan faktor koji ukazuje na mladost nezavisne kulture u smislu upravljanja jest tzv. proces obrazovanja s političarima, koji je, čini se, na Kosovu još u tijeku, budući da ispitanici i ispitanice u intervjuima izražavaju nezadovoljstvo time što moraju svakom novom sastavu vlasti uvijek iznova objašnjavati što rade. Još

uvijek postoji potreba da se uspostavi političku subjektivnost koja bi predstavljala scenu – nešto što je prisutno i u različitim *policy* dokumentima na Kosovu.

104

Pitanja mladih

Mladost ostaje prvenstvena razlika između Kosova te Hrvatske i Slovenije, kako u smislu stanovništva, tako i u smislu aktera scene, organizacija i kulturnog sistema uopće. Kada pogledamo razvoj kulturnog sistema, iskustva, stava i energije koju se usmjerava na razvoj u budućnosti, razlika između zemalja postaje još izrazitija. Nezavisni kulturni akteri u Sloveniji i Hrvatskoj proživljavali su optimizam i entuzijazam, ali i razočaranost domaćajem i rezultatima institucionalizacije te općenito desetljećima procesa angažmana. Te su scene doživjele i demokratski protuudar, posebno u Hrvatskoj 2016., kad je (krajnje) desna vlada srezala financiranje organizacija za kulturu i ljudska prava, od čega se scena nikada nije sasvim oporavila. Slično tome, kroz nekoliko mandata, i desna slovenska vlada je zadala neke niske udarce nezavisnoj kulturnoj sceni i civilnom sektoru općenito. Međutim, iz onoga što opažamo na Kosovu dok proživljava procese institucionalizacije, stječe se dojam da se sistem i očekivanja od njega kreću na bolje, a optimizam je, neovisno o mogućim ishodima, prilično visok.

Politički i ekonomski kontekst

Na razvoj i održivost nezavisnih kulturnih scena u Hrvatskoj, na Kosovu i u Sloveniji utječu različiti politički i ekonomski uvjeti. U Hrvatskoj je godine brze 'europizacije' naglo zamijenio demokratski korak unatrag, ograničavanje financiranja, pa čak i same egzistencije nezavisne kulturne scene. To fluktuirajuće okruženje iziskuje od kulturnih aktera neprestano prilagođavanje i otpornost, što troši mnogo energije za već 'razriješena' pitanja i scenu lišava optimizma. Na Kosovu prevladavajuće političko okruženje sada pokazuje jasnu spremnost da se prizna i podrži nezavisne kulturne inicijative, što njeguje osjećaj optimizma i širenja u sektoru. Unatoč tom pogodnom kontekstu, međutim, scena i dalje nailazi na izazove, posebice pri osiguravanju adekvatnog financiranja za održavanje njenih aktivnosti ili za adaptaciju i izgradnju kapaciteta za držanje koraka s promjenama. U Sloveniji njena dugotrajna tradicija otpora komercijalizaciji i institucionalizaciji jako naglašava autonomiju. U političkom

kontekstu koji se mijenja, posebice na lokalnim razinama, neki gradonačelnici su usvojili neoliberalan pristup javnim prostorima, i vrše pritisak na oblasti kao što su Pekarna i Metelkova, forsirajući njihovo komercijalno preuređenje. Unatoč uvjerenjima sadašnje pretežno lijeve vlade, uključujući i političare s nezavisne kulturne scene, nisu ispunjena obećanja o suradnji s autonomnim prostorima. Raspoloživost novca Ministarstva donekle umiruje zajednicu u Metelkovoj i donosi sigurnost od komercijalizacije. Međutim, i dalje ostaje bojazan od potencijalnih neizvjesnosti u slučaju promjene vlade.

Generacijska dinamika

Nezavisne kulturne scene Hrvatske, Kosova i Slovenije pokazuju svaka svoju jedinstvenu generacijsku dinamiku koja utječe na njihove kulturne krajolike. Hrvatska proživljava izazovnu generacijsku tranziciju, koju karakteriziraju razlike u pristupima i aspiracijama između starije i novije generacije. Ta smjena generacija dovodi do promjenjivih pogleda na kulturne djelatnosti i organizacijske strategije unutar sektora. Na Kosovu je kulturna scena izrazito mladalačka, s visokom razinom angažmana mladih ljudi, koji aktivno oblikuju budućnost sektora, prožimajući kulturni krajolik svježom energijom i inovativnim idejama. Slovenija pokazuje mješavinu aktivista veterana i kulturnih radnika srednje generacije (Metelkova i Pekarna), koji stvaraju raznolik i iskusnu kulturnu zajednicu. Nedavno je scenu dodatno oživjelo uključivanje tinejdžera nakon pandemije, što je sektoru (PLAC) donijelo novu vitalnost i perspektive. Nasuprot tomu, rasprave s ispitanicama i ispitanicima u intervjuima u Sloveniji također pokazuju i pomanjkanje angažmana mladih i neprivačnost programa koji su im namijenjeni. Ispitanici iz srednje generacije zapazili su da mladi postaju amerikanizirani i daju prednost lukrativnim karijerama pred uključivanjem u neprofitne aktivnosti. Neki kulturni akteri veterani naglasili su važnost uključivanja mlađeg članstva u organizacije kako bi se poboljšalo komunikacijske strategije, zapažajući da se veterani često oslanjaju na tradicionalnije metode oblikovanja plakata i komunikacije uopće. S druge pak strane, mlađi članovi kulturne scene ističu kako stvaranje programa u nekim organizacijama ima poteškoća s efektivnim obuhvaćanjem mlađe publike. Zaključno, raznovrsna generacijska dinamika opažena u nezavisnim kulturnim sektorima u Hrvatskoj, na Kosovu i u Sloveniji podvlači razvoju

narav kulturnih krajolika i važnost prilagođavanja organizacijskih strategija kako bi se djelotvorno uhvatilo ukoštac s demografskim promjenama.

106

Financijska pitanja

Financiranje nezavisne kulture i dalje je otvoreno pitanje u svim zemljama u fokusu. U Hrvatskoj se nezavisni kulturni sektor nosi s ekonomskom neizvjesnošću i birokratskim komplikacijama, unatoč stanovitom olakšanju zahvaljujući novoosnovanoj Zakladi Kultura nova i priljevu novca iz EU. Pristup tim izvorima strukturnog financiranja (europski strukturni fondovi) obično znači probijanje kroz rigorozne birokratske procedure, što dovodi do promjena konfiguracije organizacija i tendencije prema pretjeranoj institucionalizaciji, zbog čega su mnoge organizacije prisiljene potpuno odustati od tog fonda. Tu se pojavu zapaža i u Sloveniji. Financijsku nestabilnost pogoršavaju i opetovana smanjenja državnog financiranja kulture, uz uočljiv pomak potpore od neovisnih kulturnih inicijativa prema kulturnim industrijama. Nepravilnosti i smanjivanja mogućnosti financiranja dodatno kompliciraju sposobnost kulturnih organizacija da podmire osnovne troškove kao što su stanarine i plaće osoblja. S druge strane, krajolik nezavisne kulture na Kosovu obilježava povoljna politička i ekonomska atmosfera. Vladino opredjeljenje za povećanje kulturnih budžeta i poboljšanje procesa dodjele donacija potiče u sektoru pozitivne izglede. Inovacije u mehanizmima financiranja i povećana financijska podrška doprinose procvatu kulturne scene; međutim, to otvara i pitanja o održivosti takvog modela te hoće li ga buduće vlade nastaviti. I dalje ipak postoje izazovi, osobito glede dodjele javnih prostora za kulturna pregnuća, pri čemu provedba kaska za pravnim reformama, a poslovni interesi često dobivaju prednost.

Iseljavanje zajednica: utjecaj renovacija

Prostori nezavisne kulture često izgledaju neprikladni za aktivnosti kulturne produkcije i njihovo valjano provođenje. U Sloveniji nezavisni akteri nailaze na značajne izazove glede raspoloživosti i stanja prostorâ. Mnogi prostori, čak i oni u centrima gradova, i dalje su zapušteni, profit i dalje ima prednost pred njihovim potencijalom za kulturne i omladinske aktivnosti. Brojne organizacije djeluju u zgradama u sve lošijem stanju, bez

prikladnih uvjeta za rad. U vezi s općinskim renoviranjem javlja se uvijek isti problem, koji kulturne organizacije često ostavlja bez alternative. Izazove dodatno pogoršava nestabilnost prava na korištenje prostora, pri čemu organizacije često moraju iseljavati zbog neizvjesne budućnosti, bez obzira na prethodna obećanja vlasnika nekretnina. Najistaknutiji primjer te pojave je zatvaranje prostora Skladište Libertas u Kopru, koji je bio u vlasništvu grada, iz razloga renoviranja, bez jasnih alternativnih opcija, a osobito, i najuočljivije, prisilno uklanjanje neovisnih aktera koji su skvotirali Rog u Ljubljani unatoč početnim obećanjima da će prostor biti rezerviran za njih. Unatoč pozitivnim ulaganjima u kulturnu infrastrukturu, općinski projekti renoviranja prostora u gradskom vlasništvu koje su ranije koristili neovisni akteri često prednost daju javnim ustanovama i zanemaruju potrebe nezavisnih kulturnih organizacija. S tog aspekta, Hrvatska i Slovenija dijele zajednički problem, kao što se vidi u situacijama na mjestima kao što su Rojc u Puli, Filodrammatica i Ivex u Rijeci, pa čak i Paromlin u Zagrebu. Nasuprot tome, intervjuirani korisnici prostorâ na Kosovu ne iskazuju takve brige glede potencijalne prenamjene prostora tokom renovacija ili nakon njih.

Zaključno, zajedničke brige u Hrvatskoj i Sloveniji u vezi s prenamjenom starih kompleksa tokom renoviranja ističu potrebu za suradničkim naporima i angažmanom scene. Na Kosovu pak korisnici takvih prostora možda još nisu izrazili slične zabrinutosti, ali potencijalne izazove se može naslutiti s razvijanjem kulturne scene. Rješavanje tih pitanja zahtijeva određivanje prioriteta potreba nezavisnih kulturnih organizacija, njegovanje partnerskih odnosa te angažman za održiva rješenja kako bi se osiguralo vitalnost i otpornost sektora.

Konačno, u oblasti autorefleksije i inovacije, Hrvatska se ističe naglašavanjem introspekcije i istraživanja, koristeći te kvalitete i procese izgradnje znanja radi suočavanja s preprekama i poticanja unapređenja. Kosovo je, s druge strane, primjer kulture inovacije i optimizma, nošene mladalačkom i dinamičnom scenom, koja pokazuje poduzetnički duh i uvodi nove teme. U Sloveniji je uspostavljena delikatna ravnoteža između autonomije i strategijskih saveza, koja jača mobilizaciju zajednice radi nošenja s izazovima financija i urbanog razvoja.

4. Preporuke, moguće interpretacije nalaza, otvorena pitanja za buduća istraživanja i inovacije

108

- Pioniri i veterani koji su sudjelovali u uspostavljanju nezavisnih kulturnih prostora imaju potencijal za mentorsku potporu mlađoj generaciji. Dijeljenjem svojeg širokog iskustva i znanja tiiskusni aktivisti i aktivistkinje mogu voditi nove inicijative. Njihovo mentorstvo može dati vrijedne spoznaje, poticati inovativne ideje i podržavati razvoj snažnih, održivih kulturnih projekata koje će voditi sljedeća generacija.
- Moglo bi se uvesti obuku za eksperimentiranje; eksperimentiranje sa zamišljenim/virtualnim/fikcionalnim moglo bi obogatiti scenu novim metodama rada, ali i kao ublaženje stresa koji nastaje iz zbilje s kojom se vrlo teško nositi.
- Moglo bi se razraditi radionice za razvijanje i promicanje novih kategorija i pojmova koji se odnose na nezavisnu kulturu. Budući da je nezavisna kultura često krivo postavljena među tradicionalnim kategorijama kulturne politike (npr. vizualne umjetnosti, umjetnik, događaj, umjetnička epoha itd.) ili izostavljena iz njih, i budući da je nezavisna kultura sama po sebi izumiteljica novih tipova prisutnosti kulture, potrebne su neke nove kategorije i pojmovi kojima se nezavisna scena može služiti u opisivanju same sebe i koje, s druge strane, donosioci političkih programa i mjera mogu/trebaju koristiti u svojim strategijama i pozivima za prijedloge projekata, arhivima i bibliotekama, kategorizacijama materijala itd.
- Moglo bi se provoditi obuku o inovativnim postupcima pronalaženja i korištenja prostora. Na primjer: rotacija i optimalizacija i zamjenjivanje modela u korištenju prostorā; rezidencija couch-surfingom; modeli neformalnog upravljanja kao taktika korištenja otvorenih i javnih prostora; iznajmljivanje privatnih prostora; privremeno korištenje; ponovno promišljanje komplementarnosti i kompatibilnosti različitih prostora; decentralizirano i disperzno stvaranje programa i korištenje prostora; eksperimentalno korištenje prostora. Također, u intervjuima se pojavila „heretička zamisao” da bi nezavisna scena možda mogla napustiti one stare, poluraspadnute zgrade, jer postaje nemoguće nositi se

sa zamorom renoviranja. U nekim slučajevima postavlja se pitanje ne bi li bilo bolje naprosto napustiti te stare zgrade i uložiti energiju i novac u unajmljivanje nečega savladivijeg kako bi se preostalu energiju moglo koristiti za sadržajan rad. Također, moglo bi se davati poduku o prilagođavanju aktivnosti kulturnih aktera nomadskom modelu, dakako za one koji se mogu prilagoditi takvim promjenama.

- Bilo bi također zanimljivo učiti iz programā nasljeđivanja porodičnih poduzeća, budući da je problem nasljeđivanja dobro istražen, a razvijeni su i programi podrške, te postoje neke sličnosti organizacijskih aspekata smjene generacija između porodičnih poduzeća i neovisnih centara i mreža.
- Moglo bi se uspostaviti odnose sa socijalnim ekonomijama i ekonomijama solidarnosti, budući da su u svim trima zemljama spominjali socijalno poduzetništvo kao dio njihovog hibridnog poslovnog planiranja. Hibridni modeli mogli bi biti odgovor na „zamor natječaja”, a smatra ih se i izlazom iz prekarnosti. Moglo bi se osigurati podršku razvoju kulturnih i umjetničkih zadruga. U vezi s tim mogli bismo spomenuti da u svim trima zemljama neki smatraju kulturu svojim hobbijem, ali u zbilji zarađuju obavljajući druge poslove.
- Moglo bi se održavati radionice o terminologiji kako bi se povisilo svijest o riječima koje se na sceni koristi u vezi s ovim temama: „vlasnik/ca” naspram „ovlaštenog/e upravitelja/ice”; „mi” i „oni”; „čelnik/ca organizacije”; „neinstitucionalna” naspram „nezavisne kulture”, i slično. Dakle, uvođenje obuke pomoću pristupa kritičke pismenosti (koju su razvili Pablo Freire i drugi) moglo bi poučiti nezavisnu scenu korištenju terminologije i svjesnosti da je „čitanje riječi čitanje svijeta”, te da je, posljedično, „izricanje riječi stvaranje svijeta”.
- Istraživanje različitih pristupa stvaranju promjena moglo bi koristiti sektoru: primjerice, „proizvođenje promjene” u usporedbi s „pospješivanjem promjene”.
- Sektor bi mogao poboljšati karijerne mogućnosti za mlade, držeći na umu da su oni veći nomadi, fleksibilniji, takozvana „projektna generacija” koju manje brinu pitanja identiteta vezana uz nezavisnu scenu i koja nije tako sklona dugoročnom vezivanju.
- Ako ih se može osigurati, za akterice i aktere na nezavisnim kulturnim scenama bile bi vrijedne radionice ili sesije psihoterapije i skrbi o sebi.

- Uspostavljanje modela upravljanja (formalnog ili neformalnog) razvijanjem radionica/obuke o taktici kojom se osigurava participativno upravljanje zasnovano na razumijevanju igre moći koja se odigrava između vlasnika zgrada (obično grada) i korisnika. Glede upravljanja, također bi bilo korisno razviti precizne procedure za postupno uključivanje ljudi (novopridošlih) u upravljanje prostorima.
- Postoji potreba da se istraži „želju vlasnika”, provede preciznu istragu onoga što vlasnik prostora hoće, bio to grad ili neki drugi entitet. Možda ne znaju što hoće pa iz tog razloga održavaju status quo. Možda imaju tajne planove ili subverzivne otvorene planove poput prenamjene prostora kako bi postao inovacijski hub. Možda je vlasnikova strategija naprosto čekati dok se korisnici ne iscrpe i zamore. Možda vlasnik ne želi imati posla s kolektivom nego samo s ugovornom stranom. Možda vlasnik čak ni ne pomišlja da se gnjavi sa svojim prostorom. Tim nalazima mora se prilagoditi dalju taktiku i strategiju, jer se taktika današnje borbe razlikuje od taktike borbe skvotera u 1990-ima i 2000-ima.
- Postoji potreba da se istraži potencijal UI na polju upravljanja nezavisnim centrima kao i u odnosu na podržavanje umrežavanja neovisne scene kao takve, ne samo da bi se optimaliziralo upravljanje nego i radi otvaranja spram mladih, jer mladima nije jako draga struktura organizacija, čak i civilnih, i mogli bi preferirati strukturu platformi i algoritama jer je to modus na koji su navikli.
- Kako je primijećeno u intervjuima, mlade aktivistkinje i aktiviste obeshrabruje nesposobnost etabliranih organizacija da mladima ponude programe koji su u skladu s aktualnim trendovima. Put do intergeneracijske razmjene znanja i iskustava nude radionice koje se bave strategijama komunikacije i relevantnošću programa. Mlade inicijative mogu u komunikaciju i sastavljanje programa uvoditi suvremene trendove i pomagati već etabliranim organizacijama, koje, kako se pokazalo u intervjuima (Metelkova, Pekarna itd.) imaju poteškoća u angažiranju mladih kako kao volontera tako i kao sudionica u programima.
- U očuvanju svojih prostora i otporu gradskoj gentrifikaciji i komercijalizaciji, neovisni kulturni centri, kako etablirani tako i oni novonastajući, stalno se suočavaju s izazovima

od strane gradskih vlasti. Reagiraju uključivanjem zajednice u inicijative vođene zajedničkim naporima, služeći se metodama odozdo u predviđanju i planiranju svojih okruženja ili uključuju zajednicu u identificiranje stvarnih potreba susjedstva. Mnoge organizacije obuhvaćene ovim istraživanjem primjer su tih pristupa. Surađuju sa susjedima i akademskim ustanovama kako bi razvile vizije i modele onoga kako bi izgledale zbiljske potrebe zajednica kad bi ih se rješava u njihovim susjedstvima. Za autonomne prostore je bitno usvojiti proaktivno uključivanje zajednice kao sredstvo otpornosti. Osnovni su koraci dokumentiranje proteklih nastojanja i uspostavljanje novih programa koji njeguju suradnju među tim prostorima, akademskim ustanovama i institucijama za gradsko planiranje. Korištenjem njihovih resursa, stručnosti i strategija angažiranja zajednice autonomni prostori mogu predvoditi inovativne, na zajednicu usredotočene inicijative i djelovati kao posrednici kad zajednicama uzmanjka sredstava za iznošenje njihovih potreba pred gradskim vlastima.

- Potrebno je informirati aktere nezavisne scene o vrstama i formatima programa rezidencije koje se može organizirati, kao i o raspoloživom financiranju. Uz to, bilo bi korisno stvoriti bazu podataka s informacijama o postojećim programima rezidencije, poput smještaja, radnih prostora i drugih resursa, kako bi se olakšalo njihovu upotrebu i promicalo razmjenu unutar i između zemalja.
- Razviti kontinuirano istraživanje i aktivnosti arhiviranja o širokom rasponu tema značajnih za dalji rast nezavisne kulturne scene: od prakse arhiviranja aktivnosti provedenih u posljednjih 30 godina i duže, do modela upravljanja i drugih pitanja (radnih uvjeta, smjene generacija itd.). Povezivanje istraživačica i znanstvenik/ca s različitim područja humanističkih znanosti, umjetnosti i socijalnih znanosti, kao i iskusnih praktičara i praktičarki, bilo bi korisno za autorefleksiju scene i sagledavanje budućih putanja.
- Treba razmotriti razvoj organizacije rezidencijskih programa u suradnji s općinama, univerzitetima i drugim javnim akterima, jer su oni često vlasnici raznih prostora, od dormitorija do izložbenih prostora, koje bi se moglo koristiti u određenim dobima godine (npr. tokom ljeta, kad su studenti odsutni).

- Obrazovne i informativne aktivnosti usmjerene prema općinama, javnoj upravi i drugim akterima koje se odnose na koristi suradnje s akterima nezavisne kulture, naglašavajući važnost kulturnih događaja za grad te s tim povezane simboličke i materijalne koristi. Bolja komunikacija.
- Moglo bi se pružiti dalje obrazovanje za donositelje odluka i javnost, o glavnim značajkama nezavisnog kulturnog sektora, njegovim načelima, doprinosima društvu, potrebama itd., s ciljem priopćavanja poruke široj javnosti

- Augestad Knudsen, Rita. 2013. "Privatization in Kosovo: 'Liberal Peace' in Practice". *Journal of Intervention and Statebuilding* 7(3), 287-307.
- Breznik, M. 2007. "The Role of Culture in the Strategies of 'City Regeneration'". U *Cultural Transitions in Southeastern Europe – The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*, Švob-Đokić, (ur.), Institute for International Relations, Zagreb, str. 81-94, dostupno na internetu: https://irmo.hr/wp-content/uploads/2007/11/Svob-Djokic_Creative_City.pdf
- Brown, A. 2020. "Life after Covid: Who will survive?" članak u *Arts Professional*, dostupno na: <https://www.artspprofessional.co.uk/magazine/article/life-after-covid-who-will-survive>
- Celakoski, Teodor i dr. 2021. *Nacrt plana upravljanja društvenim centrom Rojc. Zelena Istra i Savez udruga Rojca*. Dostupno na: https://rojcnet.pula.org/wp-content/uploads/2020/07/Web_NACRT-PLANA-UPRAVLJANJA-DC-ROJC-1.pdf
- Čukić, Iva i Timotijević, Jovana. 2020. "Contextual Framework: Former Yugoslav region". U *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić and Jovana Timotijević, ur., 40-60. Beograd: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.
- Demiri, Lirika and Kadriu, Aulonë. 2022. Prishtina bids farewell to Manifesta. Kosovo 2.0. Dostupno na: <https://kosovotwopointzero.com/en/prishtina-bids-farewell-to-manifesta/> (pregledano 24.5.2024.).
- Dragusha, Njomza i Rexha, Orbis. 2020a. Kinema Jusuf Gërvalla / Jusuf Gervalla Cinema. U *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić i Jovana Timotijević, ur., 130-137. Beograd: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.
- Dragusha, Njomza and Rexha, Orbis. 2020b. Qendra për Komunitet Termokiss / Termokiss Community Centre. U *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić i Jovana Timotijević, ur., 138-152. Beograd: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.
- Durmuşoğlu, Övül Ö. 2022. Postwar Punk in Prishtina. *Art Basel*. Dostupno na: <https://www.artbasel.com/stories/postwar-punk-pristina-kosovo-manifesta?lang=en> (pregledano 24.5.2024.).
- Hasimja, Rudina. 2022. *Hapësirat kulturore të Kosovës/Prostori kulture na Kosovu/Culture Spaces of Kosovo*. Pejë: Anibar.
- Haxihaj, Serbeze. 2024. Kosovo's Houses of Culture, Fading Relics of the Yugoslav Past. *Balkan Transitional Justice*, January 5, 2024. Dostupno na: <https://balkaninsight.com/2024/01/05/kosovos-houses-of-culture-fading-relics-of-the-yugoslav-past/> (pregledano 24.5.2024.).
- Kelmendi, Fiona. 2023. Kosovo's youth: Overcoming challenges and creating opportunities. Österreichische Gesellschaft für Europapolitik, Policy Brief, April 23, 2023. Dostupno na: <https://www.oegfe.at/policy-briefs/kosovos-youth-overcoming-challenges-and-creating-opportunities/?lang=en#:~:text=Introduction,this%20immense%20potential%20for%20growth> (pregledano 24.5.2024.).
- Kumer, P. 2020. Self-Governance and social inclusion in a post-socialist city: contradictions between city-designed and naturally-occurring arts districts. *Teorija in Praksa. Družboslovna revija*, let. 57 1/2020, str. 205-222, dostupno na internetu: <https://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/tip/samoupravljanje-in-socialna-inkluzivnost-v-postsocialističnem-mestu-nasprotja-med-načrtovanimi-in-samoniklimi-kulturnimi-soseskami6017c0304f2c67bc8e26ff00008e8d04.pdf?sfvrsn=0>
- Kumer, P. 2020. Hidden geographies of social justice in an urban environment: the particularities of naturally-occurring arts districts, *European Journal of Geography*, Vol. 11, Br 2, str. 123-136, <https://eurogeojournal.eu/index.php/egi/article/view/140>

- Matanovac Vučković, Romana, Uzelac, Aleksandra and Vidović, Dea (ur). 2022. *Pregled kulturnog razvoja i kulturnih politika u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske i Hrvatska sveučilišna naklada. Dostupno na: <https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Pregled%20kulturnog%20razvoja%20i%20kulturnih%20politika%20u%20Republici%20Hrvatskoj.pdf>
- Matjaž, E. i Kosi, T. 2020. The art of survival: Slovenian cultural and creative workers in the time of the COVID-19 epidemic. *Polygon Creative Centre*. dostupno na internetu: http://www.polygon.si/en/wp-content/uploads/2021/12/the_art_of_survival.pdf
- Maxharraj, Shaban. 2024. The overdue call to the independent scene is powered by three years of support. KOHA, April 4, 2024. Dostupno na: <https://www.koha.net/en/culture/415154/thirja-e-vonuar-per-skenen-e-pavarur-fuqizohet-me-mbeshtetje-trevjecare> (pregledano 4.4.2024.).
- Maxharraj, Shaban. 2023. The government announces the “new cultural policy” for the “dignity of the artist”. KOHA, June 30, 2023. Dostupno na: <https://www.koha.net/en/culture/383518/the-government-announces-the-new-cultural-policy-for-the-dignity-of-the-artist/> (pregledano 3.10.2023.).
- Mišković, Davor i Celakoski, Teo. 2020. *Një raport hulumtimi mbi peisazhin kulturor të Kosovës/Research Report on Cultural Scene in Kosovo/Izveštaj istraživanja o kulturnom pejzažu Kosova*. Pristina: Quendra Multimedia.
- Nabergoj, S. 2013. Gesamtkunstwerk Metelkova Mesto. Časopis za kritiko znanosti, vol. 41, br. 253. Dostupno na internetu: <https://ckz.si/docs/publications/journals/253/253-029-041.pdf>
- Nedućin, D., Krklješ, M. i Gajić, Z. 2019. Post-socialist context of culture-led urban regeneration – Case study of a street in Novi Sad, Serbia. *Cities*, Vol. 85, feb. 2019, str. 72-82, https://www.researchgate.net/publication/330801256_Post-socialist_context_of_culture-led_urban_regeneration_-_Case_study_of_a_street_in_Novi_Sad_Serbia
- Program razvoja kulture Grada Zagreba 2024.-2030.* (2023). The City of Zagreb. Dostupno na: <https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/kultura/Programa%20razvoja%20kulture%20Grada%20Zagreba%202024-2030.pdf>
- Shporta, Ares. 2021. Kosovo Cinemas in Context: a reportage. *Landscapes of Repair Blog*. Dostupno na: <https://landscapesofrepair.org> (pregledano 24.5.2024.).
- Shporta, Ares. 2020. Convenience of State-Building. Articulating Cultural Policies in Kosovo. U *Kann Kultur Politik? – Kann Politik Kultur? Warum wir wieder mehr über Kulturpolitik sprechen sollten*, Michael Wimmer, ur., 108-119. Berlin: De Gruyter and Universität für angewandte kunst Wien. Dostupno na: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110682823-013/html> (pregledano 24.5.2024.).
- Siegrist, N. 2023. A Tale of Two Squats: Gentrification and Urban Movements in Contemporary Ljubljana. *Urban Matters Journal*, Issue: Class and the City, dostupno na: <https://urbanmattersjournal.com/a-tale-of-two-squats-gentrification-and-urban-movements-in-contemporary-ljubljana/>
- Siegrist, N. i Thörn, H. 2020. Metelkova as Autonomous Heterotopia. *Antipode, A Radical Journal of Geography*, vol. 52, br. 6, str. 1561-1883, dostupno na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/anti.12677>
- Sörensen Stihoff, Jens. 2009. *State Collapse and reconstruction in the Periphery. Political Economy, Ethnicity and Development in Yugoslavia, Serbia and Kosovo*. New York i Oxford: Bergham Books.
- Sutlović, Leda. 2023. *Weaving spaces: How regional spaces for culture shape narratives for (local) art, culture and cooperation*. Zagreb: Kooperativa – Regional Platform for Culture and Operation City. Dostupno na: https://operacijagrad.net/system/publication/document/14/SB_II_web.pdf

- Thörn, H. 2012. "In between Social Engineering and Gentrification: Urban Restructuring, Social Movements, and the Place Politics of Open Space." *Journal of Urban Affairs* 34 (2): 153–68. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1111/j.1467-9906.2012.00608.x>
- Vidović, Dea (ur.). 2018. *Do it Together. Practices and Tendencies of Participatory Governance in Culture in the Republic of Croatia*. Zagreb: Zaklada Kultura Nova. Dostupno na: https://kulturanova.hr/file/ckeDocument/files/Notes_EN_web.pdf
- Žapčić, Andreja i dr. 2020. *Trasiranje puta novim modelima upravljanja: Uspjesi u limbu asimetričnih partnerstava*. Kurziv – Platforma za pitanja kulture, medija i društva and Savez udruga Operacija grad. Dostupno na: https://operacijagrad.net/system/publication/document/1/6.-trasiranje-puta-novim-modelima-upravljanja-uspjesi-u-limbu-asimetrichnih-partnerstava-publikacija2_web.pdf
- Žuvela, Ana, Sirovica, Hana, Pavić, Katarina i Mišković, Davor. 2020. *Studija slučaja: Praksa bez pravnog okvira. Analiza modela sudioničkog upravljanja u šest kulturnih centara Grada Zagreba*. Zagreb: Savez udruga Operacija grad. Dostupno na: https://operacijagrad.net/system/publication/document/2/6.-publikacija1_web.pdf

Web stranice:

Anibar: <https://anibar.org>
 Autostrada Biennale: <https://autostradabiennale.org>
 Booksa / Kulturtreger: <https://booksa.hr/>
 Bunker institute: <https://www.bunker.si>
 Centar za dokumentiranje nezavisne kulture: https://abcdnk.hr/Glavna_stranica
 Cukrarna: <https://cukrarna.art/en/about-us/>
 Defy Them: <https://www.facebook.com/defythemrecords/>
 Dokufest: <https://dokufest.com>
 Drugo more: <https://drugo-more.hr/>
 Društveni centar Rojc: <https://rojcnepula.org/>
 Festival IZIS, službeni website: <https://festival-izis.org/en/>
 Foundation Lombardhi: <https://lombardhi.org/about/lombardhi-foundation/>
 Foundation 17: <https://foundation17.org/sq/>
 GT 22: <https://gt22.si/projekt-zadostopnalent/>
 Guestroom Maribor službeni website, <http://www.guestroommaribor.si>
 HEKA lab, <https://www.mcruk.si/clanek/heka>
 Hrvatski kulturni dom na Sušaku: <https://hkd-rijeka.hr/>
 Inde at radar.squat.net website: <https://radar.squat.net/en/koper/inde>
 Kino Armata: <https://www.facebook.com/kinoarmata/>
 Kolektiv Igralke: <https://www.instagram.com/kolektiv.igralke/>
 Kosovo Civil Society Foundation: <https://kcsfoundation.org/en/>
 Kontejner: <https://www.kontejner.org/>
 MaMa / Multimedijalni institut: <https://miz.hr/>
 Mariborski Radio Študent, MARŠ: <https://www.radiomars.si/ekipa>
 Metelkova Mesto <http://www.metelkovamesto.org>
 Motovila: <https://motovila.si>
 Narodni Dom, Maribor, <https://nd-mb.mojekarte.si/si/celotna-ponudba.html>
 Neodvisni Obalni Radio: <http://www.noradio.org>
 Palach: <https://www.instagram.com/klubpalach/>
 Pekarna, <https://www.pekarna.info/objekti/>
 Pekarna Magdalenske Mreže službeni website: <https://pekarnamm.org/o-nas>
 PINA, <https://www.pina.si/en/home/>
 Pogon - Zagrebački centar za nezavisnu kulturu i mlade: <https://www.pogon.hr/>

Qendra Multimedia: <https://qendra.org/en/>
 Road/Rrugë Fest: <https://www.facebook.com/rrugefest/>
 Savez udruga Molekula: <https://molekula.org/>
 Stereo Space: <https://www.facebook.com/stereotube/>
 Termokiss: <https://www.instagram.com/termokiss/?hl=en>
 Urbani separe: <https://www.urbanisepare.org/>
 Vetrinjski Dvor: <https://www.vetrinjski-dvor.si>
 Zavod Mars Maribor, službeni website: <https://www.marsmaribor.org>
 ZIZ, feministički kazališni kolektiv: <https://ziz.si>

Popis intervjuja:

8. 4. 2024., Ljubljana
 - Dvoje članova zajednice PLAC
9. 4. 2024., Koper
 - Predstavnik koji radi u Heka lab
 - Toni Bračanov, Neodvisni Obalni Radio (NOR) i Kluba Inde Drugje
 - Matija Gregorić, Raehat Collective i Kluba Inde Drugje
 - Luka Bevk, Inde, Panda Banda, DPZNA, itd.
10. 4. 2024., Ljubljana
 - Nataša Serec, KUD Mreža Metelkova
 - Tanja Kos, Motovila
 - Ines Kezman, Motovila
11. 4. 2024., Maribor
 - Urška Breznik, Pekarna Magdalenske Mreže
 - Jan Franc Podbrežnik, Radio MARŠ i kolektiv ZIZ
12. 4., Maribor
 - Hana Repše, Zavod Mars
8. 4. 2024., Pula
 - Mirjana Radulović, Rojc
 - fokusna grupa 4 osobe, Rojc
9. 4. 2024., Rijeka
 - Vanda Velagić, Kolektiv Igralke
 - Edvin Liverić, Hrvatski kulturni dom
 - Davor Mišković, Drugo more/Molekula
10. 4. 2024., Rijeka
 - Marin Nižić i Tanja Blašković, Urbani separe
 - Borko Novitović, Molekula/Filmaktiv
24. 4. 2024., Zagreb
 - Janja Sesar, Pogon
 - Ena Hodžić, Kontejner
26. 4. 2024., Zagreb
 - Dušica Parezanović, Booksa/Kulturtreger
 - Ivana Pejić, Multimedijalni inštitut/MaMa
8. 4. 2024., Priština
 - Dren Puka, KCSF - Kosovar Civil Society Foundation
 - Aurelia Kadriu, Qendra Multimedia/Oda Theatre
 - Alush Gashi, Kino Armata
 - Kombëtar Uskana and Ilir Berisha, Defy Them
9. 4., 2024., Priština
 - Guri Shkodra, Stereo Space
 - Shpat Shkodra, Elena Morina, i Era Qena iz Termokiss

10. i 11. 4. 2024., Peć

— Vullnet Sanaja, *Anibar*

— Fëllanza Taraku, *Anibar/Road Fest*

12. 13. 4. 2024, Prizren

— Leutrim Fishkeciu, *Autostrada Biennale*

— Ares Shporta from *Lumbardi Foundation*

— Veton Nurkollari, *Dokufest*

23. 4. 2024., online

— Ajete Kërqeli, *Foundation 17.*

117

Karolina Babič

ANALIZA

ankete

Upitnik ove ankete sačinjen je na osnovi prethodnog istraživanja, s polustrukturiranim intervjuima i otvorenim diskusijama s akterima nezavisne kulturne scene u trima zemljama sa značajnim iskustvom u upotrebi (javne) kulturne infrastrukture u kontekstu njihovih aktivnosti za nezavisnu scenu; intervjuirale smo ukupno 39 osoba (12 u Sloveniji, 15 u Hrvatskoj i 12 na Kosovu).

Zaključci izvještaja nakon intervjua ističu neke od glavnih tema i preokupacija koje prevladavaju na nezavisnoj sceni, koje smo kategorizirali kao: postojanost ideja i vrijednosti, ali u kontekstu koji se mijenja; upravljanje i institucionalizacija; smjena generacija; autorefleksivni nezavisni sektor koji istražuje sebe; pristup javnom prostoru; razlika razvojnih temporalnosti; pitanja vezana uz mlade; politički i ekonomski kontekst; generacijska dinamika. Ti klasteri tema bili su osnova za sedam skupova pitanja koji čine sedam poglavlja ovog izvještaja:

1. Kategorije ispitanica/ispitanika
2. Pristup (javnoj) kulturnoj infrastrukturi, tj. prostorima nezavisne kulture
3. Utjecaj promjena konteksta
4. Sudjelovanje u upravljanju prostorima za nezavisnu kulturu
5. Smjena generacija
6. Autorefleksija, (samo)istraživanje, (samo)kritika
7. Osjećaji i budućnosti

Anketa je bila otvorena od srpnja do rujna 2024. Primile smo 360 valjanih odgovora.¹

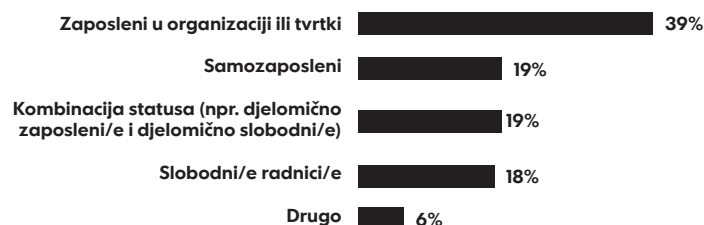
1. Kategorije ispitanika/ispitanica

Istraživanje je razglašeno u 47 zemalja (članica Vijeća Europe + Kosovo). Ispitanici su odgovorili da djeluju ili žive u 26 različitih zemalja, velikom većinom u Hrvatskoj (46%) i Sloveniji (27%), nakon čega slijede Kosovo (8%) i Srbija (6%) te manji brojevi ispitanika iz sljedećih zemalja: Albanija, Austrija, Belgija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Češka, Francuska, Grčka, Irska, Italija, Mađarska, Sjeverna Makedonija, Nizozemska, Njemačka, Poljska, Portugal, Rumunjska, Španjolska, Švedska, Turska, Ukrajina. Zastupljenost ispitanika i ispitanika po različitim zemljama nije dostatna za donošenje valjanih usporedbi među zemljama, premda je disperzija ispitanika/ispitanica po različitim zemljama ipak dovoljno dobra za donošenje općih zaključaka.

¹ Metodologijska napomena: nije svih 360 valjanih vraćenih upitnika sadržalo odgovore na sva pitanja. Za pitanja na koja nema odgovora u svih 360 vraćenih upitnika iskazujemo njihov postotni udio u ukupnom broju vraćenih upitnika.

Većina ispitanika je kao svoje zaposlenje navela Zaposlen/a u organizaciji ili tvrtki (39%), nakon čega slijedi Samozaposlen/a (19%) i Slobodna radnica/radnik (18%). Mnogi su kao svoj status zaposlenja naveli 'mješovit'. Usp. dolje sliku dijagram br. 2. Pod „statusom zaposlenja – drugo” ispitanici su spomenuli i: vlasnik/vlasnica prostora zajedničkog rada, student/ica, nastavnica/nastavnik, istaknuta/i umjetnica/umjetnik, volonter/ka, nezaposlen/a, umirovljenik/ca ili u prijelazu.

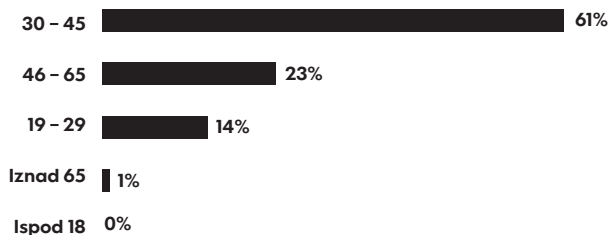
Slika dijagram br. 2: **Status zaposlenja ispitanika**

Većina ispitanica/ispitanica identificira se kao: kulturni/a radnik/radnica (55%), umjetnica/umjetnik (45%) ili kulturni/a proizvođač/ica (45%); neki i kao aktivist/kinja (15%) ili istraživač/ica (15%); ne tako učestalo kao skvoter (2%). Ispitanici i ispitanice također su se određivale kao: vlasnik/vlasnica poslovnog subjekta, odvjetnik/ca, nastavnik/nastavnica, graditelj/ica zajednice, omladinski/a radnik/ca, terapeut/kinja, 'aktivist/kinja' itd. (usp. Sliku dijagram br. 3 u Dodatku).

Po vrsti organizacije u kojoj su ispitanici zaposleni, većina ih je odgovorila Neprofitna ili Nevladina organizacija (54%), mnogo manje njih Javne ustanove (16%) ili Privatna poduzeća (14%), dok ih je 9% izjavilo da rade u Kolektivima ili u Neregistriranim inicijativama; pod „Ostalo” ispitanici/e su naveli/e: civilno-javno partnerstvo, sindikat itd. (usp. Sliku dijagram br. 4 u Dodatku).

Glede dobi ispitanika, većina je srednje dobi, između 30 i 45 godina (61%); zanimljivo je da nitko od ispitanika nije mlađi od 18 godina (usp. Sliku dijagram br. 5 dolje).

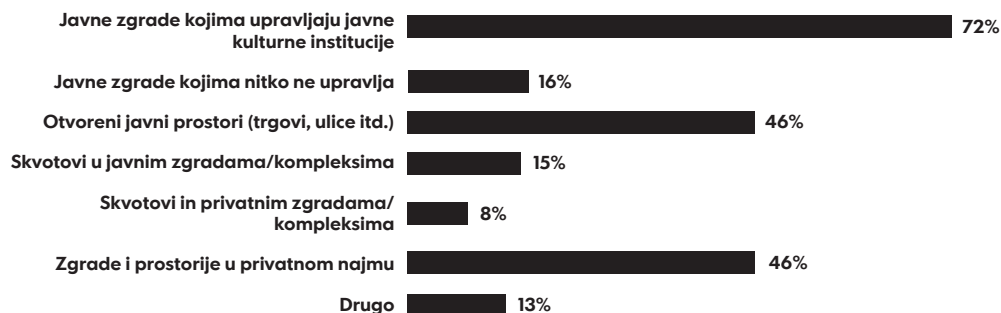

Pokazuje se da većina ispitanica i ispitanika dugo djeluje u sektoru, većina između pet i 15 godina (50%), te više od 15 godina (37%), a samo njih 14% manje od pet godina (usp. Sliku dijagram br. 6 u Dodatku).

2. Pristup (javnoj) kulturnoj infrastrukturi, tj. prostorima za nezavisnu kulturu

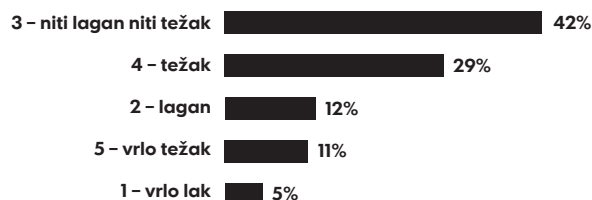
U ovom skupu pitanja pitali smo ispitanike o njihovoj percepciji pristupa javnim prostorima i financijama. Prvo smo pitali koje kulturne prostore koriste za rad, na što je većina odgovorila da koriste javne zgrade kojima upravljaju javne kulturne institucije (72%)², zatim otvorene javne prostore (46%) te privatne unajmljene zgrade (46%), dok ih je mnogo manje izjavilo da koriste javne zgrade kojima ne upravlja nitko (16%), skvotove u javnim zgradama (15%) ili skvotove u privatnim zgradama (8%); pod „ostalo” ispitanici su naveli: javne zgrade kojima upravljaju NVOi (spomenuto nekoliko puta), kućni uredi ili radne sobe, klubovi, unajmljivanje na sat, šatori, napuštene privatne stambene zgrade, unajmljene javne prostorije itd. (usp. Sliku dijagram br. 7 dolje).

2 Ovaj visoki postotak može se povezati s činjenicom da daleko najveći dio ispitanika radi u Hrvatskoj.

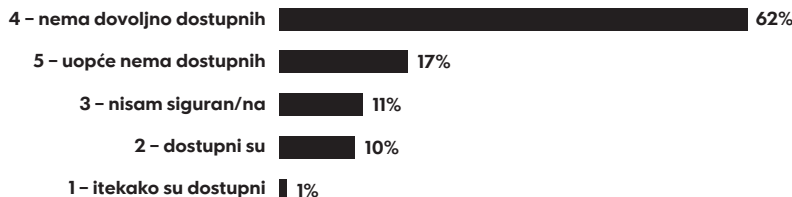
Gotovo polovica ispitanika smatra da je pristup korištenju kulturnih prostora otprilike srednje težak ili ni težak niti lak, dok ga 29% smatra teškim, a 11% vrlo teškim (usp. Sliku dijagram br. 8 dolje).

Slika dijagram br. 8: **Kako biste ocijenili pristup korištenju ove kulturne infrastrukture/prostora?**

U pogledu stanja prostorā koje koriste, ispitanici većinom smatraju da su neki od prostora u dobrom, a neki u lošem stanju (53%), 22% smatra da su većinom u dobrom stanju, a 20% većinom u lošem stanju (usp. Sliku dijagram br. 9 u Dodatku). Situacija je slična i obzirom na tehničku opremu prostorā, pri čemu 56% smatra da je tehnička opremljenost prostorā u nekim slučajevima dobra, a u drugima loša, 18% smatra da je u lošem stanju, a 17% da je u dobrom stanju (usp. Sliku dijagram br. 10 u Dodatku).

Vrlo se jasno pokazuje da postoji veliko pomanjkanje prostorā za umjetničke rezidencije, jer 62% ispitanika smatra da prostori za umjetničke rezidencije nisu dovoljno raspoloživi, 17% smatra da uopće nisu raspoloživi, a samo 11% smatra da su raspoloživi ili vrlo raspoloživi (usp. Sliku dijagram br. 11 dolje).

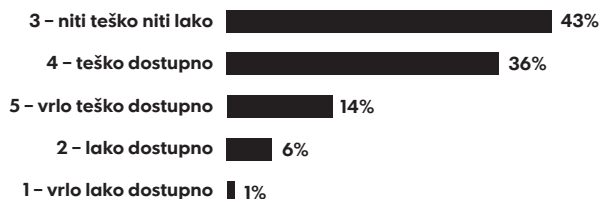
Glede pitanja je li im mogućnost stalnog korištenja određenog kulturnog prostora bitna za rad i identitet, dakle da svoj rad ne mogu bez veće štete seliti na neku drugu lokaciju, većina ispitanica i ispitanika (62%) se potpuno ili djelomično složila, dok se 20% dijelom ili potpuno protivilo.

3. Utjecaj konteksta koji se mijenjaju

Utjecaj promjena vlasti (i pozitivan i negativan; i nacionalnih i lokalnih) na njihov pristup kulturnoj infrastrukturi/prostorima ispitanici ocjenjuju kao vrlo visok; 50% smatra taj utjecaj vrlo jakim na lokalnoj razini, a 40% na nacionalnoj, dok samo 6% odnosno 7% ne vide nikakav utjecaj (usp. Sliku dijagram br. 13 u Dodatku).

Napredak javne financijske potpore nezavisnoj kulturi ispitanici na gradskoj ili regionalnoj razini ocjenjuju vrlo različito u odnosu na državnu razinu. Na gradskoj ili regionalnoj razini, 26% ispitanika misli da financijska potpora ostaje ista, 41% da opada, a 35% da se poboljšava. Na nacionalnoj razini 27% vjeruje da je ostala ista, 51% da opada, a 22% da se poboljšava (usp. Sliku dijagram br. 14 u Dodatku).

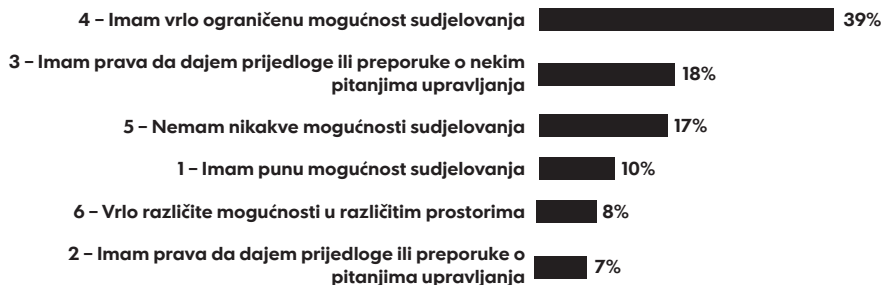
Glede pristupa javnom financiranju nezavisne kulture, 43% ispitanika smatra da nije ni težak ni lak, 7% smatra ga lakim ili vrlo lakim, dok ga 50% smatra teškim ili vrlo teškim (usp. Sliku dijagram br. 15 dolje).

4. Sudjelovanje u upravljanju prostorima za nezavisnu kulturu

U pogledu sudjelovanja korisnika u vođenju prostora, postavile smo pitanja o tome kako vide pristup upravljanju, o njihovim zbiljskim aktivnostima u suupravljanju i o njihovoj želji da sudjeluju. 39% ispitanika smatra da imaju vrlo ograničen pristup sudjelovanju u upravljanju prostorima koje koriste, a 17% da nemaju pristupa sudjelovanju: samo 10% kaže da ima potpun pristup sudjelovanju (usp. Sliku dijagram br. 16 dolje).

Slika dijagram br. 16: **Osjećate li da imate pristup odlučivanju o tome kako se vodi prostore koje koristite? Kako biste ocijenili svoj pristup sudjelovanju u vođenju prostora koje koristite za rad?**

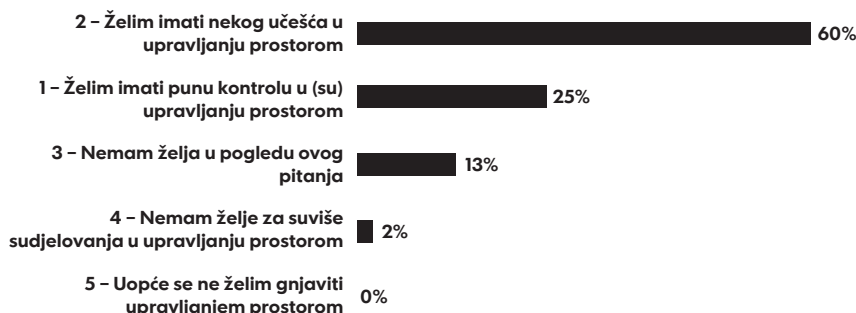
33% ispitanika na neki način sudjeluju u vođenju prostora koje koriste za rad, 20% značajno sudjeluju, a 5% imaju potpunu kontrolu nad svojim prostorima. S druge strane, 23% sudjeluju rijetko ili beznačajno, a 19% uopće ne sudjeluju (usp. Sliku dijagram 17 u Dodatku).

Što se tiče želje za sudjelovanjem i vođenjem prostora, većina ispitanika ne želi imati potpunu kontrolu nad prostorima, ali žele

imati nekog udjela u tome (60%), 25% želi imati potpunu kontrolu, a samo 2% ne želi imati osobite veze sa sudjelovanjem u vođenju (usp. Sliku dijagram br. 18 dolje).

125

Slika dijagram br. 18: **Kako biste opisali svoj idealni budući način sudjelovanja u vođenju prostora za nezavisnu kulturu kojim se služite?**

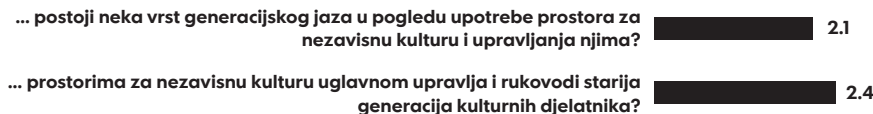

5. Smjena generacija

U pogledu smjene generacija, pitali smo ispitanike o njihovom generacijskom identitetu, o generacijskom jazu i o njihovim sugestijama o prevladavanju tog jaza. U odnosu na identitet, najveći dio ispitanika ne smatra se pripadnicima bilo koje konkretne generacije (24%), 23% smatra se dijelom mlađe generacije, 24% članicama/članovima druge generacije, 14% smatra da su među pionirima scene, 7% se smatra veteranima, a 8% novopridošlima (usp. Sliku dijagram br. 19 u Dodatku).

Većina ispitanika slaže se da postoji neka vrst generacijskog jaza u pogledu korištenja nezavisnih prostora te da prostore nezavisne kulture još uvijek kontrolira starija generacija (usp. Sliku dijagram br. 20 dolje).

Slika dijagram br. 20: **Slažete li se ili ne (1 – potpuno se slažem; 2 – djelomično se slažem; 3 – niti se slažem niti ne; 4 – djelomično se ne slažem; 5 – uopće se ne slažem) ...**

Ispitanici većinom smatraju da bi mladi trebali biti aktivniji u pitanjima kulturnih prostora: da bi mladi trebali zahtijevati veće sudjelovanje u upravljanju prostorima (76%), da bi se trebali više boriti za korištenje otvorenih javnih prostora (trgova, ulica itd.), da bi mladi trebali preuzimati skvotove (38%), da bi trebali pronalaziti nove prostore koji bi im bili prikladni (38%) (usp. Sliku dijagram br. 21 u Dodatku). U otvorenom dijelu upitnika ispitanici su sugerirali neke smjerove za mlade, koje možemo grupirati u dva različita nazora: prevladavajući nazor, 1.) Kontinuitet i suradnja generacija, što upućuje na to da bi mladi trebali poštovati starije generacije, učiti od njih i surađivati s njima, čega su primjeri sljedeći citati: „pridružite se starijim generacijama, učite od njih, ali budite kadri stvarati inovacije i nove pristupe” ili „trebamo koegzistirati, a s protekom vremena bilo bi sjajno ako mladi budu mogli nastaviti naš rad, ili raditi nešto slično, ili naprosto učiniti nešto u danom prostoru”, ili „trebali bi nastaviti borbu da zadrže postojeća mjesta i otvore nova”, ili „mladi bi trebali poštovati one koji su uspostavili postojeće prostore i nalaziti nove prostore ako s njima ne mogu naći zajedničke ciljeve”, ili „mladi bi trebali naći neke organizacije koje već postoje i priključiti im se (ako su suglasni s ciljevima organizacije). Ne mora se osnivati novu organizaciju s novim prostorom, nego misliti na održivost kulturne scene i organizacija”. I rjeđi nazor, 2.) Mladi bi trebali raskinuti sa starim bitkama i krenuti iznova vlastitim putem, čega su primjeri sljedeći citati: „trebali bi sami odlučivati”, ili „mladi bi trebali izumiti nove prostore i nove definicije neovisnosti”, ili „mladi bi trebali izumiti nešto novo”.

Glede pitanja što bi starija generacija kulturnih radnika trebala učiniti u odnosu na postojeći generacijski jaz i u odnosu na mlade, većina ispitanika vjeruje kako treba da članovi starije generacije sustavno uljučuju mlade u upravljanje prostorima (78%), nude mladima članstvo (77%), potiču mlade da stvaraju nove prostore (71%), poboljšaju komunikaciju s mladima (61%) i pomažu im da preuzmu skvotove ili centre (43%) (usp. Sliku dijagram br. 22 u Dodatku). U otvorenom dijelu upitnika ispitanici su davali sugestije glede stava starije generacije spram mlađih, kao u sljedećem citatu: „ne služiti se *generacionalizmom* u bilo kojem smislu”, ili „omogućiti im podršku kad je potrebno i kad je zatraže. Ne nametati se ili vršiti pritisak. Dijeliti znanje u rizičnim situacijama”, ili „osloboditi značajne pozicije u organizacijama”, ili „objašnjavati im kakve se borbe vodilo i koje su u toku, te ih pozvati da se pridruže”, „ili ukloniti se”. Sugestije pokazuju

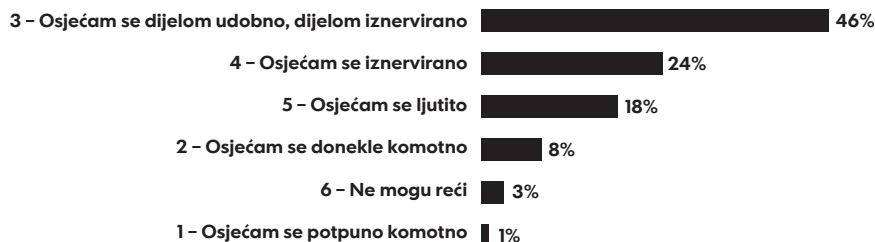
dvostruku sliku inherentnu svakom generacijskom jazu, potrebu za stanovitim kontinuitetom s jedne strane, i snažnu želju za raskidom sa starim s druge. To jasno izražava jedan citat: „Starija generacija mora prihvatiti činjenicu da će mlađa generacija shvatiti sve što joj ostavljaju. Ali i uvažiti da svaka generacija ima svoje bitke i da je učenje dvosmjernan proces. Mlađa generacija može učiti od starije, ali i obrnuto. Ako svi budemo surađivali, postizati ćemo bolje rezultate!”

6. Autorefleksija, (samo)istraživanje, (samo)kritika

U ovom odjeljku ankete pitale smo ispitanike o njihovim nazorima ili razmišljanjima o sebi, sektoru i općem stanju. Najveći dio ispitanika osjećao se dijelom apatično a dijelom uzbuđeno u odnosu na postojeću situaciju u nezavisnoj kulturi u svojem gradu/regiji (42%), 22% osjeća se apatično, 19% osjeća se donekle uzbuđeno, 12% otupjelo, a 2% osjeća entuzijazam (usp. Sliku dijagram br. 23 u Dodatku).

Dok se na ljestvici osjećaja između ugodnosti i ljutnje većina ispitanika osjeća djelomice udobno a dijelom iritirano (46%), 24% osjeća se iritirano, 18% ljutito, a 9% donekle ili potpuno udobno (usp. Sliku dijagram br. 24 dolje).

Slika dijagram br. 24: **Kako biste izrazili svoje osjećaje spram postojeće situacije u nezavisnoj kulturi svojeg grada/regije?**

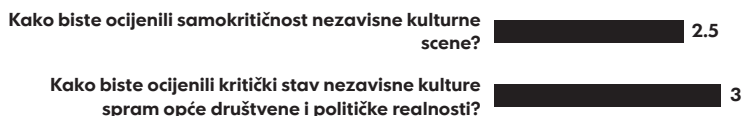

Kao dio autorefleksije nezavisne kulturne scene, 42% ispitanika je prigodice aktivno u nekoj vrsti istraživanja o nezavisnom kulturnom sektoru, kao što je pisanje za publikacije, sudjelovanje u konferencijama, vođenje istraživanja ili eksperimenata itd., 23% rijetko sudjeluje u takvim aktivnostima, 13% često, 14% redovito,

a 7% nikada (usp. Sliku dijagram br. 25 u Dodatku). 63% ispitanika smatra istraživanje i (auto)refleksiju nezavisne kulturne scene vrlo važnom, a 31% važnom (usp. Sliku dijagram br. 26 u Dodatku).

Glede pitanja jesu li kritični ili samokritični, ispitanici smatraju nezavisnu kulturnu scenu vrlo kritičnom, donekle više prema općoj društvenoj i političkoj situaciji nego spram samih sebe (kao kod samokritike). 47% ispitanika smatra da u nezavisnom kulturnom sektoru nema dovoljno samokritike, a samo 11% misli da je scena jako samokritična. 30% pak smatra da scena nije dovoljno kritična spram opće društvene i političke zbilje, a 31% da je u tome vrlo kritična (usp. Sliku dijagram br. 27 dolje).

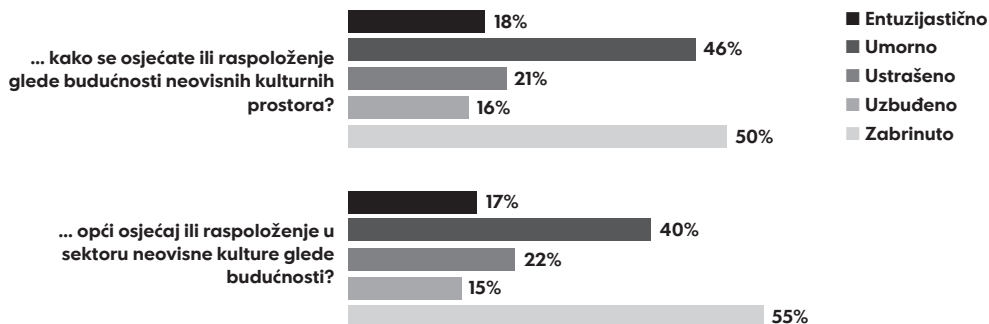
Slika dijagram br. 27: **Kako biste ocijenili (samo)kritičnost nezavisne kulturne scene?** (1 – uopće nije kritična; 2 – nije dovoljno kritična; 3 – donekle kritična; 4 – vrlo kritična; 5 – previše kritična)

7. Osjećaji i budućnost

U završnom skupu pitanja pitali smo ispitanike o njihovim osjećajima spram budućnosti i o njihovim planovima. Mnogi ispitanici izražavaju svoje osjećaje ili opće raspoloženje kao umorni (46 odnosno 40%) i zabrinuti (50 odnosno 55%), dok je vrlo prisutan i osjećaj straha (21 odnosno 22%), a pozitivni osjećaji entuzijazma i uzbuđenja (18 odnosno 16%) nisu toliko prisutni (usp. Sliku dijagram br. 28 dolje).

Slika dijagram br. 28: **Kako biste opisali svoje osjećaje...** (1 – entuzijastični; 2 – umorni; 3 – uplašeni; 4 – uzbuđeni; 5 – zabrinuti)

Gotovo polovica ispitanika ima opušten stav spram potencijalnog renoviranja starih skvotova i starih zgrada/kompleksa za nezavisnu kulturu, priznajući da je renoviranje dobrodošlo i da će obogatiti nezavisnu kulturu (49%), 27% misli da je renoviranje nužno, ali može uništiti nezavisnu scenu, 16% ih je zabrinuto da bi renoviranje dovelo do prenamjene prostorā i iseljenja nezavisne kulture (usp. Sliku dijagram br. 29 u Dodatku).

Ispitanici nisu jako skloni pokretati u budućnosti nove organizacije ili nove kulturne prostore; samo ih 21% izjavljuje da će pokrenuti/osnovati novu formalnu kulturnu organizaciju ili će to najvjerojatnije učiniti, 32% kažu da će pokrenuti/osnovati novu neformalnu kulturnu grupu ili će to najvjerojatnije učiniti, 8% će skvotirati prostor za nezavisnu kulturu ili će to najvjerojatnije učiniti, 26% će unajmiti prostor za nezavisnu kulturu ili će to najvjerojatnije učiniti, 21% nikako neće pokrenuti ili osnovati novu formalnu kulturnu organizaciju, 12% nikako neće pokrenuti/osnovati novu neformalnu kulturnu grupu, 34% nikako neće skvotirati prostor za nezavisnu kulturu, 21% nikako neće unajmiti prostor za nezavisnu kulturu (usp. Sliku dijagram br. 30 dolje).

Slika dijagram br. 30: **Planirate li u skoroj budućnosti ...? (1 – svakako da, 2 – najvjerojatnije da, 3 – možda, 4 – najvjerojatnije ne, 5 – nipošto)**

U zadnjem otvorenom pitanju koje daje prostor za komentiranje ili izražavanje bilo čega što se tiče predmeta ili tema ankete zabilježeni su neki zanimljivi odgovori. One koji su odgovarali možemo podijeliti u tri grupe: 1.) Izražavanje potreba nezavisnog sektora kojima se anketa nije bavila. 2.) Pozitivne i negativne reakcije na anketu. 3.) Ideje o rješenjima za buduća poboljšanja nezavisnog kulturnog sektora. U grupi 1.), primjerice, citati poput „Hrvatska kaže da želi promicati vraćanje ljudi iz dijaspore radi revitaliziranja zemlje i rješavanja demografskog problema. Nažalost, zemlja nas nije spremna primiti. Nema jasnih političkih programa i mjera

za uključivanje u društvo”, ili previđena tema „umjetnice koje se nalaze pred pitanjima roditeljstva”, ili „nezavisnoj sceni treba više prostora za rad i treba ga stvoriti. Istodobno, nezavisna scena ništa ne zna o radu javnih institucija, ne razumije rad javnih institucija, i nužno je obučiti ljude o toj temi.” U grupi 2.), primjerice, citati kao „hvala vam na ovim pitanjima! Već sama ona stvaraju mi osjećaj da me se čuje i da ima zemalja koje se nose s istim poteškoćama”, ili „vrlo uskogruda pitanja”, ili „prikupljanje informacija je u redu, ali ne pomaže nezavisnoj umjetničkoj sceni... znamo već sve probleme, i nemamo rješenja... sada postajete svjesni problema, ali hoćete li ponuditi ikakva rješenja ili ste samo plaćeni za neko istraživanje koje obavite, i tako postajete dio problema...”. U grupi 3.) citati poput: „mnogo institucionalnih prostora nije u upotrebi u svojem pravom svojstvu i trebalo bi ih dati nezavisnim kulturnim radnicima i umjetnicama/umjetnicima”, ili poput „želim da sve organizacije priznaju da je prostora koji su sada na raspolaganju umjetnicima premalo. Pa umjesto napadanja i političkog omalovažavanja organizacija koje su se borile da dođu do prostora, svatko sa scene trebao bi se boriti za nova mjesta koja bi služila umjetnicima.”

8. Zaključci

Svrha ovog istraživanja nije davati crne i bijele izjave o stanju stvari glede korištenja nezavisnih prostora, nego dati korisne priloge onima koji će tragati za novim idejama, rješenjima i putevima za podršku budućem razvoju nezavisne kulturne scene, osobito obzirom na korištenje prostora i s tim povezane infrastrukture. Prema tome, zaključci koje ovdje izvodimo samo predlažu jedan način na koji možemo sumirati i očitati prethodno prikazane rezultate ankete, dok korištenje cjelokupne analize kao polazišta za različite kreativne razvojne procese moramo prepustiti čitaocima.

Da bismo shvatile njihov profil, postavile smo ispitanicima pitanja o zemlji u kojoj žive ili uglavnom rade, o njihovom radnom statusu, o tome kako se identificiraju te koje su dobi i koliko godina već rade. Kako je rečeno, disperzija zemalja nije dovoljno reprezentativna za donošenje smislenih usporedbi među različitim zemljama, ali uključenost ispitanika iz 26 zemalja daje ovoj anketi dobro teritorijalno polazište. Što se tiče radnog statusa, upada u oči da ih je manje od 40% zaposleno u organizaciji ili poduzeću, dok su ostali samozaposleni, slobodnjaci ili su mješovitog statusa,

što dokazuje da je nezavisni kulturni sektor u većoj mjeri prekaran nego prosječni sektor zaposlenih. Također, većina onih koji su zaposleni radi u NGO sektoru, pa vidimo da je većina naših ispitanika stvarno aktivna na nezavisnoj sceni. Možda je važno istaknuti da je većina ispitanika sredovječna (u dobi između 30 i 45 godina), kao i da većina u nekoj organizaciji radi između pet i 15 godina, ili čak i više od 15 godina, što može ukazivati na to da su glavna snaga sektora ljudi srednje i starije generacije, uz malo pomanjkanje mladih.

U odjeljku o pristupu (javnoj) kulturnoj infrastrukturi, tj. prostorima nezavisne kulture, kao i financijama, ispitanici su davali veoma raznolike odgovore. Važno je naglasiti da velika većina ispitanika koristi javne prostore kojima upravljaju javne institucije, i ta informacija može ukazivati na potrebu za više civilno-javnih partnerstava u upravljanju prostorima. Također je veoma važno što gotovo polovica ispitanika koristi unajmljene prostore, što može biti pokazatelj da postoji trend u kojem je nezavisna kulturna scena pod pritiskom komercijalnih cijena zakupa prostora. Također je veoma važno naglasiti da pola ispitanika koristi otvorene javne prostore poput ulica, obala rijeka ili mora itd., dok ih manje koristi skvotirane prostore. U ovom odjeljku to pokazuje, kao što je često slučaj, da akteri nezavisne kulture nisu homogena grupa nego proživljavaju vrlo različite borbe i pritiske. Neki osjećaju da im je pristup javnoj infrastrukturi lak, neki kažu da je vrlo težak, ali većina smatra da je negdje po sredini. No to nije tako u slučaju rezidentnih umjetnika, gdje su ispitanici homogeniji; većinom procjenjuju da nema dovoljno raspoloživih prostora za rezidencije.

Glede utjecaja promjena konteksta, ispitanici većinom smatraju da političke promjene utječu na njihov pristup kulturnim prostorima; kako se moglo očekivati, malo su utjecajnije promjene na lokalnoj nego na nacionalnoj razini. Zanimljivo je da vrlo različito opažaju povećanje ili opadanje javnog financiranja na lokalnoj ili nacionalnoj razini, što bi moglo implicirati da nisu dobro informirani o raspoloživim izvorima financiranja. Ovdje također primjećujemo heterogenu narav sektora, jer vrlo različito opažaju poteškoće u pristupu javnim financijama, bilo kao vrlo težak ili negdje u sredini, dok ga samo malo njih smatra lakim.

Po pitanju sudjelovanja u upravljanju prostorima za nezavisnu kulturu, dobili smo vrlo iskrene odgovore koji pokazuju da puna kontrola nad upravljanjem nezavisnim prostorima većini ispitanika nije prvenstven cilj. Većinom žele neku razinu ili neke aspekte sudjelovanja u upravljanju, ali rijetko i punu kontrolu

nad prostorima. Valja naglasiti da gotovo polovica ispitanika ne sudjeluje, ili rijetko sudjeluje u upravljanju prostorima, što je udio sličan onome koji se pojavljuje pod pitanjem o pristupu sudjelovanju. Raznovrsnost odgovora ovdje ukazuje na to da vjerojatno nema jednoobraznog modela kako razvijati sudjelovanje u upravljanju koje bi odgovaralo cijelom nezavisnom kulturnom sektoru, nego ga treba zasebno oblikovati za svaki slučaj, i s mnogo opcija za korisnike prostora, od kojih neki žele više sudjelovati, a neki samo malo.

Smjena generacija u nezavisnom kulturnom sektoru vrlo je osjetljiva tema, ali ne treba zaboraviti da je u mnogome isto tako i u društvu uopće. S druge strane, četvrtina ispitanika ne identificira se kao dio neke generacije, pa to za njih možda i nije važna tema. Ipak, većina ispitanika priznaje da je prisutna neka vrst generacijskog jaza ili problema, i to bi moglo nagoviještati kako premostiti takve rascjepe. Zanimljivo je naglasiti kvalitativne odgovore ispitanika o postupcima koje bi mlada i starija generacija trebale poduzeti radi prevladavanja tih jazova, jer su ti odgovori vrlo raznovrsni, od vrlo emotivnih i upućenih na povezanost, kao „moramo se držati skupa”, do potpuno distanciranih, kao „neka mladi idu svojim putem” ili „maknite se i dajte prostora mladima”. Izgleda da postoje različiti konteksti u kojima se očituje generacijski jaz; neki mogu imati potrebu da u svojoj organizaciji provedu proces nasljeđivanja, ali kod nekih postoji suparništvo generacija; prema tome, ne bi imalo smisla jedinstveno rješenje, i u nekim slučajevima nastojanje na premošćivanju takvih rascjepa može čak biti i kontraproduktivno.

Što se tiče autorefleksije, (samo)istraživanja sektora i (samo) kritike, ispitanici izvještavaju o raznovrsnim osjećajima, pri čemu se rijetko osjećaju ugodno, a češće ih iritira ili ljuti postojeća situacija. Ne treba zanemariti da značajan broj njih priznaje da se osjeća otupjelo. Ipak, budući da su osjećaji vrlo različiti, potrebno je da da akcije na razvijanju sektora prvo utvrde osjećaje bilo koje konkretne grupe ili pojedinca, prije nego što razrade akcije s njima i za njih. U tom je pogledu također zanimljivo da gotovo pola ispitanika smatra da u nezavisnom sektoru nema dovoljno samokritičnosti, što može značiti da se sektor mora malo otvoriti autorefleksiji i volji da uči i mijenja se.

Glede osjećaja ispitanika u vezi s budućnošću, očito postoji mnogo briga o budućnosti te, s tim u vezi, i mnogo umora. Stoga ne iznenađuje da nema mnogo planova o pokretanju novih inicijativa ili skvotiranju novih prostora. Ipak, spram

budućnosti još uvijek postoje neki pozitivni osjećaji entuzijazma i uzbuđenosti. Ti raznovrsni osjećaji mogu ukazivati na to da akcije za budući razvoj sektora treba prilagoditi tako da čak i oni koji su umorni mogu pojačati tempo i poželjeti nastaviti, a ne poticati samo one koji mogu djelovati s entuzijazmom.

133

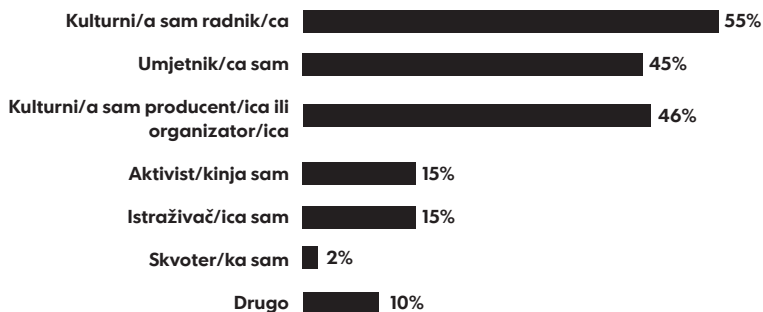
STATUS - SUMMARY

Basic info	
Survey name:	OPEN_N survey
Survey type:	Survey
Questions:	31
Variables:	82
Units:	850
Valid:	360
Language:	English
Author:	Karolina Babić, 10.7.24, 18:53
Modified by:	Karolina Babić, 25.9.24, 10:45
Status:	
Activity:	13.07.2024-25.09.2024;
Duration:	10min 39s, Estimated: 12min 18s
First entry:	15.7.24, 9:19
Last entry:	24.9.24, 16:38
Comments:	Number of editor survey comments: 0 / 0 Number of editors in a questionnaire: 0 / 0 Number of respondents in a questionnaire: 6 / 0

Survey status	
Completed (6) :	276
Partially completed (5) :	84
Total valid	360
Completely empty (6l) :	4
Partially empty (5l) :	10
Entered first page (4) :	74
Entered intro (3) :	402
Total invalid	490
Total units	850

Response rate		
Status	Frequency	State
Entered intro	850	100%
Entered first page	448	53%
Started responding	374	44%
Partially completed	360	42%
Completed	276	32%

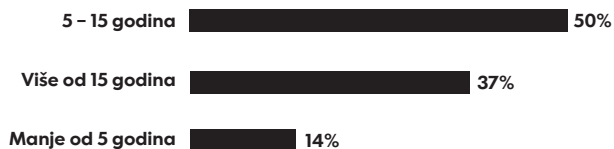
Slika dijagram br. 3: **Tip rada. Kako biste se identificirali po svojem radu ili aktivnostima u kulturnom sektoru?**

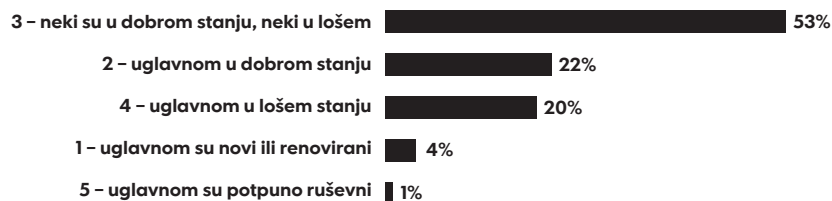
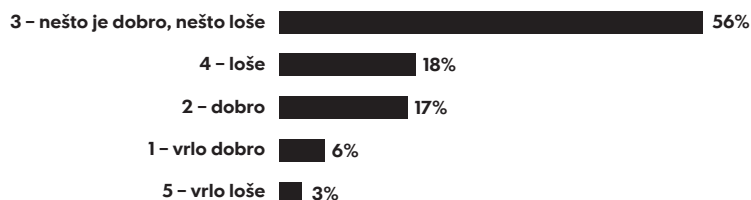
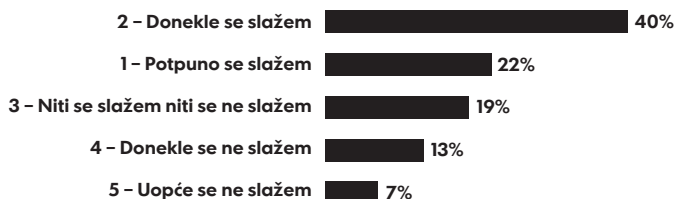

Slika dijagram br. 4: **Tip organizacije (ako je zaposlen/a u organizaciji ili poduzeću)**

Slika dijagram br. 6: **Koliko godina radite u kulturnom sektoru?**

Slika dijagram br. 10: **Kako biste ocijenili tehničku opremljenost i korisnost prostora koje koristite u svojem radu?**Slika dijagram br. 12: **Po vašem mišljenju, je li mogućnost kontinuiranog korištenja određenog kulturnog prostora bitna za vaš radni identitet, što znači da svoj rad ne možete bez značajne štete preseliti na drugu lokaciju?**Slika dijagram br. 13: **Kako biste ocijenili (dobar ili loš) utjecaj promjena političkih vlasti na vaš pristup kulturnoj infrastrukturi/prostorima? (1 – uopće nema utjecaja, 2 – ograničen utjecaj, 3 – ne mogu reći, 4 – nešto utjecaja, 5 – mnogo utjecaja)?**

Slika dijagram br. 14: **Kako biste ocijenili promjene javne financijske potpore nezavisnoj kulturi (1 – značajan porast, 2 – porast, 3 – bez promjene, 4 – smanjenje, 5 – jako smanjenje)?**

137

... u vašem gradu/regiji? 3.1

... u vašoj zemlji? 3.5

Slika dijagram br. 17: **Kako biste ocijenili svoju razinu sudjelovanja u upravljanju prostorima koje koristite za svoj rad?**

3 – Nekako sudjelujem 33%

4 – Rijetko ili beznačajno sudjelujem 23%

2 – Znatno sudjelujem u upravljanju tim prostorima 20%

5 – Uopće ne sudjelujem u upravljanju tim prostorima 19%

1 – U stvari kontroliram te prostore 5%

Slika dijagram br. 19: **Biste li se identificirali kao član/ica određene generacije radnika/aktera u nezavisnoj kulturi?**

Ne smatram da pripadam ikojoj generaciji 24%

Pripadnik/ca sam druge generacije 24%

Pripadnik/ca sam mlađe generacije 23%

Jedan/a sam od pionira/ki 14%

Novopridošlica sam na sceni 8%

Veteran/ka sam 7%

Slika dijagram br. 21: **Što bi po vašem mišljenju mlađa generacija kulturnih radnika trebala činiti u vezi s postojećim nezavisnim kulturnim prostorima?**

Mladi bi trebali preuzeti skvotove i druge postojeće kulturne prostore 38%

Mladi bi trebali naći nove prostore, koji su im prikladniji 38%

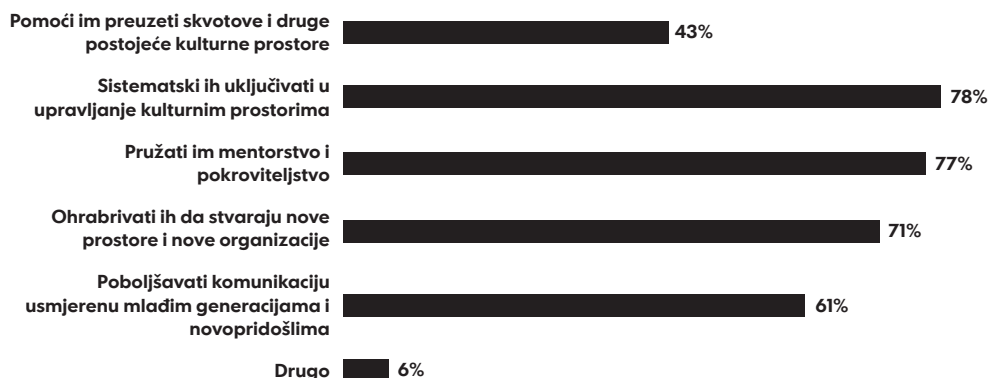
Mladi bi trebali zahtijevati sudjelovanje u upravljanju postojećim kulturnim prostorima 76%

Mladi se ne bi trebali gnjaviti s bitkama starijih generacija za prostore neovisne kulture 6%

Mladi bi se više trebali boriti za upotrebu otvorenih javnih prostora (trgova, ulica itd.) 51%

Mladi bi više trebali unajmljivati privatne prostore na tržištu 6%

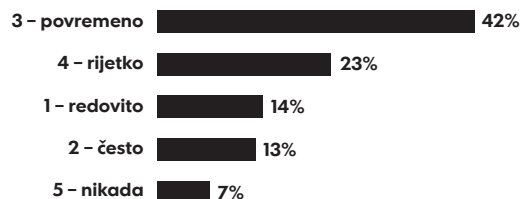
Drugo 11%

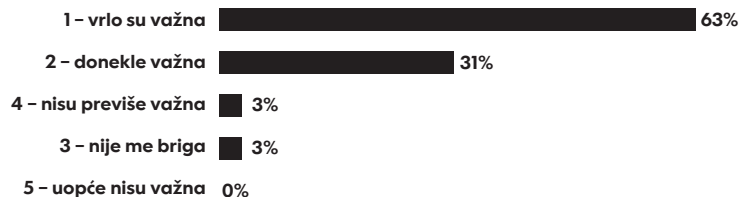

Slika dijagram br. 23: **Kako biste izrazili svoje osjećaje u odnosu na postojeću situaciju s nezavisnom kulturom u svojem gradu/regiji?**

Slika dijagram br. 25: **Jeste li aktivni u bilo kakvom istraživanju ili ispitivanjima nezavisnog kulturnog sektora, kao što je pisanje za publikacije, sudjelovanje u konferencijama, provođenje istraživanja i eksperimenata itd.?**

Slika dijagram br. 29: **Kako se osjećate u odnosu na potencijalno sveobuhvatno renoviranje starih skvotova i starih zgrada/kompleksa za nezavisnu kulturu?**

Lorena Copil, Milica Ilić, Chiara Mignani

Prostor za promjene: Istraživanje ideja za buduće kulturne prostore

Ovaj izvještaj prikazuje i analizira ključne uvide i preporuke iz niza profesionalnih sastanaka o budućnosti kulturnih prostora u Hrvatskoj, na Kosovu i u Sloveniji. To je jedan od rezultata projekta Operacija Nova: Promišljanje kulturnih prostora u novom europskom kontekstu (OPE.N) pod vodstvom Operacije grad (Hrvatska), Društva Asociacija (Slovenija) i Zaklade Lumbardhi (Kosovo).

Analiza i preporuke u ovom izvještaju prikupljene su kroz proces u kojem su sudjelovale zainteresirane strane iz kulturnog sektora, kao i iz drugih sektora društva – oni koji igraju aktivnu ulogu u dodjeli, korištenju i definiranju kulturnih prostora u gradu.

Izvještaj se bavi nekima od ključnih izazova koji se odnose na dostupnost, vlasništvo, višestrukost i kontinuitet kulturnih prostora. Uspoređujući i analizirajući višestruke razgovore i kombinirajući različita terenska iskustva, ovaj izvještaj identificira strukturne prepreke i istodobno prikuplja preporuke za stvaranje pozitivnije budućnosti ekosistema kulture.

Kao dopunu drugih rezultata projekta OPE.N, izvještaj navodi ključne izazove na koje nailaze kulturni praktičari u devet gradova. Jedno od glavnih pitanja je pomanjkanje prikladnih prostora dodijeljenih nezavisnim kulturnim organizacijama, dok su postojeće prostorije često neadekvatne, njima se loše upravlja ili su ustupljene putem netransparentnih procesa. Opći problem i dalje je pristupačnost, posebice za marginalizirane i zakinute zajednice. Sektor, već oslabljen financijskom nestabilnošću, dodatno slabe neprikladni programi i mjere kulturne politike te nedostatak jasnih i transparentnih kulturnih strategija, što umanjuje njegovu sposobnost aktivnog djelovanja u zajednicama. Transparentnost pri dodjeli prostora ometaju informacijske praznine i pomanjkanje dijaloga.

Unatoč tim preprekama, sudionice/i isticale/i su mogućnosti pozitivnih promjena, zalažući se za alternativne modele upravljanja, inicijative s osnovom u zajednici i međuregionalnu suradnju kako bi se njegovalo održivost i uključivost u kulturnim prostorima.

Iz te komparativne analize, koja objedinjuje preporuke koje su formulirali/e sudionici/e, nastale su sljedeće preporuke, koje navode zainteresirane strane:

- **Opće preporuke** za sve zainteresirane strane: **Suradnja**, skupa s **dijalogom između svih zainteresiranih strana te umnožavanje mogućnosti razmjene**, ključna je za buduće razvijanje prikladnih kulturnih prostora
- **Preporuke za kulturne radnike** uključuju usvajanje **alternativnih organizacijskih modela** koji su kadri bolje reagirati na utvrđene promjene i osigurati pravične radne uvjete, nalaziti načine za **reafirmiranje i aktivno promicanje intrinzične vrijednosti kulture**, aktivno se **odnositi s marginaliziranim i zakinutim grupama** i kontinuirano učiti iz već postojećih eksperimentalnih modela.
- **Preporuke za donosiocce političkih programa i mjera** obuhvaćaju **izgradnju novih kulturnih prostora i dodjelu većeg broja njih iz već postojećeg fonda**, eksperimentiranje s **alternativnim modelima dodjele prostora**, aktivno **ukazivanje na neuravnoteženosti u kulturnom sektoru i jačanje kulture solidarnosti**, usvajanje **inkluzivne kulturne strategije** zasnovane na lokalnim potrebama, **uspostavljanje jasnih i transparentnih procesa** za dodjelu i korištenje kulturnih prostora zasnovanih na raznovrsnim potrebama raznih zainteresiranih strana u ekosistemu.

Daljnje fino podešavanje ovih preporuka može stvoriti uvjete za jačanje zainteresiranih strana u kulturnom ekosistemu i osiguranje da kulturni procesi dadu doprinos napredovanju zajednica.

Uvod

Ovaj izvještaj donosi sažetak i analizu ideja, diskursa i preporuka nastalih kroz niz profesionalnih sastanaka o razvoju kulturnih prostora održanih u Hrvatskoj, na Kosovu i u Sloveniji i njihovom upravljanju.

Izvještaj je jedan od ključnih rezultata projekta Operacija Nova: Promišljanje kulturnih prostora u novom europskom kontekstu (OPE.N), koji okuplja tri organizacije: Operaciju grad (Hrvatska), Društvo Asociacija (Slovenia) i Zakladu Lumbardhi (Kosovo). Cilj mu je nadahnuti – i zagovarati – primjeren sustav podrške prostorima nezavisne kulture i ojačati odnose između umjetnika, kulturnih radnika, lokalnih zajednica i donosilaca odluka.

Premda se politički, ekonomski, socijalni i kulturni konteksti triju zemalja partnerica – pa čak i gradova u istoj zemlji – razlikuju, postoji jasna potreba koja im je zajednička, potreba da se izađe iz statusa quo u odnosu između raznih aktera uključenih u dodjelu kulturnih prostora, njihovo upravljanje i upotrebu, kako bi se bolje djelovalo s velikim i raznovrsnim publikama u različitim zajednicama. Odgovarajući na tu potrebu, partnerice okupljaju širok raspon perspektiva raznovrsne grupe zainteresiranih strana radi stvaranja novog znanja i poticanja alternativne prakse. U krajnjoj liniji, putem raznovrsnih i istodobnih procesa koji obuhvaćaju istraživanje, razgovore i rezidencije, OPE.N nastoji stvoriti uvjete za utjecajniiji kulturni sektor s boljom podrškom.

Ovaj izvještaj čini bitan dio šireg spleta iz kojeg se sastoji OPE.N – on je ishod fokusiranih konzultacija sa 100 kulturnih, političkih i socijalnih aktera u devet gradova i trima zemljama: Hrvatskoj (Rijeka, Split i Zagreb), Kosovu (Peć, Priština i Prizren) i Sloveniji (Koper, Ljubljana i Maribor). Uvažavajući raznovrsnost zemalja u kojima partnerice djeluju, izvještaj u fokusu ima identificiranje zajedničkih prioriteta i izvlačenja preporuka za donosiocje političkih odluka, kulturne profesionalce i druge društvene aktere, posebno preporuke primjenjive na razne kontekste u trima zemljama, balkanskoj regiji, Europi i šire.

Preporuke iznesene u ovom dokumentu najbolje se mogu razumjeti u svezi s nalazima drugih izvještaja izrađenih u sklopu projekta, posebice u prvom poglavlju publikacije “Raspršiti maglu statusa quo: istraživačko putovanje u Sloveniju, Hrvatsku i na Kosovo – zajednički izvještaj”, koji su zajedno napisale Karolina Babić, Rozafa Basha i Leda Sutlović, na osnovi spoznaja iz intervjua i rasprava ponaosob s akterima s nezavisne kulturne scene u trima zemljama, s težištem na kulturnoj infrastrukturi za nezavisni sektor.

Gradeći na tom temelju, i uključujući ideje i analize iz niza grupnih sastanaka, ovo istraživanje pruža dodatne perspektive i praktički provedive preporuke. Ta dva izvještaja skupa izlažu konkretne korake za razvijanje uvjeta u kojima raznovrsne zainteresirane strane koji se bave kulturnim prostorima u gradu mogu surađivati na stvaranju pozitivnih ishoda za građane i publike.

U studenom i prosincu 2024. partnerice u projektu OPE.N organizirale su *Čvorišta inovacije* – niz sastanaka održanih u devet gradova po svim trima zemljama (Hrvatskoj, Kosovu i Sloveniji). Ti skupovi su okupili raznovrsne profesionalce iz kulturnog sektora, kao i predstavnike drugih područja, radi stvaranja platforme za dijalog i razmjenu među tim dionicima koji utječu na razne kulturne prostore u urbanim kontekstima i oblikuju ih.

Te su sesije pružile sudionicama otvoren forum za razmjenu spoznaja o njihovom praktičkom djelovanju, izazovima i potrebama te za istraživanje njihovih sveza s kulturom u tim gradovima. Kroz te su razmjene partnerice tragale za dubljim razumijevanjem njihovih različitih perspektiva, definirale zajedničke vrijednosti i izazove, identificirale praktički primjenjiva rješenja i promišljale potencijalne angažmane.

Za svako *Čvorište inovacije* bila je pozvana po jedna osoba s međunarodnom ekspertizom kako bi facilitirala razgovore i donijela perspektivu izvana. Taj je pristup omogućio da se doda svježje, neutralno i relativno objektivno gledište na lokalne kontekste radi njegovanja uravnoteženog i konstruktivnog dijaloga.

Facilitatorice su za svako *Čvorište inovacije* napisale koncizne izvještaje u kojima su iskazane ideje nastale tokom sesija i izvedene preporuke za buduće političke programe i mjere, inicijative, modele i prakse. Tih devet izvještaja poslužilo je kao ključni istraživački materijal za ovu publikaciju. Kada ih se usporedi, sažme i analizira, oni predstavljaju višedimenzionalan pogled na stanje kulturnih prostora u raznim gradovima u trima zemljama i daju skup praktički primjenjivih preporuka za donosioce političkih mjera, kulturne radnike i druge dionike.

Jedno od načela u srži ove metodologije jest priznanje da diskusije o kulturnim prostorima često uključuju samo izravno uključene kulturne aktere i one na pozicijama odlučivanja, s ograničenim mogućnostima smislenog dijaloga koji obuhvaća različite sektore. Dionici iz različitih konteksta rijetko imaju priliku sudjelovati u dubljim razgovorima koji istražuju međusobne perspektive, interese i potrebe. Kao rezultat, postojeći društveni dijalog o postojećim ili budućim prostorima – koji obuhvaća aspekte kao što su dostupnost, relevantnost, raznovrsnost, modeli upravljanja, organizacijski pristupi i financijska održivost – i dalje uvelike stagnira.

Stoga je unutar *Čvorišta inovacije* bilo bitno uključiti i razmotriti perspektive raznovrsnih zainteresiranih strana. Premda razina uspješnosti u tome nije bila ujednačena među različitim gradovima, proces je u krajnjoj liniji ponudio nijansiraniju analizu i omogućio razvijanje specifičnije ciljanih¹ preporuka.

Geografski fokus ove publikacije čvrsto je ukorijenjen u trima balkanskim zemljama. Premda pokazuju značajne razlike, dijele i važne sličnosti. Kroz dijeljenu povijest nasilnog i traumatičnog raspada zajedničke zemlje (premda su se procesi političke preobrazbe, borbi za neovisnost i ratne traume znatno razlikovali), sve tri zemlje su proživjele procese radikalnih društvenih promjena i preobrazbi svojih političkih, socijalnih i ekonomskih sustava, što je utjecalo i na njihove kulturne scene. Jaka povijesna podjela između institucionalnih kulturnih sektora i njihovih neovisnih pandana zajednička je realnost svih triju konteksta. Nezavisni kulturni sektor po cijeloj balkanskoj regiji obilježavaju dinamičnost, socijalni angažman i umjetničko eksperimentiranje, a ujedno stalno nailazi na izazove kao što su prekarnost, krhkost i nesigurnost. Ti elementi čine neke od određujućih značajki kulturnog krajolika ove regije.

U isto vrijeme, porast populističke i neoliberalne politike, sve veća društvena polarizacija i postupna erozija javnih dobara i usluga izazovi su koji se ne pojavljuju samo na Balkanu.² I u drugim dijelovima Europe sve se više pojavljuju slična pitanja. Obzirom na to, premda se ovdje iznesene preporuke korijene u specifičnoj perspektivi kulturnih profesionalaca/ki jugoistočne Europe, one će vjerojatno biti od značaja i vrijednosti za kolegice i kolege koji rade u drugim europskim regijama i nailaze na usporedne izazove.

Premda je projekt OPE.N nastojao usvojiti široku definiciju kulturnih prostora, razni razgovori u ovih devet gradova pokazali su potrebu za uvažavanjem njihove raznovrsnosti i koncentriranjem na zasebne značajke tih raznovrsnih kulturnih prostora koje su se razvile unutar njihovih specifičnih konteksta. Izazovi i problemi široko variraju između, na primjer, kulturne infrastrukture pod javnom upravom, bivših industrijskih zgrada u javnom vlasništvu dodijeljenih za upotrebu kulturnom sektoru, kulturnih inicijativa u privatnom vlasništvu i (rijetkih) slučajeva infrastrukture namjenski izgrađene za nezavisnu kulturnu scenu. Premda OPE.N uvažava te različite realnosti, njihova dalja kategorizacija izvan je opsega ovog projekta. Međutim, bilo bi vrlo korisno dalje istraživanje koje bi pokazalo neke od tih

1 Polivtseva, E., *State of Culture Report*, Culture Action Europe, 2024.; Babič, K., Basha, R., Sutlović, L., *Dispel the Fog of the Status Quo: Research Trip – Joint report*

izazova, pružilo dublji uvid u specifične potrebe i odredilo moguće preporuke konkretno formulirane za te raznovrsne kulturne prostore.

146

Napomena o terminologiji

Tokom razgovora vođenih u *Čvorištima inovacije* često se pojavljivalo nekoliko termina, koji se sljedstveno pojavljuju u izvještajima o pojedinačnim sesijama. Ti su termini često specifični za određeni kontekst, i dobro bi im došlo daljnje kontekstualiziranje jer se, ovisno o diskusiji ili kontekstu, odnose na različite pojmove.

Na primjer, termin *institucija* rabi se na razne načine, kao oznaka: bilo koje formalno i upravno definirane kulturne organizacije, kulturnih organizacija pod upravnim nadzorom lokalnih ili nacionalnih javnih vlasti odgovornih za definiranje, primjenu i upravljanje kulturnom politikom i financiranje.

Slično tome, neki su termini neodređeni i obuhvaćaju raznovrsna značenja, koja se odnose na razne pojmove. Upadljiv je primjer termin *nezavisni sektor*. Premda često opisuje eklektičan skup organizacija koje djeluju izvan javno vođenih ili širokih institucionalnih okvira, njegov opseg može varirati. Ovisno o kontekstu, on može i ne mora obuhvaćati profitna poduzeća, nevezane pojedince, privatne inicijative itd.

Radi jasnoće u ovoj publikaciji provele smo neko osnovno usklađivanje terminologije, služeći se sljedećim definicijama:

- *Kulturne institucije* ili „institucionalni sektor” odnosit će se na kulturne organizacije koje su pod javnom upravom i djeluju u okviru nacionalne, regionalne ili gradske kulturne politike i uprave, pod odgovornošću javnih vlasti.
- *Nezavisne kulturne organizacije* ili „nezavisni kulturni sektor” opisivat će široku i raznovrsnu mrežu pojedinki/pojedinaca, inicijativa ili struktura koje su u svojem upravljanju, administraciji i proizvodnji sadržaja autonomne u odnosu na javne vlasti i tržište.

Bilo bi vrijedno daljnje istraživanje i usklađivanje terminologije u cijeloj regiji i šire, posebice ako bi se provodilo usporedno s već spomenutim dubljim istraživanjem tipologije kulturnih prostora. To bi omogućilo bolji uvid u hibridne i kompleksne odnose između kulturnih institucija i nezavisnih kulturnih organizacija.

Za to bi primjer bio Multimedijски kulturni centar MKC u Splitu, institucija kojom administrativno upravlja grad, ali smješta velik broj nezavisnih kulturnih organizacija. Ta je zadaća, međutim, izvan dosega ove publikacije i ostaje za buduća istraživanja.

147

Višedimenzionalni razgovor između raznovrsnih zainteresiranih strana

Čvorišta inovacije okupila su raznovrsnu skupinu sudionika iz različitih sredina. Većina prisutnih predstavljala je nezavisni kulturni sektor, koji obuhvaća široku lepezu organizacija i inicijativa, iz svih umjetničkih disciplina. Njihove aktivnosti obuhvaćaju mnogobrojne aspekte lanca kulturnih vrijednosti, uključujući stvaranje, produkciju, prezentaciju, istraživanje, analizu, arhiviranje, obrazovanje, obuku i drugo. Na Kosovu su se sudionicima pridružili i predstavnici institucionalnog kulturnog sektora; međutim, u Hrvatskoj i Sloveniji toga je bilo znatno manje. Odsutnost predstavnika kulturnih institucija bila je posebice osjetna u Hrvatskoj, u kojoj su sudionice i sudionici istaknuli potrebu za više prilika za njegovanje ravnopravnog dijaloga između dvaju sektora.

U nekim slučajevima sudionice i sudionici predstavljali su po više organizacija ili uloga, što je pridonijelo dubini diskusija. Ti pojedinci su bili u stanju unijeti raznovrsne perspektive i služiti kao faktični „prevodioci” između različitih gledišta. Na primjer, u nekoliko slučajeva bili su prisutni umjetnici/e koji/e su ujedno bile i sveučilišni/e profesori/ce: njihova sposobnost kretanja između umjetničkih i akademskih svjetova te unošenja obiju perspektiva u razgovor bila je od velike vrijednosti.

Raznovrsnost sudionica i sudionika bila je osobito uočljiva u Sloveniji i na Kosovu, gdje su uloženi svjesni naponi da se uključi aktere iz sektorā koji se rijetko susreću s kulturom ali dijele zajedničke interese vezane uz kulturne prostore ili javnu infrastrukturu, primjerice kao pružatelji, istraživači ili tvorci političkih programa i mjera. Tokom tih sastanaka svi su sudionici, koji su obuhvaćali arhitekte, urbane graditelje, profesore prava, predstavnike omladinskih hostela, pa čak i jednog ekonomista iz nadbiskupije, dali prilog svojim jedinstvenim i manje poznatim perspektivama.

Uz to, razgovore je obogatilo uključivanje predstavnika organizacija koje pomažu ljudima u nepovoljnom položaju,

unoseći specifične perspektive posebnih društvenih kategorija. Premda teme pristupačnosti prostorija manjinskim publikama i raznovrsnosti publike nisu u diskusijama uvijek imale središnji značaj, bile su važne u sesijama koje su, na primjer, uključivale inicijative fokusirane na queer kulture ili umjetnost osoba s invaliditetom.

Goruća pitanja

Ovo poglavlje ističe izazove koji su identificirani i o kojima se raspravljalo tokom razgovora vođenih u devet gradova, na osnovi izvještaja o *Čvorištima inovacije*, s težištem na one koji su se pojavljivali kao zajednički i opetovani problemi.

Pomanjkanje i neprikladnost prostorā

Dominantan izazov u svim *Čvorištima inovacije* bilo je rasprostranjeno pomanjkanje prikladnih prostora dodijeljenih za kulturu, posebice alternativnim, neinstitucionalnim i eksperimentalnim oblicima prakse. Premda često ima prostora koje se potencijalno može koristiti, njihovu dodjelu kulturnom sektoru često ometaju razni problemi, uključujući nedostatak volje javnih vlasti, nedostatak transparentnosti procesa dodjele ili davanje prednosti komercijalnim pothvatima pred eksperimentalnim umjetničkim sadržajem. K tome, sudionici su primijetili da trenutno raspoloživi prostori često ne odgovaraju raznovrsnim potrebama sektora. U mnogim slučajevima prostorije se opisuju kao neprikladne zbog lokacije, veličine ili nepostojanja odgovarajuće opreme ili osoblja potrebnog da bi se prostor moglo u potpunosti iskoristiti, kako je primijećeno u Splitu. K tome, smatra se da se nekim prostorima loše upravlja, kao u Prištini i Zagrebu, ili se nad njima provodi otegnuto i substandardno renoviranje, kao što se izvještava u Peći i Prizrenu. U Zagrebu su sudionice i sudionici također istaknuli potrebu za hitnim renoviranjem postojećih prostora, uključujući one koje je 2020. pogodio potres.

U nekoliko su gradova identificirane konkretne praznine u infrastrukturi. Na primjer, Ljubljana ima pomanjkanje prostora za produkciju, probe i spremišta, dok se Zagreb muči s nestašicom uredskih prostora, objekata za produkciju i probe, područja za spremišta, prostora za prezentaciju te smještaja

za rezidencije. Slično tome, primjećuje se da Split ima osobitu potrebu za prostorima za rad, probe, prezentaciju i rezidencije, kao i priuštivim smještajem za rezidencije, posebice u mjesecima u kojima turistička sezona nameće pretjerane cijene i praktički onemogućuje rezidencije.

Kao još jedan problem pojavilo se nedovoljno korištenje postojećih prostora, u čemu je istaknut primjer Peći. U nekim slučajevima do tog nedostatnog korištenja dolazi zbog nedostatka jasnoće o tome što čini javni nasuprot privatnom prostoru, kako je istaknuto u Prištini.

Nadalje, u nekim gradovima nezavisni kulturni sektor ima poteškoća u natjecanju za prostor zbog utjecaja tržišno orijentirane politike, kao što je favoriziranje turizma u Splitu ili jako tržište koje Rijeka daje širenju luke (što je najsnažnija značajka gradske politike, samo pet godina pošto je grad 2020./2021. imao titulu Europske prijestolnice kulture).

Unatoč tim izazovima, sudionici/e u nekim gradovima istraživali/e su stvaralačka rješenja, poput korištenja gradskih krovova ili trgova i izlaska iz gradskih centara, kako se vidjelo u Ljubljani.

Pristupačnost

Pored općeg pomanjkanja prostora, kao važan problem pojavila se pristupačnost postojećih prostorija za široku i raznovrsnu populaciju. U Prištini su sudionici istakli da mnogi kulturni prostori nisu pogodni za manjinske skupine ili nedovoljno zastupljene zajednice, faktički isključujući te populacije iz kulturnih aktivnosti. Slično tome, u Ljubljani se smatra da su prostori čiji su vlasnici lokalne i nacionalne vlasti – poput onih kojima upravljaju Ministarstvo uprave, Ministarstvo unutrašnjih i vanjskih poslova ili Ministarstvo obrane – nepristupačni.

Zanimljivo, ono što je u *Čvorištima inovacije* ostalo neizrečeno govori isto tako jasno kao i izgovorene teze. Dok su izazovi pristupačnosti, posebice u odnosu na zakinite skupine i zajednice, u nekim gradovima jasno uočeni, u drugima je ta tema ili izočna iz diskusija ili jedva spomenuta. Rasprostranjeno pomanjkanje kulturnih prostora, zajedno s percepcijom da društvo kulturu ne tretira kao prioritet, činilo se da natkriljuje podrobnije razgovore o nedostacima postojeće infrastrukture.

U nekim primjerima, uključivanje predstavnika organizacija posvećenih pomaganju posebnim zajednicama (queer kulturama

u Splitu, kulturi Roma u Prizrenu) pomoglo je da se u prvi plan dovede pitanje pristupačnosti, što je potaklo dublje ispitivanje kako bi kulturni prostori mogli bolje služiti zakinutim skupinama.

150

Služenje zajednici

Sudionici su naglasili potrebu za dubljim i smislenijim vezama između kulturnih organizacija i lokalnih zajednica. Puko postojanje kulturne infrastrukture ne jamči uključenost zajednice, i potrebni su dodatni deliberativni naponi da bi se te prostore učinilo integralnim dijelom života lokalnih stanovnika, kako je primijećeno u Peći. U Kopru su sudionici naglasili važnost prilagođavanja kulturnih prostora jedinstvenim karakteristikama raznih zajednica, priznavanjem njihove uloge u oblikovanju grada i uvažavanjem kako povijest i kolektivna memorija utječu na način aktiviranja i korištenja prostora. Na kulturne prostore djeluje i nepovezanost između općinskih vlasti i lokalnih zajednica. U Kopru je taj raspored zabilježen kao opći problem, dok u Prizrenu neuspjeh da zajednica usmjerava procese urbanog planiranja dovodi do razvoja inicijativa koje nisu u skladu s lokalnim aspiracijama ili potrebama.

U Ljubljani se diskusija fokusirala na praksu skvotiranja i njen upliv na odnos između zajednica i kulturnih prostora. Sudionici su istraživali kako njegovati suživot između kulturnih skvotera i marginaliziranih skupina, poput onih kojima je potreban stambeni smještaj ili neka druga podrška.

Sudionici iz Zagreba istakli su izazove što ih postavlja koncentracija kulturnih prostora u centru grada, koja slabi njihovu povezanost s udaljenijim gradskim sredinama i zajednicama.

U nekoliko gradova sudionici su zapazili duboku odvojenost između kulturnog sektora i društva, što postavlja temeljna pitanja o percipiranoj vrijednosti same kulture. Na primjer, u Rijeci i Splitu grupe su kao prvenstven izazov identificirale obezvređivanje kulture, naglašavajući pomanjkanje znanja o relevantnosti kulture u društvu i nepostojanje konsenzusa o njenoj važnosti kao javne potrebe i interesa. To odsustvo priznanja, zajedno s nedostatkom razumijevanja organizacijskih modela i prakse u kulturnom sektoru, smatra se nečim što sve prožima, što postoji na političkoj i institucionalnoj razini, i spušta se do opće populacije. Ta dinamika pridonosi opadanju javnog interesa i smanjivanju publike za kulturne aktivnosti.

Kako je zapaženo u Rijeci, situaciju dodatno pogoršavaju globalni kulturni trendovi koji marginaliziraju intrinzični, emancipatorni potencijal kulture i umjesto toga prednost daju njenoj socijalnoj ili ekonomskoj relevantnosti.²

Kad joj se oduzme njenu emancipatornu funkciju, kultura riskira svođenje na oruđe za gentrifikaciju ili podršku političkim narativima. U Mariboru su sudionici, na primjer, primijetili kako se kulturu često instrumentalizira da bi se stvorilo pozitivnu sliku za političare ili lokalne vlasti, samo da bi ju se odbacilo čim se postigne upravne ili političke ciljeve.

Neadekvatnost ili odsutnost kulturne politike i strategija provedbe

Na razini političkih mjera, sudionici u više grupa isticali su odsutnost jasne, dugoročne, transparentne i dosljedne kulturne politike, kao i nedostatak odgovarajućih strategija za njenu provedbu. U kontekstima u kojima političke mjere nisu definirane ili ih se loše provodi, kulturne organizacije gube sposobnost uspješnog zagovorništva, čime se smanjuje njihova sposobnost stvaranja smislenog društvenog utjecaja, kako je primijećeno u Prizrenu.

Taj vakuum političkih programa i mjera doprinosi marginalizaciji kulture, kako zapažaju sudionici u Rijeci i Splitu, i odlukama koje izravno pogađaju sektor, a da se s njime nije savjetovalo. Slično tome, grupa iz Maribora naglasila je da odsutnost dugoročne kulturne politike ostavlja javne prostore izložene promjenama političkih konteksta i ciklusa, što stvara nestabilnost i nesigurnost u ionako prekarnom kulturnom sektoru.

U Peći su sudionici opazili da se bez čvrste kulturne politike koja služi kao temelj za financiranje resurse često dodjeljuje na nejasan i netransparentan način. To dodatno pogoršava prekarost i produbljuje nepovjerenje unutar sektora, pojačavajući izazove na koje nailaze kulturni radnici i organizacije koje nastoje postići održivost i značaj.

Informacijski procjepi

Sudionici su upozorili na značajne informacijske procjepe u odobravanju infrastrukture za kulture prostore i upravljanje njome. Zapaža se da kod javnih vlasti i drugih vlasnika prostora nedostaje svijesti o specifičnim potrebama, aktivnostima i radnim

² To je u Rijeci dodatno naglašeno njenim nedavnim iskustvom držanja naslova Europske prijestolnice kulture, što je oblikovalo percepciju javnosti da se u kulturu već dovoljno investiralo.

uvjetima u kulturnom sektoru, kao i razumijevanja za njih. U Rijeci i Ljubljani te su brige prvenstveno usmjerene na javne službenike, pri čemu su neki sudionici propitivali da li tome pridonosi i faktor pristranosti spram neovisne kulture. U Mariboru su taj manjak razumijevanja primijetili i javni i privatni akteri. Taj jaz dodatno pogoršava minimalni dijalog s gradskim vlastima, kako izvještavaju u Rijeci i Splitu, te nekonzistentna koordinacija između kulturnih organizacija i općina, kako je primijećeno u Prizrenu. Nedostatak znanja i razumijevanja pojačava prekarnost kulturnih prostora i poteškoće onih koji ih nastoje održati.

Dodatno, osnovne informacije o kulturnim prostorima ili prostorima koje bi se potencijalno moglo aktivirati za kulturne potrebe često nisu raspoložive ili su nedostupne. U Prizrenu su sudionici istaknuli odsutnost informacija o prostorima koji jesu ili bi mogli biti raspoloživi za kulturu, dok se u Ljubljani postavljalo pitanja o raspoloživoj infrastrukturi i opremi unutar prostorā (grijanje, voda itd.). Sudionici u Splitu i Zagrebu istakli su nepostojanja jasnog, transparentnog sustava dodjele prostora. To pomanjkanje pristupačnih i organiziranih informacija dodatno komplicira efektivnu iskorištenost postojeće infrastrukture i ometa nastojanja da se uvaži potrebe kulturnog sektora.

Osjetljivost i prekarnost sektora

Sudionici su najviše isticali financijsku nestabilnost kao opće prisutan izazov i jednu od glavnih prepreka za osiguravanje održivih kulturnih prostora. U svim gradovima uvijek se iznova javlja problem ograničenog financiranja raspoloživog za kulturne organizacije. U Prizrenu su sudionici konstatirali da nedovoljni financijski resursi potkopavaju sposobnost nezavisnih kulturnih organizacija za održavanje infrastrukture i razvijanje privlačnih programa. Bez financijske sigurnosti, kulturne organizacije se često jako oslanjaju na donacije ili financiranje vezano uz događaje, kako je spomenuto u Prištini, što dodatno pogoršava njihovu krhkost i ovisnost o nepredvidivim vanjskim uvjetima. To pomanjkanje stabilnosti također smanjuje njihovu sposobnost za uvođenje jačih upravljačkih okvira i djelotvorniju suradnju s publikom.

Nezavisni kulturni sektor djeluje u relativnoj izolaciji od institucionalne scene, uz minimalnu suradnju između tih dviju, kako je primijećeno u Zagrebu, a ponekad i ograničenu suradnju čak i između samih nezavisnih organizacija, kako je rečeno u Peći. U Rijeci su sudionici ukazali na djelovanje pod nejednakim

uvjetima, pri čemu institucionalni sektor koristi relativno sigurno financiranje i infrastrukturnu podršku, što ostavlja nezavisne organizacije u znatno lošijem položaju.

Ta nejednakost, povezana s drugim sistemskim disfunkcijama, pojačava osjetljivost i prekarnost na individualnoj razini. U Mariboru su sudionici naglasili osobni danak što ga nameću takvi prekarni uvjeti. Kulturni radnici često imaju osjećaj izolacije i iscrpljenosti jer osiguravanje prostora, privlačenje publike i stvaranje šire vrijednosti zajednice crpi golemu energiju, kako je zapaženo u Ljubljani i Rijeci. To naprezanje pridonosi i tjeskobi i lošoj ravnoteži između rada i života, kako je istaknuto u Zagrebu.

Obnavljanje prakse, obnavljanje prostora

Kako se društvo razvija, razvija se i praksa kulturnog sektora, što zahtijeva nova poimanja kulturnih prostora. U Prištini su sudionici iskazali važnost istraživanja modela s bazom u zajednici, koji bi bili i upravljivi i održivi. Istodobno, u Prizrenu i Splitu ustanovljen je sve veći osjećaj odvojenosti između kulturnih organizacija i mladih publika, što ukazuje na potrebu premošćivanja jazova među generacijama u pristupu i viziji.

U zagrebačkom Čvorištu *inovacije* sudionici su istaknuli kako su mlađe generacije kulturnih radnika donijele svježije perspektive na uvjete i zahtjeve kulturnih prostora. To uključuje i otvorenost spram hibridnih, digitalnih ili privremenih prostora i volju da se u vođenju kulturnih prostora eksperimentira s alternativnim modelima upravljanja. Slično tome, u Rijeci je promjena radne etike koju su predvodili mladi umjetnički radnici, u kombinaciji sa širim društvenim fokusom na dobrobit, dovela do većih zahtjeva za fer i poštene radne uvjete. Međutim, i dalje je teško rješavati te izazove unutar sadašnjih ograničenja sektora.

Da bi se potaklo obnovu modela i praksi, sudionici su ukazali na potrebu za mogućnostima profesionalnog razvoja u cijelom kulturnom ekosistemu, kako je zapaženo u Splitu i Prizrenu, pri čemu je ta potreba posebice izražena u javnim institucijama.

Na osnovi izazova identificiranih u ovih devet gradova, sudionici/e su predložili/e niz preporuka namijenjenih konkretnim zainteresiranim stranama. Za potrebe ovog prikaza usredotočit ćemo se na one preporuke koje su relevantne barem dvjema skupinama koje su sudjelovale u gradskim razgovorima.

Za sve zainteresirane strane

- Suradnja na svim razinama i među raznim zainteresiranim stranama istaknula se kao glavni prioritet. Transparentna, otvorena i višesmjerna komunikacija među nezavisnim i institucionalnim kulturnim organizacijama, predstavnicima zajednica i javnim tijelima je ključna, kao što su naglasili sudionici u Zagrebu i Peći.
- Kao što se sugeriralo u Zagrebu, redovni strukturirani susreti nalik onima predloženim u *Čvorištima inovacije* mogli bi poslužiti kao početna platforma za razvijanje dijaloga. Takva bi okupljanja mogla uključivati dubinske rasprave o nužnim promjenama unutar kulturnog sektora, poput prelaska sa stavljanja težišta na trajnost kulturnih prostora prema prihvaćanju kulture pokretnosti, kao što se istraživalo u Mariboru. Ona bi mogla voditi i ka širim forumima u kojima bi se poticalo partnerstva između kulturnih institucija, državnih tijela i privatnih subjekata, kao što je naglašeno u Prizrenu.
- Zainteresirane strane bi, kao konkretnu akciju formaliziranja i jačanja okvirā suradnje, trebale zajednički definirati pravno obavezujuće dogovore (uključujući zajednički formulirana interna pravila upotrebe prostora) koja uspostavljaju odredbe i uvjete upotrebe prostora, kao što su predložile/i sudionice/i u Splitu. Kad ih se utvrdi kroz procese koji doista vode računa o interesima svih zainteresiranih strana, takvi dogovori su kadri pružiti temelje za održivije i pravičnije upravljanje kulturnim prostorima.

Za kulturne radnik/ce

- Institucionalne i nezavisne kulturne organizacije svoje organizacijske modele trebaju prilagoditi evoluciji prakse u sektoru, kao i potrebama i interesima raznovrsnih zajednica. Uvođenje alternativnih struktura upravljanja, financijskih modela i instrumenata solidarnosti ključno je

za poboljšanje dostupnosti, izgradnju povjerenja i poticanje uključivanja zajednice, kao što je istaknuto u Prištini, Zagrebu i Splitu. Inspiraciju za te modele može se crpiti iz hibridnih pristupa koji naglašavaju horizontalnu raspodjelu moći, nehijerarhijsko upravljanje i dijeljenje odgovornosti, kao i pristupa koji traže ravnotežu između centraliziranih struktura i lokalne autonomije, kao što je napomenuto u Peći i Zagrebu, ili socijalno poduzetništvo, kao što je spomenuto u Splitu.

- Kako bi se nadahnulo daljnje istraživanje organizacijskih modela nužno je koristiti prošla iskustva, kao što je napomenuto u Peći i Zagrebu. Spoznaje iz novijih civilno-javnih suradnji u regiji mogu pružiti vrijedne lekcije i otvoriti mogućnosti za istraživanje drugih modela poput civilno-javnih partnerstava. Učvršćivanje i daljnji razvoj platformi za prošireno dijeljenje znanja koja takvi eksperimenti generiraju – kako unutar kulturnog sektora, tako i u društvu općenito – pomoglo bi učenju i inovaciji, kao što je naglašeno u Rijeci.
- Ponovno promišljati uvjete rada: Kao što se raspravljalo u Zagrebu i Rijeci, strukture kulturnog rada moraju evoluirati kako bi odražavale promjene radne etike i prioritet dale dobrobiti. Ključni su koraci fleksibilnija i fluidnija raspodjela zadataka, kultiviranje bolje ravnoteže između posla i života, te jačanje kapaciteta za snalaženje u horizontalnim modelima. K tomu, promišljanje predvodničkih pristupa kako bi ih se uskladilo sa suvremenim vrijednostima može pomoći da se privuče mlađe generacije kulturnih radnika, kao što je napomenuto u Rijeci. Bavljenje tim uvjetima neće samo poboljšati održivost, već će i osigurati da sektor ostane dinamičan i uključiv.
- Kulturne organizacije moraju aktivno raditi s manjinskim i marginaliziranim skupinama u svojoj okolini. To uključuje prilagođavanje lokalnim kontekstima i bavljenje lokalnim nasljeđem, kao što je napomenuto u Peći i Kopru; davanje prioriteta uključivom programiranju i osmišljavanju događaja koji odražavaju raznolike interese i ohrabruju sudjelovanje, kao što je predloženo u Peći; proaktivno izlaženje u susret slabo zastupljenim skupinama, kao što je naglašeno u Prištini, te razvijanje mapiranja i analize publika kako bi se bolje razumjelo zajednice i služilo im, kao što je predloženo u Prizrenu.

- Kulturni/e radnici/e trebali/e bi kolektivno i asertivno promicati intrinzičnu vrijednost kulture – njezinu ulogu u emancipaciji, tvorenju značenja i intelektualnom bogaćenju. U Rijeci su sudionice/i naglašavale/i potrebu da se razvije i izoštri neekonomske argumente, nadahnjujući se institucijama poput crkve, čiju se intrinzičnu vrijednost rijetko dovodi u pitanje. U Splitu se ovo pretočilo u ponovno uvođenje uloge umjetničkih radnika kao obrazovnih radnika i posrednika koji stvaraju prilike za dublji angažman omladine. Snaženje položaja kulture u društvu također iziskuje izgradnju savezništava s političkim figurama koje mogu služiti kao ambasadori i zagovornici, što pomaže u osiguravanju pristupa javnim prostorima, te njihovom održavanju, kao što je istaknuto u Ljubljani, kao i ispitivanje suradnji sa sveučilištima radi dodatnog financiranja ili prostora, kao što je primijećeno u Rijeci – vrst podrške kakve trenutno nema.

Za kreatore političkih programa i mjera

- Izgraditi nove, namjenski izgrađene prostore i/li dodijeliti više prostora u gradu za kulturnu upotrebu – dobro opremljene, multifunkcijske prostore prilagođene potrebama kako umjetničkih radnika tako i zajednicama kojima su na usluzi.
- Eksperimentirati s alternativnim modelima dodjele prostorā, poput otvaranja termina tokom kojih su prostori unutar mreže kulturnih institucija na raspolaganju za upotrebu nezavisnome kulturnome sektoru.
- Aktivno promicati vrijednost kulture, kulturnih prostora i umjetničkih inicijativa. Kako bi ostvarili tu ulogu, tvorcima političkih mjera i programa treba bolje razumijevanje prakse, potreba i radnih uvjeta u sektoru, kao što je naglašeno u Splitu. To se može postići programima obuke specifično namijenjenim zaposlenima u institucijama za financiranje i oblikovanje političkih mjera i programa.
- Dodatnim financiranjem podržati tranziciju k organizacijskim modelima koji osiguravaju bolje radne uvjete i prioritet daju dobrobiti umjetnika i umjetničkih radnika.
- Hvatati se ukoštac s disbalansima unutar kulturnog sektora. Sudionici u Zagrebu zatražili su administrativne okvire koji jačaju solidarnost i suradnju dok umanjuju takmičenje. U Splitu su naglasili potrebu za strukturiranim okvirom za

- komunikaciju između nezavisne scene i kulturnih institucija.
- Usvojiti pristup integriranog urbanističkog planiranja, koji kulturnu infrastrukturu smatra ključnim elementom održivog razvoja grada, kao što je traženo u Peći i Prizrenu.
 - Razviti uključivu kulturnu strategiju usklađenu s lokalnim potrebama i integriranu u strateške dokumente gradova. To bi trebalo uključivati i sudioničke procese, kao što je primijećeno u Ljubljani, i dubinsko antropološko istraživanje, kao što je predloženo u Kopru. Takva bi strategija mogla uključivati legislativne mjere poput ograničenja maksimalnih cijena najma ili uporabe, kao što je istaknuto u Prištini, donošenje smjernica za obnove prostora, kao što je predloženo u Peći, primoravanje ulagača da nešto prostora u novim zgradama namijene za kulturu, i uspostavljanje centralizirane platforme za mapiranje dostupnih prostora, kao što je predloženo u Ljubljani i Zagrebu. Donošenje dokumenata o baštini, kao što je predloženo u Kopru, također može ojačati lokalni kulturni identitet.
 - Uspostaviti transparentne, pravične i dosljedne upravne procedure za dodjelu kulturnih prostora, kao i njihovo upravljanje i upotrebu. To bi trebalo uključivati dugoročne ugovore koji nezavisnim kulturnim organizacijama pružaju stabilnost, kao što se raspravljalo u Zagrebu, zajedno s jasnim procesima, kronologijama i kriterijima za evaluaciju, kao što je zatraženo u Splitu. U Rijeci su sudionici/e predložili imenovanje upravitelja objekata, zaposlenika tijela javnih vlasti, kako bi održavali prostore na temelju potreba umjetnika i publika.
 - Pri oblikovanju procedura dodjeljivanja i širih mehanizama podrške za kulturne prostore, uzeti u obzir raznolike potrebe umjetnic/ka, umjetničkih radnik/ca i zajednica, kao i specifičnosti kulturnih prostora. Podrška ne bi uvijek trebala težište stavljati na rast, već bi po potrebi također trebala i podržavati i štititi manje inicijative.

Pored ovdje iznesenih konkretnih preporuka, diskusije su iznjedrile nekoliko novih ideja – ideja koje možda nisu odmah provedive, ali su znak potencijalnih budućih kretanja koja vrijedi istražiti u sljedećim fazama ovog projekta ili kasnije.

Bavljenje marginalizacijom i društvenom odvojenošću

Kulturni radnici sve više osjećaju da njihovi argumenti u javnoj raspravi gube na značaju, što pridonosi širem osjećaju marginalizacije progresivnih ideja naspram rastućih reakcionarnih i neoliberalnih snaga. Pored njihove uloge u produkciji i promociji kulture, kako bi se kulturne prostore moglo jače povezati s drugim inicijativama i pozicionirati ih kao dinamična poprišta otpora i šireg društvenog angažmana?

Onkraj fizičkih prostora, onkraj trajnosti

Mogućnosti prakticiranja, proizvodjenja i pristupanja umjetnosti i kulturi ne moraju biti povezane s trajnim i održivim kulturnim prostorima. Kako bi bilo kad bismo kulturne prostore razumijevali kao digitalne i hibridne, a ne samo fizičke? Kako bi bilo kad bismo se odmakli od traganja za kontinuitetom i održivošću? Koje bi nove temporalnosti i načini egzistencije mogli nastati kad bismo usvojili hibridnost i nestalnost? Kako bi se uobličili ne-stalni, digitalni i hibridni prostori, kako bi se njima upravljalo i kako bi im se pristupalo?

Međugeneracijsko učenje

Različite generacije često imaju različite vrijednosti, a kulturni prostori danas često imaju teškoća da privuku mlade ljude – bilo kao publike bilo kao aktivne sudionike. Kako ti prostori mogu poticati smisleno međugeneracijsko učenje i razmjenu?

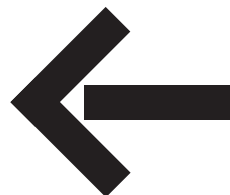
Eksperimentiranje s novim organizacijskim modelima

Postoji sve veća nelagoda spram postojećih organizacijskih modela za kulturne prostore, koji često ne zadovoljavaju evoluirajuće prioritete. Kako ti prostori mogu usvojiti fleksibilnije, vrijednosno vođene modele usklađene s raznovršnošću prakse i životnih stilova? Kako se može stvoriti zajedničke prostore eksperimentiranja da se svim zainteresiranim stranama omogućí da skupa uče i inoviraju?

Svojim radom na *Čvorištima inovacije* projekt OPE.N je otvorio više pravaca: pružio je raznovrsnim akterima koji oblikuju kulturne prostore rijetku priliku za povezivanje, razmjenu ideja i građenje zajedničkog tla; prikupio je vrijedne spoznaje i praktički provedive preporuke za zainteresirane strane, posebice kulturne radnike i donosioce odluka; iskušao je metodologiju koja je i uvažila lokalne specifičnosti i imala koristi od šire, transnacionalne perspektive. Ovi početni koraci nude čvrst temelj za dalji razvoj. Postoji jasna potreba za više mogućnosti djelovanja u fokusiranim razgovorima među raznim sektorima, generacijama, preko granica i među praksama, kao i za formuliranjem konkretnih sljedećih koraka koji osposobljavaju kulturne radnike da se bolje povežu sa zajednicama i podrže ih u zamišljanju kulturnih prostora kakvi su im potrebni.

**Operacija
Nova: Ponovno
zamišljanje
kulturnih
prostorov
v novem
evropskem
kontekstu**

Karolina Babič, Rozafa Basha, Leda Sutlović

Razblinite meglo *statusa quo*: raziskovalna pot v Slovenijo, na Hrvaško in na Kosovo – skupno poročilo

1. Opis raziskovalne metodologije, namena in konteksta poročila

163

Cilj te raziskave je odkriti glavne orientacijske točke pri ustvarjanju okvirja za razmišljanje o *statusu quo* in možnih izhodiščih za transformacije in/ali prehode v zvezi z neodvisnimi kulturnimi prostori v Sloveniji, NA Hrvaškem in na Kosovu. *Status quo* se izkaže za stabilizacijski element na eni strani in oviro za spremembe na drugi. Ko se izhodišča za preobrazbo izkažejo za pot do uničenja in za pot do zelenega prihodnjega stanja hkrati. Glavni viri za to raziskavo so polstrukturirani intervjuji in odprte razprave z osebnostmi neodvisne kulturne scene v treh državah, ki imajo relevantne izkušnje z uporabo (javne) kulturne infrastrukture za neodvisno sceno; intervjuvali smo 39 ljudi (12 v Sloveniji, 15 na Hrvaškem, 12 na Kosovu). Hvaležni smo za dragoceni čas ter poglobljeno in iskreno razmišljanje, ki so ga delili z nami, da smo lahko pripravili to raziskovalno poročilo. Raziskovalne poti v tri države so potekale aprila 2024, pri čemer so raziskovalke med seboj zamenjale države, da bi prinesle nekaj zunanjih pogledov na nacionalne razmere: Rozafa Basha iz Kosova je opravila raziskovalno pot v Slovenijo, Karolina Babič iz Slovenije je opravila raziskovalno pot na Hrvaško, Leda Sutlović iz Hrvaške pa raziskovalno pot na Kosovo.

V drugem poglavju tega poročila je povzetek stanja neodvisnih kulturnih scen v Sloveniji, na Hrvaškem in na Kosovu v zvezi z uporabo (javne) kulturne infrastrukture, za pregled celotnih poročil na to temo pa vas vabimo, da si preberete tri nacionalna poročila, objavljena na uradni spletni strani projekta (<https://open.operacijagrad.net>). V tretjem poglavju predstavljamo osnovne primerjalne ugotovitve po primerjavi stanj v treh državah. V četrtem poglavju predstavljamo nekaj predlogov za nove interpretacije, nadaljnje raziskave in praktično uporabo ugotovitev iz tega poročila, kako jih je mogoče uporabiti za razvoj delavnic, usposabljanj in storitev, kako oblikovati nova raziskovalna in anketna vprašanja ter kako podpreti nadaljnji in trajnostni razvoj scene.

2. Povzete ugotovitve za vsako od treh držav: glavne teme ali kategorije

164

2.1 Povzetek_Hrvaška

V zadnjih nekaj desetletjih so si neodvisni kulturni akterji na Hrvaškem prizadevali (in v nekaterih primerih tudi uspeli) za neko obliko sodelovanja pri uporabi kulturne (javne) infrastrukture in njenem upravljanju, medtem ko so raziskovalci in aktivisti vložili veliko truda v rahljanje pogojev in odnosov na tem področju ter poskušali razviti nove modele upravljanja, ki bi lahko na eni strani obravnavali potrebe neodvisne kulture, na drugi pa pogoje, ki jih lastniki prostorov postavljajo za njihovo uporabo. Po letih, celo desetletjih takšnih prizadevanj, se je neodvisna scena prebila do posebnih vprašanj glede preobrazb in prehodov v neko novo, še neudejanjeno prihodnje stanje. Glavna opažanja in sklepi po intervjujih s petnajstimi ljudmi v Pulju, Zagrebu in na Reki so, da neodvisna scena ni enotna, temveč je heterogena, živahna, samorefleksivna, voljna in energična, a da je v nekaterih vidikih tudi obtičala "nekje vmes". Prepoznali smo težave, kot so vztrajnost idej in vrednot, ki jih spremljajo opazne spremembe v kontekstu; spreminjajoč se odnos do upravljanja neodvisnih prostorov; spremembe v organizacijskih načinih kulturnih pobud; spremembe v odnosu do stavb/kompleksov, ki se uporabljajo za neodvisno kulturo; zelo močna, razširjena potreba po generacijskem prehodu; močna težnja k samorefleksiji in samoraziskovanju na neodvisni sceni itd. Na tem mestu bi radi izpostavili tri glavne teme oziroma kategorije vprašanj, ki po našem mnenju opredeljujejo trenutno stanje na Hrvaškem.

Vztrajne ideje in vrednote, vendar v spreminjajočem se kontekstu

Večina anketirancev v intervjujih je priznala, da se glavne ideje ali vrednote, na katerih temeljijo njihove zgodbe, skozi leta ali celo desetletja niso spremenile, a se je bistveno spremenil kontekst. Govorili so o težavah pri soočanju s temi spremembami. Politične okoliščine se nenehno spreminjajo, čeprav ne vedno na slabše: včasih prinesejo nekaj svežih stališč, kot se je zgodilo s stranko Možemo!, ki je večinoma zrastle iz neodvisne scene in ustvarila (v nekaterih pogledih) boljše pogoje za sceno. Vendar je scena hkrati izgubila veliko ključnih ljudi, ki so bili njena gonilna sila in vezivo,

saj so odšli v politiko ali na javna delovna mesta, mnogi pa tudi v tujino. Tudi gospodarske okoliščine se ves čas spreminjajo, včasih celo na bolje, na primer z ustanovitvijo kulturne fundacije Kultura nova ali povečanim financiranjem Evropske unije, vendar ima to tudi drugo plat, saj je strukturno financiranje birokratsko zahtevno in (pre)oblikuje organizacije oziroma jih preveč institucionalizira. Kultura se v mnogih primerih sooča z krčenjem sredstev, še bolj neodvisna kultura, medtem ko se z javnim financiranjem vse bolj spodbujajo "kulturne industrije". Spremembe v kontekstu so povezane tudi z organizacijsko platjo, ker se mlajše generacije ne čutijo več tako povezane z institucijami ali organizacijami (ali z določenimi stavbami ali kompleksi), saj so nove digitalne tehnologije in projektno usmerjen način dela spremenili tako pogoje za sodelovanje in mreženje kot tudi pristope k njima. Namesto tega delujejo po modelih "organiziranja brez organizacij", na primer prek digitalnih platform ali neformalnih pobud.

Nelagoden generacijski prehod

V mnogih neodvisnih centrih in posameznih organizacijah na sceni smo opazili bolj ali manj nelagoden generacijski prehod. Ta proces tranzicije, ki obremenjuje akterje na prizorišču, lahko prepoznamo v številnih aspektih, kot so organizacijski vidiki, vprašanja zaposlovanja, odnos do prostorov, vizije prihodnosti itd. Ker je bila večina neodvisnih centrov ali pobud in mrež neodvisne scene, ki jih obravnava ta raziskava, ustanovljena konec devetdesetih in v prvem desetletju 21. stoletja, so mnogi pionirji scene izgubili navdušenje in dosegli starost, v kateri pride do osebnih izzivov, kot so pomanjkanje energije in zdravstvene težave, hkrati pa se je na sceni pojavilo veliko novih mlajših akterjev. Generacijski prehod torej ni le nekaj, kar se mora zgoditi, ampak se dejansko dogaja ne glede na to, ali se akterji na prizorišču tega zavedajo (in ga nadzorujejo) ali ne. Ta prehod se dogaja med vsaj dvema različnima generacijama; prva so ustanovitelji, pionirji gibanja civilne družbe v postjugoslovanskem svetu, ki so svoja življenja posvetili neodvisni kulturni sceni, skvotirali zapuščene vojaške ali industrijske stavbe in komplekse (večinoma v slabem stanju), ustanovili združenja, inštitute in mreže, se identificirali kot skvoterji in aktivisti ter se sčasoma izčrpali od dela, povezanega z vzdrževanjem teh (pogosto ogromnih in porušenih) stavb in kompleksov. Po drugi strani pa so tu mlajše generacije, ki so prišle v že ustaljena neodvisna središča, v že delno profesionalizirane

organizacije civilne družbe, v že nekoliko organizirane skupnosti, ki so se ustale v teh stavbah in kompleksih, medtem ko so same bolj nomadske in nihajo v svojih življenjskih navadah. Najpomembneje pa se mlajše generacije ne ukvarjajo veliko z vprašanji upravljanja teh prostorov ali celo s prostori kot takimi. Ta prehod generacij se mora soočiti s potrebo po cenjenju dela pionirjev, prepoznavanju nekoliko drugačnih sanj mladih in opustitvi nekaterih prejšnjih načinov družbenih bojov ter sprejetju nekaterih novih. Težava je v tem, da vsaka nova generacija, ki pride na sceno, kljub podobnim idejam in vrednotam ne bo prevzela sanj prejšnje generacije (in jih tudi ne more prevzeti).

Samorefleksivni in samoraziskovalni neodvisni sektor

Kot tretjo temo oziroma kategorijo vidikov, ki smo jih prepoznali med raziskovalno potjo, bi poudarili, da je neodvisna kulturna scena na Hrvaškem zelo močna in predana raziskovanju in samorefleksiji, torej da izvaja organizirane raziskave in preiskave (neodvisne) kulturne scene na eni strani in, kar je še pomembneje, da prakticira kulturo samorefleksije. To je bilo jasno v intervjujih, kjer je večina anketirancev o situaciji razpravljala z globoko (samo)refleksijo in kritičnimi pogledi na samo neodvisno sceno, ne le na zunanje pogoje. V zvezi s tem je pomembno poudariti tudi, da scena razvija orodja za obvladovanje družbenega in organizacijskega spomina (alternativne arhive, neodvisne radie, besednjake, raziskovalna poročila itd.) ter nove metodologije in orodja za reševanje družbenih potreb (mestne sprehode, stroje za osvoboditev knjig, inovativno uporabo javnih prostorov, namišljene mestne četrti, nove modele upravljanja itd.). Zaradi te hvalevredne lastnosti lahko prepoznamo, da se akterji na neodvisni sceni bolj ali manj zavedajo, kdo in kako nosi trenutni *status quo*, kakšni so pogoji, ki ga oblikujejo, in zakaj se je proti njemu težko boriti ter prekiniti njegov urok. Z nekaj vzpodbude so pripravljeni to povedati na glas in se pogovoriti o tem, kako se spopasti s situacijo.

Prvi dve temi, ki smo ju prepoznali, prikazujeta sklop težav in vprašanj, s katerimi se sooča neodvisni sektor na Hrvaškem glede uporabe (javnih) prostorov, tretja pa prikazuje resnično moč sektorja in morda tudi glavni potencial za rast z razvojem novih pristopov in orodij za (ponovno) izgradnjo neodvisnih kulturnih prostorov v prihodnosti.

Za kosovsko sceno so najbolj značilni boji državljanov za obrambo in ohranitev starih kinematografov, in sicer Kina Lumbardhi v Prizrenu in Kina Jusuf Gervalla v Peji, kar je tesno povezano z nastankom drugih kulturnih in družbenih prostorov v državi. Trenutno stanje neodvisne kulturne scene na Kosovu bi lahko opisali kot "fazo razcveta" ali kot prelomno točko polnega institucionalnega priznanja. To razlago podpira več dejstev. Prvič, potrjena politična volja in odprtost za institucionalizacijo neodvisne kulture na nacionalni ravni, kar se kaže v intenzivnem oblikovanju politik na različnih kulturnih področjih; povečanju nacionalnih in lokalnih proračunov za kulturo; inovacijah v postopkih dodeljevanja nepovratnih sredstev in izraženi nameri za izboljšanje življenjskih razmer umetnikov, med drugim. Trenutni politični moment lahko skupaj z zgodovinskim pomanjkanjem institucionalizacije v kulturi zato razlagamo kot okno priložnosti, odprto za inovativne rešitve, za "novo" in sodobno, ki ustvarja prostor za neodvisne kulturne akterje, da uveljavijo svoj vpliv in prispevajo k določanju prihodnjih razvojnih tirnic. Drugič, obstoj živahne, inovativne, pogumne in mlade scene, ki je zelo dobro povezana tako regionalno kot mednarodno in ki ustvarja nekatere najpomembnejše kulturne vsebine v državi, premika meje, uvaja nove teme in na splošno v lokalne diskurze vpleta sodobne kulturne in umetniške teme in trende. Posebej je treba poudariti mladostnost scene, kjer je aktivnih veliko mladih, mlajših od 30 let, saj prav to loči kosovsko sceno od širše regije in Evrope, kar s seboj prinaša drznost in pripravljenost za skoraj nepredstavljive, tvegane naloge. Ta mladostni vidik se lahko nanaša na sceno kot celoto, saj ne glede na obstoj uglednih, že dlje časa obstajajočih institucij, kot sta Dokufest ali Teater Oda, sceno trenutno zaznamujejo tudi organizacije, ustanovljene pred petimi ali desetimi leti, kot so Termokiss, Stereo Space ali Fundacija 17. Tretjič, splošna mladost države, njenega prebivalstva in scene v kombinaciji s trenutno ureditvijo institucionalnega kulturnega sistema močno prispeva k splošno pozitivnemu odnosu ali celo k "institucionalnemu optimizmu", katerega polni učinki še niso raziskani. Slaba stran pa je, da vprašanje rabe javnega prostora še vedno ostaja prežemajoča osrednja tema, ki daje prednost poslovnim akterjem pred kulturnimi in socialnimi, ne glede na spremembe v ustreznih zakonodaji, kar kaže tudi na morebiten doseg in omejitve tekočih intenzivnih dejavnosti oblikovanja politik. V intervjujih so osebe

iz neodvisne kulture delile tudi svoj strah pred izgubo prostorov zaradi nestanovitnosti lokalnih oblasti ali splošne politične nestabilnosti. Čeprav je bilo mnogim od njih zaupano upravljanje javnih prostorov, pogosto s kritjem stroškov obratovanja, se lahko takšne ureditve v spremenjenih razmerah zlahka spremenijo. To je le nekaj vprašanj, ki so podrobneje obravnavana v nadaljevanju.

Dostop do javnega prostora

Ne glede na spremembe Zakona o regulaciji nepremičnin, s katerimi so kot možni uporabniki skupne, javne lastnine zdaj navedene tudi družbene pobude in organizacije – inovacija, ki so jo sprožili akterji na sceni, predvsem Termokiss – izvajanje tega zakona še vedno zaostaja za njegovimi pisnimi obljubami. V intervjujih je preferenčna obravnava poslovnih akterjev pri dodeljevanju javnega prostora povezana z ozračjem korupcije in klientelizma, pa tudi z zapuščino poveljnih, mednarodno vodenih procesov gradnje miru, ki so v osnovna organizacijska načela države vključili ekonomski neoliberalizem. To se je nadaljevalo tudi po osamosvojitvi države, zlasti zaradi nekontrolirane privatizacije, ki so ji akterji neodvisne kulture kot eni redkih takšnih glasov v državi odkrito nasprotovali. Po državljskih mobilizacijah za obrambo Kina Lumbardhi pred privatizacijo se je oblikovala kritična masa, podobni scenariji pa so se dogajali tudi v drugih mestih. Ne glede na zakonske spremembe pa je potreba po “uporu proti zelo agresivnemu tržno usmerjenemu razvoju in namesto tega raje po postavitvi skupnostnega vidika v ospredje” in tudi po “povzdigovanju [javnega prostora kot načela], olajšanju dostopa do njega in njegovi postavitvi v ospredje javnega interesa” (KCSF) še vedno osrednji boj civilne scene na Kosovu.

S tem je povezana tudi politična nestanovitnost in nestabilnost, zlasti na lokalni ravni, tako glede partnerskih odnosov s kulturnimi organizacijami kot tudi zaradi dejstva, da zelo malo vlad izpelje celotni mandat. Razhajanje in nihanja v odnosih med občino in več kulturnimi organizacijami v enem samem mestu razkrivajo presenetljivo pomanjkanje sistematizacije in profesionalnosti ter tako dodatno kažejo na različne klientelistične odnose. Namesto vodenja kulturne politike od primera do primera se pojavlja potreba po preseganju te faze “poskusov in napak” ter standardizaciji in regulaciji uporabe javne lastnine za kulturne namene. Poleg tega ta politična nestanovitnost povečuje možnost preklica sklenjenih sporazumov o rabi javnega

prostora, kar še dodatno poslabšuje ranljivost in prekarnost neodvisnih kulturnih organizacij. V intervjujih je nenehno pojasnjevanje in predstavljanje svojega dela novim vodstvenim strukturam pogosto navedeno kot izjemno izčrpavajoče. To nenehno ponovno predstavljanje narave in ciljev neodvisne kulture oblastem dodatno kaže na dejstvo, da tako imenovani "proces izobraževanja" politikov in *mainstreama* na Kosovu o glavnih značilnostih neodvisne kulturne scene še vedno poteka.

Mladost – države, ljudi in scene

Dejstvo, da ima Kosovo najmlajše prebivalstvo v Evropi, s povprečno starostjo 27 let, kjer je 55 % prebivalstva mlajšega od 30 let, tretjina pa mlajša od 18 let, je zelo očitno tudi na njegovi neodvisni sceni. Pomen ohranjanja stika s tem delom prebivalstva, sodelovanja z njimi ter ohranjanja odprtih in dostopnih prostorov zanje so izrazili skoraj vsi intervjuvanci (tudi najmlajši intervjuvanec, star 26 let, je poudaril pomen sodelovanja z mladimi in otroki). V kontekstu Kosova ni tako nenavadno, da se ljudje pridružijo kulturnim organizacijam pri šestnajst letih ali pa postanejo direktorji festivalov pri dvaindvajsetih. To mladostno energijo lahko vidimo kot neločljivo povezano tako z državo kot s sceno, za katero je značilna nagnjenost do drznih in tveganih, skoraj nepredstavljalivih idej, pa tudi pripravljenost ukrepati in prispevati k povojnemu razcvetu in razvoju najmlajše evropske države. Vendar to ne izključuje obstoja dolgoročnih/srednjegeneracijskih kulturnih organizacij, zlasti ker ugledne institucije, kot so Dokufest, Qendra Multimedia, Anibar ali Teater Oda, že več kot 20 let vzdržujejo in gradijo sceno.

Intervjuvanci so poudarili prostovoljstvo kot glavno sredstvo za vključevanje mladih. Prostovoljstvo, ki služi kot mehanizem vključevanja, izobraževanja, zaposlovanja in komunikacije, ni le ustvarilo povsem novih generacij kulturnih delavcev, temveč je tudi izjemno prispevalo h kulturni sceni mest. To je najbolj vidno v Prizrenu in Peji, kjer sta festivala prek izobraževalnih in prostovoljnih dejavnosti skozi leta pritegnila precejšnje število mladih ter tako delujeta tudi kot nekakšna državljanska akademija, ki izobražuje nove generacije aktivnih državljanov, ustvarja pozitivno in spodbudno vzdušje ter motivira mlade, da postanejo del kulturnega in festivalskega dogajanja. Poleg tega lahko prostovoljne dejavnosti organizacij za neodvisno kulturo razumemo kot nekakšen inkubator novih kulturnih dejavnosti

Optimizem

Iz vsega omenjenega in prepletenosti vseh vprašanj se kot tretja glavna značilnost neodvisne scene na Kosovu kaže optimizem. Razloge za to lahko najdemo v omenjenem "institucionalnem optimizmu" in dejstvu, da strukturni vidik scene še vedno v veliki meri gradi trenutna vlada, ki odkrito podpira neodvisni segment kulturnega sektorja. Povečanje proračuna za kulturo, inovacije pri zbiranju sredstev, prisotnost nekaterih mednarodnih donatorjev in instrumentov, ki v drugih državah regije niso na voljo, večletni cikli financiranja, povečani zneski nepovratnih sredstev – vse to podpira in prispeva k splošnemu optimističnemu odnosu do bližnje prihodnosti. V kombinaciji z že omenjenim mladostnim aspektom scene se zdijo pričakovanja in energija precej visoka in pozitivna, kar so pogosto izrazili tudi intervjuvanci.

Možne slabosti takšnega optimizma lahko vključujejo večjo pripravljenost za delo v težkih, prekarnih razmerah ali tveganja samoizkoriščanja na splošno. S tem vprašanjem je povezana tudi relativna mladost samih kulturnih organizacij, od katerih so bile nekatere bolj prepoznavne ustanovljene pred petimi do desetimi leti. Zanje lahko rečemo, da so v "zlati dobi", zato še vedno niso obremenjene z menjavo generacij, staranjem osebja in potrebami, povezanimi s specifičnimi življenjskimi obdobji, kar je postalo problem v drugih dveh državah, ki ju zajema ta raziskava.

2.3 Povzetek_Slovenija

Slovenska neodvisna kulturna scena je v zadnjih 35 letih zgled mobilizacije skupnosti in odpora proti komercializaciji. Sprva se je pojavila kot središče za alternativne umetnosti v poznih osemdesetih letih prejšnjega stoletja, zlasti punk glasbe, nato pa je vodila gibanja, ki so zasedla javne prostore in prazne stavbe, zlasti vojašnice, ter jih preuredila v avtonomna umetniška okrožja. Ta okrožja, ki jih zdaj obvladujejo veteranski aktivisti in srednja generacija kulturnih delavcev, uravnavajo avtonomijo s sodelovanjem z institucijami pri reševanju finančnih izzivov in izzivov urbane prenove. Sceno opredeljuje prizadevanje za avtonomijo, kar se odraža v različnih odzivih na poskuse

institucionalizacije, od odpora do strateških partnerstev. Metelkova in Pekarna ostajata v skvotu neodvisnih skupin. Medtem ko se Metelkova upira formalnemu nadzoru, je Pekarna prevzela strukturiran model upravljanja, ki ga vodi Pekarna Magdalenske mreže in vključuje predstavnike institucij. Kljub svoji zrelosti se je scena pomladila, saj so se najstniki po pandemiji vključili v nove prostore, kot je PLAC.

V kulturnem sektorju obstajajo različni modeli rabe in upravljanja prostora, vključno s skvotanjem, najemom, civilno-javnimi partnerstvi za upravljanje prostorov v mestni lasti, upravljanjem prostorov s tripartitnimi lastniškimi dogovori (kot je Mestna elektrarna Ljubljana, ki jo upravlja Zavod Bunker) in uporabo prostorov, ki jih dodelijo zasebni lastniki (kot je GT 22 v Mariboru).

Te kulturne entitete, zakoreninjene v svoji zgodovini in vrednotah, aktivno nasprotujejo desničarskemu ekstremizmu in se zavzemajo za pravice LGBTQ+ oseb. Vendar se soočajo z izzivi, kot so periodična utrujenost, različne stopnje navdušenja, težave s financiranjem, kadrovske težave, vključevanje mladih in konflikti z oblastmi. Poleg tega so ti kulturni prostori vplivali na politične ideologije, pri čemer so osebnosti, ki so bile prej del scene, zdaj aktivne v politiki. Kljub obljubam levo usmerjene vlade avtonomnim okrožjem/prostorom še vedno manjka zadostna podpora, kar kaže na trajne napetosti med kulturno sceno in državo. Kljub spopadanju s težavami v zvezi s financiranjem, infrastrukturo in institucionalno podporo kulturni sektor v Sloveniji ostaja ključnega pomena za negovanje enotnosti skupnosti in krepitev kulturne živahnosti. Njegova sposobnost izpolnjevanja družbenih zahtev in ustvarjalne uporabe urbanih prostorov poudarja njegov pomen v širšem kulturnem kontekstu.

Odpornost

Sektor je globoko zakoreninjen v prizadevanju za avtonomijo, kar sega v zgodnje skvote in vzpostavljanje neodvisnih kulturnih prostorov v mestih, kot sta Ljubljana in Maribor. Ti prostori so kljub nasprotovanju mestnih oblasti in javnosti nastali zaradi potrebe po ustreznih delovnih prostorih in želje po ponovni uporabi neizkoriščenih mestnih virov (Kumer, 2020). Ko so bila ta okrožja ustanovljena, so postala središča za sodelovanje in angažiranost med umetniki in občinstvom, ki jih je vodil skupni cilj svobode izražanja. Skupnosti v teh prostorih dajejo

prednost upravljanju, ki temelji na horizontalnem odločanju in skupnostnem lastništvu.

172

Vendar mestna uprava ta okrožja dojema kot oviro za načrte gentrifikacije, zlasti na dragocenih območjih mestnega središča, in ne kot platformo za povezovanje umetnosti, kulture in aktivnega državljanstva ali sprejemanje socialno izključenih skupin (Kumer, 2020). Metelkova in Pekarna se ves čas svojega obstoja soočata s pritiski občin. Nataša Serec iz KUD-a Mreža poudarja stalno tveganje deložacije in nekdanja prizadevanja občine za prenovu Metelkove, ki se jim je skupnost upirala. Podobno se je Pekarna borila in se še naprej upira prizadevanjem županov, osredotočenih na podjetništvo, da bi prostor preuredili v komercialne projekte. Nasprotno pa prizadevanje za avtonomijo funkcionira kot odmik od pretirane birokracije in togosti. Mladinski centri, ki jih upravljajo občine, dajejo prednost rutinskim nalogam in se osredotočajo na birokracijo pred kulturnim udejstvovanjem, kar je v nasprotju z dinamično energijo in avtonomijo prostorov, kot je nekdanji avtonomni prostor Inde v Kopru. Skvot Inde v Kopru je bil ustanovljen zaradi frustracije nad pomanjkanjem ustvarjalne svobode v obstoječih mladinskih centrih in je utelešal načela skupnostnega lastništva in decentraliziranega odločanja. Odpornost sektorja in predanost vključevanju skupnosti podčrtujeta njegovo ključno vlogo pri bogatenju kulturne krajine Slovenije, pri čemer je prizadevanje za avtonomijo temeljna gonilna sila, ki je oblikovala etos teh skupnosti.

Glavni izziv sektorja – finančna nestabilnost

Sektor je močno odvisen od vse bolj skrčenih državnih sredstev. Motovila izpostavlja kronično pomanjkanje financiranja na kulturnem področju in poudarja potrebo po izboljšani infrastrukturi in finančni podpori. Organizacija je predana krepitvi zmogljivosti in obveščanju oblikovalcev politik o izzivih v sektorju. Poleg tega podpira pobude, kot sta okoljska zavest in kulturna mobilnost, kar je v skladu z razvijajočimi se prednostnimi nalogami evropske kulturne politike. Kot ugotavljajo, je članstvo Slovenije v Evropski uniji sicer prineslo številna sodelovanja in načine financiranja, vendar je hkrati omejilo dostop do nekaterih možnosti, ki so na voljo državam zunaj EU, kot je Kosovo.

Neodvisne kulturne organizacije pogosto iščejo financiranje prek javnih razpisov občin in ministrstev. Nestalnost in upad financiranja ustvarjata nestabilnost, kar otežuje sposobnost kritja

ključnih stroškov, kot so najemnina in plače zaposlenih. Zaradi te finančne negotovosti in posledično neustreznih delovnih pogojev ter nezadostne podpore je mladim težko vstopiti v kulturni sektor. V odgovor so nekatere organizacije, kot so Metelkova v Ljubljani in koprške organizacije, poskušale razviti notranje ekonomije za podporo vzdrževanja in upravljanja prostorov. Neustrezno financiranje in infrastruktura kljub proaktivnim in inovativnim prizadevanjem sektorja še vedno predstavljata izzive, kar poudarja potrebo po viziji, ki daje prednost izboljšani finančni in infrastrukturni podpori za uresničitev njegovega polnega potenciala.

Razseljevanje skupnosti: vpliv prenove

Neodvisni kulturni sektor v Sloveniji se sooča z velikimi izzivi, zlasti glede razpoložljivosti in stanja prostorov. Veliko je praznih prostorov, tudi v mestnih središčih, ki so zanemarjeni zaradi osredotočenosti na kapital in dobiček namesto na njihove potencialne koristi za kulturne in mladinske dejavnosti. Številne organizacije delujejo v dotrajanih stavbah, kjer ni ustreznih pogojev za njihovo delo.

Ponavljajoča se tema, ki je bila ugotovljena med intervjuji in pri pregledovanju bibliografskih virov, je, da občinske prenove prostorov, ki jih zasedajo neodvisne kulturne entitete, pogosto vodijo do njihovega izpodrivanja, ne da bi oblasti ponudile ustrezne alternative. V tej situaciji sta trenutno kolektiva NOR in Ræhat v Kopru. Nekatere neodvisne entitete prenove dojemajo kot formalizacijo odnosa z oblastmi, kar bi lahko omejilo njihovo avtonomijo (Metelkova na primer zavrača občinske pogodbe) in ustvarjalnost. To mnenje deli tudi občinski uradnik, s katerim je Peter Kumer v svoji raziskavi opravil intervju, ki je izjavil, da bi "izboljšanje splošne infrastrukture vodilo do zahtev po formalizaciji, ki bi, po njihovem mnenju, omejile njihovo ustvarjalnost" (Kumer, 2020). Poleg tega proces prenove pogosto vodi do izselitve neodvisnih kulturnih organizacij, saj občine po prenovi običajno dajejo prednost javnim ustanovam, kar povzroča pogosto preseljevanje in nestabilnost teh organizacij.

Vendar pa kljub svojim potencialnim koristim občinske prenove in formalizirani partnerski sporazumi pogosto zanemarjajo posebne potrebe in ustvarjalno neodvisnost neodvisnih kulturnih organizacij, kar kaže na nenehne izzive v mestni kulturni politiki in upravljanju. Zato bi morale mestne

oblasti v projektih občinske prenovе in tudi onstran njih sprejeti bolj celovit pristop, da bi zagotovile ustrezno podporo edinstvenim potrebam in ustvarjalnim svoboščinam neodvisnih kulturnih organizacij.

174

3. Glavne podobnosti in razlike med tremi državami glede na ugotovitve v nacionalnih poročilih

Vztrajnost idej in vrednot, a v spreminjajočem se kontekstu

Na prvi pogled se zdi zelo podobno, da so v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in začetku novega tisočletja neodvisni centri tako v Sloveniji na Hrvaškem začeli rasti na lokacijah, kot so zapuščeni vojaški ali industrijski kompleksi, medtem ko se je na Kosovu ta proces začel odvijati po letu 2000 v različnih vrstah prostorov, od nekdanjih kinodvoran, knjižnic in "kulturnih domov" do hangarjev in zapuščenih industrijskih stavb. Med državami obstajajo določene podobnosti, kot je na primer problem fizičnega stanja teh stavb ali kompleksov, ki so pogosto v zelo slabem stanju. Starost organizacij na neodvisni sceni se razlikuje, od približno 30 let v Sloveniji in približno 20 let in manj na Hrvaškem do starih le nekaj let na Kosovu, kjer so najstarejše organizacije stare okrog 20 let. Druga podobnost med slovensko in hrvaško sceno je postopno prilagajanje neodvisnih akterjev financiranju Evropske unije, kar po eni strani sektorju prinaša dodatna sredstva, po drugi strani pa ga poenoti in uvrsti pod določene kategorije EU, kot so "kulturne industrije", "inovacije", "zagotavljanje socialnih storitev" itd. Na Kosovu tuje zasebne naložbe, povezane s procesom izgradnje miru, s hitrim uvajanjem neoliberalne doktrine delno razgrajujejo družbo. To vpliva na neodvisno sceno, čeprav je hkrati postala dobro financirana s strani države in sponzorskih skladov. To so nekateri izzivi v sklopu glavne skupne ideje o ponovni pridobitvi javnih prostorov.

Zelo podobne so tudi ideje in vrednote, ki so vztrajale skozi leta in desetletja, čeprav se kontekst spreminja. Zdi se, da je situacija na Hrvaškem bolj povezana s spremembami v nacionalni politiki kot v Sloveniji. Vendar pa so anketiranci v Sloveniji bolj poudarili pomanjkanje finančne podpore in finančne stabilnosti. Kar se zdi precej drugače, je to, da v Sloveniji govorijo o boju za ohranitev identitete in avtonomije prostorov skozi leta in

desetletja. Medtem ko so na Kosovu zaradi trenutne izgradnje kulturnega sistema glavne težave, kako prispevati k temu procesu in zagotoviti trajnost scene. Vsem trem državam pa je skupno to, da lahko politične spremembe resno ogrozijo uporabo javnih prostorov. Glede na prevladujočo politično klimo v državah je sodelovanje pri oblikovanju politik na Kosovu trenutno zelo močno (čeprav ne vedno smiselno), medtem ko je na Hrvaškem in v Sloveniji takšno sodelovanje pri oblikovanju politik že nekako navada, vendar mnogi akterji na sceni menijo, da to dejansko ni učinkovito. Občasno se zgodi tudi, da se politiki tesno povežejo z neodvisno sceno, kot na primer na Kosovu, kjer so bili nekateri že pred vstopom v politiko vključeni v mreže in forume civilne družbe. Podobno so na Hrvaškem nekateri trenutno aktivni levo in zeleno usmerjeni politiki v politiko vstopili z neodvisne scene. Tudi v Sloveniji je del leve stranke, ki je trenutno v vladi, zrasel iz neodvisne scene.

Upravljanje in institucionalizacija

Podoben, čeprav z nekaj manjšimi razlikami, je tudi odnos do upravljanja in sorodnih vprašanj institucionalizacije. Na Hrvaškem in še posebej v Sloveniji je pred institucionalizacijo veliko strahu. Na Hrvaškem smo opazili, da so anketiranci naslovili bolj raznoliko pojmovanje institucionalizacije, po eni strani kot formalizacijo in profesionalizacijo organizacij na neodvisni sceni, ki se institucionalizirajo predvsem s pomočjo sredstev Evropske unije, po drugi strani pa kot institucionalizacijo prostora z obliko novega (javnega) upravljanja. V Sloveniji govorijo večinoma o drugem pomenu institucionalizacije, morda zato, ker je prvi pomen že postal bolj normaliziran. V obeh državah se boj proti institucionalizaciji odvija v različnih oblikah, od odpora (zavračanja kakršnih koli pogodb), zlasti do sodelovanja v sredstvih Evropskega socialnega sklada, do oblikovanja strateških partnerstev z oblastmi (civilno-javna partnerstva ali druge oblike partnerstev). Gre za boj za avtonomijo in ohranitev prostora za ustvarjanje kulturnih vsebin, kar je razlog, zakaj so se ti akterji sploh zbrali. Prav tako je zanimivo, da se v Sloveniji nekateri neodvisni centri opredeljujejo kot nasprotujoča alternativa javnih mladinskih centrov, ki jih ustanovijo občine in se prek MKC-jev (javnih mladinskih kulturnih centrov) upravljajo od zgoraj navzdol, medtem ko na Hrvaškem tega nasprotovanja ni.

Kar zadeva institucionalizacijo, se zavračanje formalizacije v obeh državah pojavlja sporadično, najpogosteje pri najmlajših pobudah, kot je PLAC v Ljubljani, ki se ne želijo pravno formalizirati in delujejo brez uradnega predstavnika. Podobno se je ZIZ v Mariboru do nedavnega izogibal formalizaciji, a je zaradi potrebe po finančni stabilnosti popustil. Zdi se, da ima neformalni status lahko tudi dobre strani (poleg slabe strani nestabilnosti), kot smo lahko videli tudi na Hrvaškem, kjer ustanovi v Pulju (Rojc) in Reki (Filodrammatica) trenutno nimata najemnih pogodb za svoje prostore, vendar to stanje nekako sprejemata kot boljše od nekaterih formalnih scenarijev. Poleg tega PLAC noče postati pravna oseba, s katero bi država kot lastnica nepremičnine lahko legalno komunicirala. Po drugi strani pa na Metelkovi omenjajo potrebo po bolj formalni povezavi med uporabniki in govorijo o lastnem pomanjkanju napisanih pravil.

Ti vidiki formalizacije odnosov so prav tako močno povezani s strahom, da bi lahko bili prostori z več uporabniki, kot sta Rojc ali Filodrammatica na Hrvaškem ter Metelkova ali Pekarna v Sloveniji, razpuščeni. Na vseh teh mestih se postavlja vprašanje, ali bi skupne najemne pogodbe za prostor razbile skupnosti v teh prostorih in dale lastnikom večji nadzor, kar bi odprlo možnost deložacij. Ali nasprotno, ta vrsta pogodbe bi lahko prinesla višjo raven odgovornosti ter boljšo organizacijo in uporabo prostorov. Na Metelkovi, v Pekarni, Molekuli/Filodrammatici in Rojcu lahko opazimo nekaj podobnega modelu razdrobljene strukture upravljanja. Tako strah pred prenovo teh starih kompleksov v obeh državah sproža vprašanje, ali bi lastnik lahko izkoristil prenovo kot priložnost za spremembo namembnosti prostorov in izselitev trenutnih uporabnikov. To se je do neke mere zgodilo v mariborski Pekarni, v celoti pa v ljubljanskem Rogu, kot možnost pa obstaja tudi drugje (Libertas v Kopru, Metelkova v Ljubljani, Rojc v Pulju, Filodrammatica in Ivex na Reki, celo zagrebški Paromlin bi lahko na koncu izločil neodvisno kulturo). Po drugi strani pa se ob občinskih prenovah prostorov na Kosovu uporabniki ne zdijo preveč zaskrbljeni glede spremembe namembnosti; vendar se to zgodi redko. Podobno v Sloveniji in na Hrvaškem vse več akterjev, ki uporabljajo prostore v neodvisnih centrih, ostaja v "sivih conah" brez najemnih pogodb. Gre za *status quo*, ki trenutno ustreza obema stranema, a bi lahko sčasoma neodvisno sceno pustil na cedilu. Končno obstajajo tudi druge vrste odnosov, celo partnerstva med neodvisno sceno in prostori v mestni ali državni lasti, ki ponujajo nekoliko stabilnejše sodelovanje in uporabo javne

Na Kosovu ne srečamo podobnih večjih centrov za več uporabnikov. Bolj prominentne organizacije, kot so gledališče Oda, Lumbardhi ali kino Jusuf Gervalla, so zadolžene za upravljanje večjih stavb, ki jih nato odprejo drugim kulturnim subjektom. Drugi dogovori se sklepajo individualno in organizacijsko med organizacijami in občinami, pogosto na podlagi časovno omejenih "memorandumov o soglasju" s šibko pravno podlago, vključno s pogodbami o najemnini in brezplačnih komunalnih storitvah. Velika slabost takšnih dogovorov so nestanovitnost, nezanesljivost občinskega partnerstva in dejstvo, da se takšne pogodbe upravljajo *ad hoc*, kar je povezano s politično nestabilnostjo in povečuje potrebo po večji standardizaciji in regulaciji.

Generacijski prehod

Glede tega vprašanja so med tremi državami očitne razlike. V Sloveniji se o generacijskem prehodu ne govori veliko, niti o tem, ali se dogaja ali da je potreben, zato je možno, da poteka brez težav ali pa se o njem ne razmišljala (vsaj ne v teh intervjujih). V primerjavi s tem so hrvaški anketiranci veliko govorili o izgubi navdušenja zaradi staranja pionirjev neodvisne scene, medtem ko so slovenski anketiranci večinoma govorili o usihanju navdušenja zaradi pomanjkanja finančne stabilnosti in negotovosti zaposlitve v sektorju. V odgovorih slovenskih akterjev lahko opazimo tudi manj samorefleksije in kritičnega razmišljanja o notranjih odnosih v neodvisnem sektorju, medtem ko so hrvaški anketiranci veliko govorili o tem, kako vidijo sebe in odnose znotraj scene. Slovenski anketiranci so govorili večinoma o svojih zunanjih odnosih z občinami, državo in financerji. Hrvaški anketiranci so z zaskrbljenostjo govorili o tem, kako malo mladih je, ki bi lahko prevzeli neodvisne prostore, tudi kar zadeva upravljanje. Opazna je tudi manjša razlika glede izkušnje s pandemijo covida – slovenski anketiranci so govorili o znatnih motnjah zaradi omejitev fizične interakcije, vendar ni jasno, ali je to povezano z razlikami v omejitvah v času covida ali s strukturo neodvisnih kulturnih sektorjev v obeh državah.

Na Kosovu menjava generacij še vedno ne predstavlja problema, kar je verjetno povezano z mladostjo prebivalstva (povprečna starost na Kosovu je 27 let, v Sloveniji in na Hrvaškem pa okoli 44) in starostjo neodvisne scene kot take. Glede na to

mladostno energijo na Kosovu opazamo zelo drzne, v nekaterih kontekstih celo nepredstavljive dejavnosti, in ker razpoložljiva sredstva naraščajo, kultura pa postaja bolj strukturirana v širšem smislu, je raven optimizma na sceni precej visoka. Čeprav tudi mlajše pobude v Sloveniji in na Hrvaškem kažejo visoko motivacijo in ne delijo utrujenosti pionirjev scene, še vedno niso tako drzne kot na Kosovu, pač pa njihove proaktivne drže kažejo na večjo strateškost in premišljenost. Čeprav problem menjave generacij na organizacijski ravni še vedno ni prisoten, so nekateri akterji izrazili zaskrbljenost glede povečanih življenjskih stroškov, povezanih s spreminjanjem življenjskih obdobj, pa tudi odpor do sprejemanja trajne prekarnosti kot edine možnosti na neodvisni sceni Kosova. Breme menjave generacij je še posebej očitno na Hrvaškem, kjer novejšje generacije zavračajo prevzemanje "organizacijskih sanj" in idealov prejšnjih generacij, kar jasno kaže, da je potreben večji medgeneracijski dialog.

Samorefleksivni in samoraziskovalni neodvisni sektor

Intervjuji kažejo hrvaško neodvisno sceno kot najbolj samorefleksivno in tudi kot tisto, ki je v zadnjem desetletju ustvarila široko paletu študij in poročil. V Sloveniji je samorefleksija scene bolj usmerjena v razumevanje položaja in poslanstva scene znotraj širših družbenih okoliščin, močno pa je naravnana tudi na kritiko zunanjih pogojev, ki vplivajo na sceno. Na Hrvaškem je več refleksije o notranjih odnosih na neodvisni sceni, veliko raziskav o modelih, načinih delovanja in upravljanja, v intervjujih pa se veliko razpravlja o težavah, povezanih s preходом nekaterih ljudi v politiko. Na splošno je samorefleksija močno prisotna tako v Sloveniji kot na Hrvaškem, vendar z različnimi referenti. Obe državi kažeta velik potencial za preobrazbo v samozavedanju svojih prizorišč in položajev v družbenih in političnih kontekstih. Čeprav ima scena na Kosovu nekaj lokalnih forumov, posvečenih samorefleksiji, to z razpadom nacionalne mreže na državni ravni ni tako zelo prisotno. To je morda povezano tudi z relativno mladostjo kosovske scene, ki je trenutno v drugi fazi razvoja in energijo usmerja predvsem v rast in uresničevanje potencialov, manj pa v odkrivanje notranjih težav, pomanjkljivosti in samorefleksijo. Kljub temu se podobno kot na Hrvaškem tudi na Kosovu razvija alternativno arhiviranje scene, ki prav tako nekoliko zapolnjuje vrzeli, ki jih je pustila neustrezna arhivska praksa na nacionalni ravni, pri čemer ostaja potreba po

raziskovanju neodvisne scene precejšnja. Ob mlajši kosovski sceni lahko omenimo najmlajšega med neodvisnimi prostori v Sloveniji, PLAC v Ljubljani, ki je bil naseljen leta 2022. Zdi se, da so razmere tam drugačne, saj so uporabniki PLAC-a očitno bolj homogeni in ideološko koherentni kot v drugih, starejših prostorih v Sloveniji in na Hrvaškem. To je morda posledica dejstva, da je PLAC še vedno v zelo zgodnji fazi svojega življenja, star komaj leto in pol. Je v fazi, ko navdušenje cveti in je gradnja skupnosti prednostna naloga. Zanimivo je tudi, da je njihova vizija ostati nekomercialni in nebirokratski prostor, njihov namen pa je zbiranje ljudi brez ekonomskih omejitev, da prostora ne bi uporabljali toliko za produkcijo, temveč da bi v njem preživljali nekomercialni čas. Ta samodefinicija ni podobna samodefinicijam starejših skvotov in drugih neodvisnih centrov, na katere se osredotočamo tukaj. Termokiss v Prištini je nekoliko podoben primer; DIY prostor, ki deluje v sinergiji s sosesko, je usmerjen v gradnjo skupnosti, uveljavlja načelo horizontalnosti in se upravlja s tedenskimi skupščinami. Ti primeri kažejo inovativnost, ki presega meje produkcije kulturnih vsebin, ustvarja bolj vključujoče, "varnejše prostore" ter uvaja sveže ideje in prakse demokracije.

Glede samorefleksije in samorazumevanja scene lahko omenimo tudi razliko, ki je očitna v tem, kako je kultura videna v širšem družbenem in političnem okolju. Nekateri anketiranci na Kosovu so omenili, da zaposleni v občinah kulturo dojemajo kot nekakšen luksuz, v smislu, da obstajajo bolj pereče potrebe, medtem ko se na Hrvaškem in v Sloveniji kultura vse bolj predstavlja kot nekaj odvečnega, čeprav je bila v preteklosti obravnavana kot luksuz. Akterji na neodvisni sceni imajo zato dodatno nalogo: (nenehno) se morajo zavzemati za temeljni položaj kulture v družbeni in politični realnosti.

Na splošno lahko rečemo, da je sposobnost teh scen za samorefleksijo in kritično pozicioniranje v širšem družbenem in političnem kontekstu ena največjih prednosti neodvisne scene v vseh treh državah.

Dostop do javnih prostorov

Čeprav med tremi obravnavanimi državami obstajajo določene podobnosti pri dostopu do javnega prostora, primer Kosova izstopa kot najbolj specifičen. Postsocialistične preobrazbe na Hrvaškem in v Sloveniji so prav tako potekale z imperativom privatizacije, a brez pravne blokade dodelitve prostorov kulturnim

organizacijam, kar se je do nedavnega dogajalo na Kosovu. Kljub temu so koruptivni procesi, privatizacija, spori in boj za prostore na Hrvaškem in v Sloveniji zmanjšali dostopnost javnega prostora za družbene in kulturne akterje. Na splošno je glavna razlika med tremi državami v dejstvu, da dostop do javnega prostora ali njegova omejitev ni vključena v procese izgradnje države. V vseh treh državah je javni prostor predmet sporov in veliko je prizadevanj za njegovo pridobitev, vendar na Kosovu to ni normalizirano, kot je bilo v prejšnji različici zakona o urejanju nepremičnin. Zaradi posledic takšnih praks je dostop do javnega prostora postal glavno vprašanje kosovske državljanske sfere.

Glede umetniških rezidenc obstajajo nekatere razlike med Slovenijo in Hrvaško. Na Hrvaškem so umetniške rezidence tako na ravni programov kot prostorov prisotne bolj sporadično, medtem ko je v Sloveniji več stalnih programov umetniških rezidenc, kar kot del svojega programa podpore neodvisni kulturi dokazuje tudi organizacija Motovila. Vendar pa imata obe državi težavo: takšnih prostorov je veliko premalo, tisti, ki obstajajo, pa so večinoma v lasti in v celoti pod upravljanjem javnih institucij. Na Kosovu rezidenčne programe izvajata dve organizaciji v svojih prostorih: Fundacija 17 v hiši Hivzi Sulejmani v sodelovanju z občino in Autostrada Biennale v svojih sedanjih prostorih v hangarjih, ki so bili prej vojaški kompleks, danes pa so inovacijski tabor. Intervjuvanci so nadalje povedali, da imajo s programi rezidenčnega bivanja nekaj izkušenj, bodisi z oddajo stanovanj (Qendra Multimedia) bodisi bolj neformalno, s ponujanjem svojih domov in prostorov (Lumbardhi, Termokiss, Defy Them, Stereo Space). Poudariti je treba, da je zanimanje za razvoj rezidenčnih programov veliko in da je bila izražena tudi potreba po več informacijah o možnostih rezidenčnih formatov in njihovem financiranju. Pojavil se je predlog razvoja baze podatkov o rezidencah v državi, ki bi kulturne akterje obveščala o programih, umetniških področjih, nastanitvah in razpoložljivih delovnih prostorih, kar naj bi izboljšalo izkoriščanje virov in izmenjavo na celotni sceni. Izražena je bila tudi možnost razvoja rezidenc v sodelovanju z univerzo poleti, ko so mesta v študentskih domovih prazna.

Razlika v razvojnih časovnicah

Med državami obstajajo velike razlike glede osredotočenosti na razvojne časovnice lokalnih neodvisnih scen, kar se najbolje vidi

v nastanku organizacijskih mrež, ki predstavljajo, pozicionirajo in zagovarjajo scene znotraj širših kulturnih sistemov. Na Kosovu se je ta proces začel razvijati v letu 2010, natančneje leta 2012, ko je gledališče Oda dalo pobudo za ustanovitev Mreže neodvisnih kulturnih organizacij – Kulturnega foruma, ki je združil 22 organizacij z vse države in je kmalu postal glas scene. Mreža je pripravila številne dokumente in raziskovalna poročila, ki so neodvisno sceno postavila kot akterja v kulturnem sistemu, znanje o mreženju pa je pridobila iz regije, zlasti s Hrvaške. Čeprav je zaradi pomanjkanja sredstev prenehala obstajati, je z ustanovitvijo lokalnih forumov v Peji, Prizrenu in Mitrovici pustila dragoceno zapuščino. Za primerjavo: podobna politična subjektivizacija scene na Hrvaškem se je začela okoli leta 2000 in je izšla iz potrebe po boljšem pozicioniranju scene znotraj kulturnega sistema države. To najbolj izrazito kaže ustanovitev mreže Clulture leta 2002, programske platforme, ki prek inovativnih in participativnih procesov izmenjave povezuje neodvisne kulturne organizacije, pobude in neprofitne klube. Podobno je bila v Sloveniji leta 2003 ustanovljena mreža Asociacija, ki je gradila na neformalnem mreženju v prejšnjem desetletju. Končno je bila zaradi krepitve vezi med obstoječo skupnostjo na ravni celotne regije leta 2012 ustanovljena Kooperativa – Regionalna mreža za kulturo s sedežem v Zagrebu in kasneje z dodatnim centrom v Skopju. To omrežje je omogočilo veliko pridobivanja znanja in izmenjave izkušenj, kar je koristilo razvoju nacionalnih in lokalnih kulturnih omrežij po vsej regiji.

Časovne razlike v razvoju kulturnih sistemov treh držav v fokusu so očitne tudi pri oblikovanju politik, ki trenutno potekajo na Kosovu. Za primerjavo: Hrvaška in Slovenija sta s takimi procesi začeli v začetku tisočletja. Te razlike v časovnosti izgradnje institucij še dodatno razločujejo pozicioniranje neodvisnih scen v teh državah, kar bodisi ovira bodisi omogoča njihove nadaljnje poti. Drug dejavnik, ki kaže na mladost neodvisne kulture v smislu upravljanja, je tako imenovani “izobraževalni proces” s politiki, ki na Kosovu še vedno poteka, saj so intervjuvanci izrazili nezadovoljstvo, ker morajo vsaki novi oblasti pojasnjevati, kaj počnejo. Še vedno je potrebna vzpostavitev politične subjektivnosti, ki bi predstavljala sceno, kar je na Kosovu prisotno tudi v različnih političnih dokumentih.

Mladost ostaja glavna razlika med Kosovom, Hrvaško in Slovenijo, tako glede prebivalstva, akterjev na sceni, organizacij kot kulturnega sistema na splošno. Ko pogledamo razvoj kulturnega sistema, izkušenj, odnosa in energije, projicirane v prihodnji razvoj, postanejo razlike med državami še večje. Do te točke so neodvisni kulturni akterji v Sloveniji in na Hrvaškem izkusili optimizem in navdušenje, a tudi razočaranje nad dosegom in rezultati institucionalizacije ter nad desetletji procesov zagovornišтва na splošno. Scene so doživele tudi demokratični odpor, zlasti na Hrvaškem leta 2016, ko je (skrajno)desničarska vlada zmanjšala financiranje kulturnih organizacij in organizacij za človekove pravice, od česar si scena ni nikoli povsem opomogla. Podobno je tudi desničarska slovenska vlada v par mandatih zadala nekaj "nizkih udarcev" neodvisni kulturni sceni in civilnemu sektorju na splošno. Vendar pa se iz opažanj na Kosovu, ki se sooča s procesi institucionalizacije, zdi, da sistem in iz njega izhajajoča pričakovanja trenutno rastejo, in ne glede na možne izide, je optimizem precej visok.

Politični in ekonomski kontekst

Različne politične in gospodarske razmere vplivajo na razvoj in trajnost neodvisnih kulturnih scen na Hrvaškem, v Sloveniji in na Kosovu. Na Hrvaškem je leta hitre "evropeizacije", ki je bila prisotna tudi v kulturnem sektorju, nenadoma nadomestilo demokratično nasprotovanje, ki je omejilo financiranje in celo sam obstoj neodvisne kulturne scene. To nihajoče okolje od kulturnih akterjev zahteva nenehno prilagajanje in odpornost, saj veliko energije porabijo za že "rešena" vprašanja in s tem izčrpavajo optimizem. Na Kosovu trenutno prevladujoče politično okolje kaže jasno zavezanost priznavanju in podpiranju neodvisnih kulturnih pobud, kar v sektorju spodbuja občutek optimizma in širitve. Kljub temu ugodnemu ozadju pa se scena še vedno sooča z izzivi, zlasti pri zagotavljanju ustreznega financiranja za vzdrževanje svojih dejavnosti ali pri prilagajanju in krepitevi zmogljivosti za sledenje razvoju. V Sloveniji dolgoletna tradicija upiranja komercializaciji in institucionalizaciji močno poudarja avtonomijo. Zaradi spreminjajočega se političnega konteksta, zlasti na lokalni ravni, so nekateri župani sprejeli neoliberalni pristop do javnih prostorov, s čimer pritiskajo na okrožja, kot sta Pekarna in Metelkova, in si

prizadevajo za njihovo komercialno prenovu. Kljub zagotovitom sedanje levo usmerjene vlade, ki vključuje politike z neodvisne kulturne scene, obljube o sodelovanju z avtonomnimi prostori niso bile izpolnjene. Razpoložljivost ministrskih sredstev je skupnost na Metelkovi nekoliko pomirila in obvarovala pred komercializacijo. Vendar pa ostaja zaskrbljenost glede morebitnih negotovosti v primeru spremembe oblasti.

Generacijska dinamika

Neodvisne kulturne scene Hrvaške, Kosova in Slovenije kažejo edinstveno generacijsko dinamiko, ki vpliva na njihove kulturne krajine. Hrvaška se sooča z zahtevnim generacijskim preходом, za katerega so značilne razlike v pristopih in težnjah med starejšo in mlajšo generacijo. Ta generacijska menjava je v sektorju privedla do različnih pogledov na kulturne prakse in organizacijske strategije. Na Kosovu je kulturna scena izrazito mladostna, z visoko stopnjo angažiranosti mladih, ki aktivno oblikujejo prihodnost sektorja, kulturno krajino pa polnijo s svežo energijo in inovativnimi idejami. V Sloveniji se prepletajo veteranski aktivisti in kulturni delavci srednje generacije (Metelkova in Pekarna), kar ustvarja raznoliko in izkušeno kulturno skupnost. Nedavno je sceno po pandemiji še dodatno oživilo vključevanje najstnikov, kar je sektorju prineslo novo vitalnost in perspektive (PLAC). Nasprotno pa pogovori z intervjuvanci v Sloveniji prav tako poudarjajo pomanjkanje vključenosti mladih in neprivlačnost njim namenjenih programov. Anketiranci srednje generacije so opazili, da se mladi amerikanizirajo in dajejo prednost donosnim karieram pred sodelovanjem v neprofitnih dejavnostih. Nekateri veteranski kulturni akterji so poudarili pomen vključevanja mlajših članov v organizacije za izboljšanje komunikacijskih strategij, pri čemer so opozorili, da se veterani pogosto zanašajo na bolj tradicionalne metode oblikovanja plakatov in splošne komunikacije. Nasprotno pa so mlajši člani kulturne scene poudarili, da imajo programi nekaterih organizacij težave pri učinkovitem pritegovanju mlajšega občinstva. Skratka, izrazita generacijska dinamika, ki jo opazimo v neodvisnih kulturnih sektorjih na Hrvaškem, v Sloveniji in na Kosovu, kaže na razvijajočo se naravo kulturnih krajin in pomen prilagajanja organizacijskih strategij za učinkovit angažma s spreminjajočo se demografijo.

Financiranje neodvisne kulture je pereča tema v vseh treh državah. Na Hrvaškem se neodvisni kulturni sektor kljub nekaterim olajšavam zaradi novoustanovljene kulturne fundacije (Kultura nova) in finančnih tokov Evropske unije spopada z gospodarsko negotovostjo in birokratskimi zapleti. Dostop do sredstev za strukturna financiranja (evropski strukturni skladi) običajno vključuje premagovanje strogih birokratskih postopkov, kar vodi v organizacijsko rekonfiguracijo in nagnjenost k prekomerni institucionalizaciji, zaradi česar se številne organizacije v celoti odpovedo temu tipu financiranja. Ta pojav je opazen tudi v Sloveniji. Finančno nestabilnost še bolj slabša ponavljajoče se zmanjševanje državnega financiranja kulture, pri čemer je opazen premik k podpori kulturnim industrijam v primerjavi z neodvisnimi kulturnimi pobudami. Nepravilnosti in zmanjšanje možnosti financiranja še dodatno otežujejo sposobnost kulturnih organizacij, da krijejo bistvene stroške, kot so najemnina in plače osebja. Nasprotno pa je za neodvisno kulturno krajino Kosova značilno podporno politično in gospodarsko vzdušje. Zavezanost vlade k povečanju kulturnih proračunov in izboljšanju postopkov dodeljevanja nepovratnih sredstev je spodbudila pozitivne obete v sektorju. Inovacije v mehanizmih financiranja in povečana finančna podpora prispevajo k razcvetu kulturne scene. Vendar pa to sproža tudi vprašanja o trajnosti takšnega modela in o tem, ali ga bodo naslednje vlade nadaljevale. Kljub temu izzivi še vedno ostajajo, zlasti glede dodeljevanja javnih prostorov za kulturne dejavnosti, pri čemer izvajanje zaostaja za pravnimi reformami, prednost pa imajo pogosto poslovni interesi.

Razseljevanje skupnosti: vpliv prenove

Neodvisni kulturni prostori se pogosto zdijo neprimerni za dejavnosti, povezane s kulturno produkcijo, in za njihovo ustrezno izvajanje. V Sloveniji se neodvisni akterji soočajo z velikimi izzivi glede razpoložljivosti in stanja prostorov. Mnogi prostori, tudi v mestnih središčih, ostajajo zanemarjeni, pri čemer se pred njihovim potencialom za kulturne in mladinske dejavnosti daje prednost dobičku. Številne organizacije delujejo v dotrajanih stavbah, kjer ni ustreznih delovnih pogojev. Stalna težava so občinske prenove, zaradi katerih kulturne organizacije pogosto nimajo alternativ. Nestabilnost zasedenosti nepremičnin stvari

še poslabšuje, saj se organizacije zaradi negotove prihodnosti pogosto soočajo z razseljevanjem, ne glede na prejšnje obljube lastnikov nepremičnin. To se najbolj jasno kaže v zaprtju koprškega Skladišča Libertas, ki je v lastništvu občine, zaradi prenove in brez jasnih alternativnih možnosti, še posebej in najbolj vidno pa v prisilni odstranitvi neodvisnih akterjev, ki so se naselili v ljubljanskem Rogu, kljub začetnim obljubam, da jim bo dodeljen alternativni prostor. Kljub pozitivnim naložbam v kulturno infrastrukturo občinski projekti prenove prostorov v mestni lasti, ki so jih prej uporabljali neodvisni akterji, pogosto dajejo prednost javnim ustanovam in zanemarjajo potrebe neodvisnih kulturnih organizacij. V tem pogledu imata Hrvaška in Slovenija skupni problem, kar dokazujejo razmere v krajih, kot so Rojc v Pulju, Filodrammatica in Ivex na Reki, celo Paromlin v Zagrebu. Nasprotno pa anketirani uporabniki prostorov na Kosovu niso izrazili takšnih pomislekov glede morebitne spremembe namembnosti prostorov med prenovo ali po njej.

Skratka, skupne težave na Hrvaškem in v Sloveniji glede prenove starih kompleksov poudarjajo potrebo po skupnih prizadevanjih in zagovorništvu kulturne scene. Medtem ko na Kosovu uporabniki teh prostorov morda še niso izrazili podobnih skrbi, se s razvojem kulturne scene pojavljajo tudi potencialni novi izzivi. Reševanje teh vprašanj zahteva dajanje prednosti potrebam neodvisnih kulturnih organizacij, spodbujanje partnerstev in zagovarjanje trajnostnih rešitev za zagotovitev vitalnosti in odpornosti sektorja.

Na področju samorefleksije in inovacij izstopa Hrvaška, in sicer zaradi poudarka na introspekciji in raziskovanju, pri čemer te lastnosti in procese pridobivanja znanja uporablja za soočanje z ovirami in spodbujanje napredka. Kosovo po drugi strani izkazuje kulturo inovacij in optimizma, ki jo poganja mladostna in dinamična scena, ki kaže podjetniški duh in uvaja nove in izvirne teme. V Sloveniji pa je vzpostavljeno občutljivo ravnesje med avtonomijo in strateškimi zavezništvi, pri čemer je mobilizacija skupnosti orodje za reševanje finančnih in urbanističnih izzivov.

4. Priporočila, predlogi, možne interpretacije ugotovitev, odprta vprašanja za nadaljnje raziskave in inovacije

186

- Pionirji in veterani, ki so bili ključni pri vzpostavljanju neodvisnih kulturnih prostorov, imajo potencial, da mentorirajo mlajšo generacijo. Z deljenjem svojih bogatih izkušenj in znanja lahko ti izkušeni aktivisti vodijo nove pobude. Njihovo mentorstvo lahko zagotovi dragocene vpogleda, spodbudi inovativne ideje in podpre razvoj robustnih, trajnostnih kulturnih projektov, ki jih bo vodila naslednja generacija.
- Uvedli bi lahko usposabljanje za eksperimentiranje; eksperimentiranje z namišljenim/virtualnim/fiktivnim bi lahko obogatilo sceno z novimi metodami dela, lahko pa bi tudi olajšalo stres, ki je posledica neobvladljive resničnosti.
- Lahko bi razvili delavnice za razvoj in promocijo novih kategorij in pojmov v zvezi z neodvisno kulturo. Ker je neodvisna kultura v tradicionalnih kategorijah kulturne politike (tj. vizualne umetnosti, umetniki, dogodki, umetniške epohe itd.) pogosto nepravilno umeščena ali spregledana in ker je po definiciji izumiteljica novih vrst prisotnosti kulture, so potrebne nekatere nove kategorije in pojmi, s katerimi lahko neodvisna scena opiše samo sebe, po drugi strani pa jih lahko oblikovalci politik uporabljajo v svojih strategijah in razpisih (oziroma bi jih morali), hkrati pa bi te nove pojme lahko tako kot arhivi in knjižnice uporabljali pri kategorizaciji gradiva itd.
- Lahko bi implementirali usposabljanje o inovativnih praksah iskanja in uporabe prostorov. Na primer: rotacija in optimizacija ter menjava modelov uporabe prostorov; rezidenca s "kavč-surfanjem"; neformalni modeli upravljanja kot taktika uporabe odprtih in javnih prostorov; najem zasebnih prostorov; začasna uporaba; ponovni razmislek o dopolnjevanju in združljivosti različnih prostorov; decentralizirano in razpršeno programiranje in uporaba prostorov; eksperimentalna uporaba prostorov. Prav tako se je v intervjujih pojavila "heretična ideja", da bi morala neodvisna scena morda zapustiti te stare, napol dotrajane stavbe, saj se je nemogoče soočiti s "prenovitveno izčrpanostjo". V nekaterih primerih se postavlja vprašanje, ali ne bi bilo bolje preprosto zapustiti te stare stavbe in energijo ter denar vložiti v najem nečesa bolj obvladljivega, preostalo

energijo pa uporabiti za pomembnejše delo. Prav tako bi lahko zagotovili usposabljanje o prilagajanju dejavnosti kulturnih akterjev nomadskemu modelu, seveda za tiste, ki se lahko prilagodijo takim spremembam.

- Morda bi se bilo zanimivo učiti iz programov nasledstva za družinska podjetja, saj je problem nasledstva dobro raziskan, razviti so tudi podporni programi, poleg tega pa v organizacijskih vidikih glede generacijskega prehoda obstajajo nekatere podobnosti med družinskimi podjetji in neodvisnimi centri ter mrežami.
- Lahko bi vzpostavili odnose s socialnimi in solidarnostnimi gospodarstvi, saj so v vseh treh državah omenjali socialno podjetništvo kot del njihovega hibridnega poslovnega načrtovanja. Hibridni modeli bi lahko bili odgovor na “izčrpanost prijaviteljev”, pa tudi kot izhod iz prekarnosti. Lahko bi zagotovili podporo razvoju kulturnih in umetniških zadrug. V zvezi s tem lahko omenimo tudi, da v vseh treh državah nekateri kulturo vidijo kot hobi, dejansko pa se preživljajo z drugimi službami.
- Lahko bi organizirali delavnice o terminologiji, da bi javnost ozavestili o besedah, ki se uporabljajo na sceni v zvezi z naslednjimi vprašanji: “lastnik” v primerjavi z “pooblaščenim menedžerjem”; “mi” in “oni”; “vodja organizacije”; “neinstitucionalno” v primerjavi z “neodvisno kulturo” in podobno. Tako bi uvedba usposabljanja z uporabo pristopa kritične pismenosti (ki so ga razvili Paolo Freire in drugi) lahko neodvisno sceno naučila uporabljati terminologijo in se zavedati, da “branje besede pomeni branje sveta”, posledično pa “izgovarjanje besede ustvarja svet”.
- Raziskovanje različnih pristopov uvajanja sprememb bi lahko bilo za sektor koristno: na primer “ustvarjanje sprememb” v primerjavi z “lajšanjem sprememb”.
- Sektor bi lahko izboljšal karierne možnosti za mlajše, saj so bolj nomadski, fleksibilni, tako imenovana “projektna generacija”, z manj identitetnimi težavami glede neodvisne scene in manjšo nagnjenostjo k dolgoročnim zavezam.
- Psihoterapija in *self-care* delavnice ali srečanja za akterje na neodvisni kulturni sceni bi bile dragocene, če bi jih bilo mogoče zagotoviti.
- Vzpostavitev modela upravljanja (formalnega ali neformalnega) z razvojem delavnic/usposabljanj o taktikah za zagotavljanje participativnega upravljanja, ki temelji na razumevanju igre moči med lastniki stavb (običajno mestom)

in uporabniki. Glede upravljanja bi bilo koristno razviti tudi natančne postopke za postopno vključevanje ljudi (novincev) v upravljanje prostorov.

- Treba je raziskati “željo lastnika”, izvesti natančno preiskavo, kaj si lastnik prostora želi, pa naj gre za mesto ali drugo entiteto. Morda ne vedo, kaj hočejo, in zato ohranjajo *status quo*. Morda imajo skrivne načrte ali odprte subverzivne načrte, kot je preureditev prostora v inovacijsko središče. Morda je lastnikova strategija le počakati, da se uporabniki izčrpajo, smrtno utrujeni. Morda lastnik ne želi imeti opravka s kolektivi, ampak le z eno pogodbeno stranko. Morda lastnik sploh ne razmišlja o svojem prostoru ali se z njim ne ukvarja. Nadaljnje taktike in strategije je treba prilagoditi tem ugotovitvam, saj je taktika boja danes drugačna od boja skvoterjev iz devetdesetih let prejšnjega stoletja in začetka novega tisočletja.
- Raziskati je treba potencial umetne inteligence na področju upravljanja neodvisnih centrov in tudi v zvezi s podporo mreženju neodvisne scene kot take, ne le za optimizacijo upravljanja, temveč tudi za odpiranje mladim, saj mladim ni preveč všeč struktura organizacij, niti organizacij civilne družbe, in morda raje uporabljajo strukturo platform in algoritmov, saj so tega bolj vajeni.
- Mladi aktivisti so, kot je bilo ugotovljeno v intervjujih, razočarani nad nezmožnostjo uveljavljenih organizacij, da bi mladim ponudile programe, ki bi odražali trenutne trende. Delavnice, osredotočene na komunikacijske strategije in ustreznost programov, ponujajo možnost za medgeneracijsko izmenjavo znanja in izkušenj. Mlajše pobude lahko uvedejo sodobne trende v komunikaciji in programiranju ter tako pomagajo bolj uveljavljenim organizacijam, ki se, kot je bilo razvidno iz intervjujev (Metelkova, Pekarna itd.), soočajo z izzivi pri učinkovitem vključevanju mladih, tako prostovoljcev kot udeležencev programov.
- Pri ohranjanju svojih prostorov in upiranju gentrifikaciji in komercializaciji se tako uveljavljene kot nastajajoče neodvisne kulturne entitete nenehno soočajo z izzivi občinskih oblasti. Odzivajo se tako, da v iniciative, ki jih vodijo skupnostna prizadevanja, vključujejo skupnost, za zasnovo in načrtovanje svojega okolja uporabljajo metode na lokalni ravni ali pa skupnost vključujejo v prepoznavanje dejanskih potreb soseske. Številne organizacije, vključene v to raziskavo, so zgled teh pristopov. Pri razvoju vizij in modelov o tem, kako

bi bile videti dejanske potrebe skupnosti, ko bi se jih lotili v soseski, so sodelovali s sosedi in akademskimi krogi. Za vse avtonomne prostore je ključnega pomena, da kot sredstvo za odpor sprejmejo proaktivno vključevanje skupnosti. Bistveni koraki so tudi dokumentiranje preteklih prizadevanj in vzpostavitev novih programov, ki spodbujajo sodelovanje med prostori, akademskimi krogi in organi urbanističnega načrtovanja. Z uporabo svojih virov, strokovnega znanja in strategij za vključevanje skupnosti lahko avtonomni prostori vodijo inovativne, na skupnost osredotočene pobude in delujejo kot posredniki, ko skupnosti nimajo orodij za sporočanje svojih potreb mestnim oblastem.

- Akterje na neodvisni sceni je treba obvestiti o vrstah in oblikah rezidenčnih programov, ki jih je mogoče organizirati, ter o razpoložljivih možnostih financiranja. Poleg tega bi bila za lažjo uporabo in spodbujanje izmenjave znotraj držav in med njimi koristna vzpostavitev baze podatkov z informacijami o obstoječih rezidenčnih programih, kot so nastanitve, delovni prostori in drugi viri.
- Razvoj stalne raziskovalne in arhivske dejavnosti za širok spekter vprašanj, pomembnih za nadaljnjo rast neodvisne kulturne scene: od praks arhiviranja, ki so se izvajale v zadnjih 30 in več letih, do modelov upravljanja in drugih vprašanj (delovni pogoji, menjava generacij itd.). Za samorefleksijo scene in za predvidevanje prihodnjih tirnic bi bilo koristno povezovanje raziskovalcev in znanstvenikov z različnimi ozadji na področju humanistike, umetnosti in družboslovja ter izkušenih strokovnjakov.
- Razmisliti bi bilo treba o razvoju programov bivanja v sodelovanju z občinami, univerzami in drugimi javnimi akterji, saj imajo pogosto v lasti različne prostore, od študentskih domov do razstavnih prizorišč, ki bi jih lahko uporabljali v določenih obdobjih leta (npr. poleti, ko so študenti odstopni).
- Izobraževalne in informativne dejavnosti, namenjene občinam, javni upravi in drugim akterjem, o koristih sodelovanja z akterji v neodvisni kulturi, s poudarkom na pomenu kulturnih dogodkov za mesto in s tem povezanih simbolnih in materialnih koristih. Boljša komunikacija.
- Za odločevalce in javnost bi lahko zagotovili nadaljnje izobraževanje o glavnih značilnostih neodvisnega kulturnega sektorja, njegovih načelih, prispevkih k družbi, potrebah itd., s ciljem "mainstreamanja" sporočila širši javnosti.

- Augestad Knudsen, Rita. 2013. "Privatization in Kosovo: 'Liberal Peace' in Practice". *Journal of Intervention and Statebuilding* 7(3), 287-307.
- Breznik M. 2007. "The Role of Culture in the Strategies of 'City Regeneration'". V *Cultural Transitions in Southeastern Europe - The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*, Švob-Đokić, (ur.), Institute for International Relations, Zagreb, str. 81-94, dostopno na spletu: https://irmo.hr/wp-content/uploads/2007/11/Svob-Djokic_Creative_City.pdf
- Brown A. 2020. "Life after Covid: Who will survive?" članek v *Arts Professional*. Dostopno na spletu: <https://www.artspromotional.co.uk/magazine/article/life-after-covid-who-will-survive>
- Celakoski, Teodor et al. 2021. *Nacrt plana upravljanja društvenim centrom Rojc. Zelena Istra in Savez udruga Rojca*. Dostopno na: https://rojcnet.pula.org/wp-content/uploads/2020/07/Web_NACRT-PLANA-UPRAVLJANJA-DC-ROJC-1.pdf
- Čukić, Iva and Timotijević, Jovana. 2020. Contextual Framework: Former Yugoslav region. V *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić in Jovana Timotijević, ur., 40-60. Beograd: Ministrstvo za prostor / Inštitut za urbano politiko.
- Demiri, Lirika in Kadriu, Aulonë. 2022. Prishtina bids farewell to Manifesta. *Kosovo* 2.0. Dostopno na: <https://kosovotwopointzero.com/en/prishtina-bids-farewell-to-manifesta/> (dostopano 24. 5. 2024).
- Dragusha, Njomza in Rexha, Orbis. 2020a. Kinema Jusuf Gërvalla / Jusuf Gervalla Cinema. V *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić in Jovana Timotijević, ur., 130-137. Beograd: Ministrstvo za prostor / Inštitut za urbano politiko.
- Dragusha, Njomza in Rexha, Orbis. 2020b. Qendra për Komunitet Termokiss / Termokiss Community Centre. V *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić in Jovana Timotijević, ur., 138-152. Beograd: Ministrstvo za prostor / Inštitut za urbano politiko.
- Durmuşoğlu, Övül Ö. 2022. Postwar Punk in Prishtina. *Art Basel*. Dostopno na: <https://www.artbasel.com/stories/postwar-punk-pristina-kosovo-manifesta?lang=en> (dostopano 24. 5. 2024).
- Hasimja, Rudina. 2022. *Hapësirat kulturore të Kosovës/Prostori kulture na Kosovu/Culture Spaces of Kosovo*. Pejë: Anibar.
- Haxihaj, Serbeze. 2024. Kosovo's Houses of Culture, Fading Relics of the Yugoslav Past. *Balkan Transitional Justice*, 5. januar, 2024. Dostopno na: <https://balkaninsight.com/2024/01/05/kosovos-houses-of-culture-fading-relics-of-the-yugoslav-past/> (dostopano 24. 5. 2024).
- Kelmendi, Fiona. 2023. Kosovo's youth: Overcoming challenges and creating opportunities. Österreichische Gesellschaft für Europapolitik, Policy Brief, 23. april, 2023. Dostopno na: <https://www.oegfe.at/policy-briefs/kosovos-youth-overcoming-challenges-and-creating-opportunities/?lang=en#:~:text=Introduction,this%20immense%20potential%20for%20growth> (dostopano 24. 5. 2024).
- Kumer P. 2020. Self-Governance and social inclusion in a post-socialist city: contradictions between city-designed and naturally-occurring arts districts. *Teorija in Praksa, Družboslovna revija*, let. 57 1/2020, str. 205-222, dostopno na spletu: <https://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/tip/samoupravljanje-in-socialna-vključenost-v-postsocialističnem-mestu-nasprotja-med-načrtovanimi-in-samoniklimi-kulturnimi-soseskami6017c0304f2c67bc8e26ff00008e8d04.pdf?sfvrsn=0>
- Kumer, P. (2020), Hidden geographies of social justice in an urban environment: the particularities of naturally-occurring arts districts, *European Journal of Geography*, Vol. 11, Issue 2, str. 123-136, <https://eurogeojournal.eu/index.php/egj/article/view/140>
- Matanovac Vučković, Romana, Uzelac, Aleksandra in Vidović, Dea (ur.) 2022. *Pregled kulturnog razvoja I kulturnih politika u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ministrstvo za kulturo in medije Republike Hrvške in Hrvška univerzitetna založba.

Dostopno na: <https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Pregled%20kulturnog%20razvoja%20i%20kulturnih%20politika%20u%20Republici%20Hrvatskoj.pdf>

191

- Matjaž E. in Kosi T. 2020. The art of survival: Slovenian cultural and creative workers in the time of the COVID-19 epidemic. *Poligon Creative Centre*. Dostopno na spletu: http://www.poligon.si/en/wp-content/uploads/2021/12/the_art_of_survival.pdf
- Maxharraj, Shaban. 2024. The overdue call to the independent scene is powered by three years of support. KOHA, 4. april, 2024. Dostopno na: <https://www.koha.net/en/kulture/415154/thirja-e-vonuar-per-skenen-e-pavarur-fuqizohet-me-mbeshtetje-trevjecare> (dostopano 4. 4. 2024).
- Maxharraj, Shaban. 2023. The government announces the "new cultural policy" for the "dignity of the artist". KOHA, 30. junij, 2023. Dostopno na: <https://www.koha.net/en/culture/383518/the-government-announces-the-new-cultural-policy-for-the-dignity-of-the-artist/> (dostopano 3. 10. 2023).
- Mišković, Davor in Celakoski, Teo. 2020. *Një raport hulumtimi mbi peisazhin kulturor të Kosovës/Research Report on Cultural Scene in Kosovo/Izveštaj istraživanja o kulturnom pejzažu Kosova*. Pristina: Quendra Multimedia.
- Nabergoj S. 2013. Gesamtkunstwerk Metelkova Mesto. Časopis za kritiko znanosti, let. 41, št. 253. Dostopno na spletu: <https://ckz.si/docs/publications/journals/253/253-029-041.pdf>
- Nedućin D, Krklješ M. in Gajić Z. 2019. Post-socialist context of culture-led urban regeneration – Case study of a street in Novi Sad, Serbia. *Cities*, let. 85, feb. 2019, str. 72-82, https://www.researchgate.net/publication/330801256_Post-socialist_context_of_culture-led_urban_regeneration_-_Case_study_of_a_street_in_Novi_Sad_Serbia
- Program razvoja kulture Grada Zagreba 2024.-2030. (2023). The City of Zagreb. Dostopno na: <https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/kultura/Programa%20razvoja%20kulture%20Grada%20Zagreba%202024-2030.pdf>
- Shporta, Ares. 2021. Kosovo Cinemas in Context: a reportage. *Landscapes of Repair Blog*. Dostopno na: <https://landscapesofrepair.org> (dostopano 24. 5. 2024).
- Shporta, Ares. 2020. Convenience of State-Building. Articulating Cultural Policies in Kosovo. V *Kann Kultur Politik? – Kann Politik Kultur? Warum wir wieder mehr über Kulturpolitik sprechen sollten*, Michael Wimmer, ur., 108-119. Berlin: De Gruyter and Universität für angewandte kunst Wien. Dostopno na: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110682823-013/html> (dostopano 24. 5. 2024).
- Siegrist N. 2023. A Tale of Two Squats: Gentrification and Urban Movements in Contemporary Ljubljana. *Urban Matters Journal*, Issue: Class and the City, dostopno na: <https://urbanmattersjournal.com/a-tale-of-two-squats-gentrification-and-urban-movements-in-contemporary-ljubljana/>
- Siegrist N. in Thörn H. 2020. Metelkova as Autonomous Heterotopia. *Antipode, A Radical Journal of Geography*, vol. 52, Issue 6, str. 1561-1883, dostopno na <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/anti.12677>
- Sörensen Stilhoff, Jens. 2009. *State Collapse and reconstruction in the Periphery. Political Economy, Ethnicity and Development in Yugoslavia, Serbia and Kosovo*. New York in Oxford: Berghan Books.
- Sutlović, Leda. 2023. *Weaving spaces: How regional spaces for culture shape narratives for (local) art, culture and cooperation*. Zagreb: Kooperativa – Regional Platform for Culture and Operation City. Dostopno na: https://operacijagrad.net/system/publication/document/14/SB_II_web.pdf
- Thörn, H. 2012. "In between Social Engineering and Gentrification: Urban Restructuring, Social Movements, and the Place Politics of Open Space." *Journal of Urban Affairs* 34 (2): 153–68. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1111/j.1467-9906.2012.00608.x>
- Vidović, Dea (ur.). 2018. *Do it Together. Practices and Tendencies of Participatory Governance in Culture in the Republic of Croatia*. Zagreb: Kultura Nova Foundation. Dostopno na: https://kulturanova.hr/file/ckeDocument/files/Notes_EN_web.pdf

- Žapčič, Andreja et al. 2020. *Trasiranje puta novim modelima upravljanja: Uspjesi u limbu asimetričnih partnerstava*. Kurziv – Platforma za pitanja kulture, medija i društva and Savez udruga Operacija grad. Dostopno na: https://operacijagrad.net/system/publication/document/1/6.-trasiranje-puta-novim-modelima-upravljanja-uspjesi-u-limbu-asimetricnih-partnerstava_publikacija2_web.pdf
- Žuvela, Ana, Sirovica, Hana, Pavić, Katarina in Mišković, Davor. 2020. *Studija slučaja: Praksa bez pravnog okvira. Analiza modela sudioničkog upravljanja u šest kulturnih centara Grada Zagreba*. Zagreb: Savez udruga Operacija grad. Dostopno na: https://operacijagrad.net/system/publication/document/2/6.-publikacija1_web.pdf

192

Spletne strani:

Anibar: <https://anibar.org>
 Autostrada Biennale: <https://autostradabiennale.org>
 Booksa / Kulturtreger: <https://booksa.hr/>
 Bunker institute: <https://www.bunker.si>
 Centar za dokumentiranje nezavisne kulture: https://abcdnk.hr/Glavna_stranica
 Cukrarna: <https://cukrarna.art/en/about-us/>
 Defy Them: <https://www.facebook.com/defythemrecords/>
 Dokufest: <https://dokufest.com>
 Drugo more: <https://drugo-more.hr/>
 Društveni centar Rojc: <https://rojcnet.pula.org/>
 Festival IZIS, official website: <https://festival-izis.org/en/>
 Foundation Lombardhi: <https://lumbardhi.org/about/lumbardhi-foundation/>
 Foundation 17: <https://foundation17.org/sq/>
 GT 22: <https://gt22.si/projekt-zadostopnalent/>
 Guestroom Maribor official website, <http://www.guestroommaribor.si>
 HEKA lab, <https://www.mcruk.si/clanek/heka>
 Hrvatski kulturni dom na Sušaku: <https://hkd-rijeka.hr/>
 Inde at radar.squat.net website: <https://radar.squat.net/en/koper/inde>
 Kino Armata: <https://www.facebook.com/kinoarmata/>
 Kolektiv Igralke: <https://www.instagram.com/kolektiv.igralke/>
 Kosovo Civil Society Foundation: <https://kcsfoundation.org/en/>
 Kontejner: <https://www.kontejner.org/>
 MaMa / Multimedijalni institut: <https://miz.hr/>
 Mariborski Radio Študent, MARŠ: <https://www.radiomars.si/ekipa>
 Metelkova Mesto <http://www.metelkovamesto.org>
 Motovila: <https://motovila.si>
 Narodni Dom, Maribor, <https://nd-mb.mojekarte.si/si/celotna-ponudba.html>
 Neodvisni Obalni Radio: <http://www.noradio.org>
 Palach: <https://www.instagram.com/klubpalach/>
 Pekarna, <https://www.pekarna.info/objekti/>
 Pekarna Magdalenske Mreže official website: <https://pekarnamm.org/o-nas>
 PINA, <https://www.pina.si/en/home/>
 Pogon – Zagrebački centar za nezavisnu kulturu i mlade: <https://www.pogon.hr/>
 Qendra Multimedia: <https://qendra.org/en/>
 Road/Rrugë Fest: <https://www.facebook.com/rrugfest/>
 Savez udruga Molekula: <https://molekula.org/>
 Stereo Space: <https://www.facebook.com/stereotube/>
 Termokiss: <https://www.instagram.com/termokiss/?hl=en>
 Urbani separe: <https://www.urbanisepare.org/>
 Vetrinjski Dvor: <https://www.vetrinjski-dvor.si>
 Zavod Mars Maribor: <https://www.marsmaribor.org>
 ZIZ, feminist theatre collective: <https://ziz.si>

8. 4. 2024, Ljubljana
 - Dva člana iz skupnosti PLAC
9. 4. 2024, Koper
 - Predstavniki, ki dela v Heka lab
 - Toni Bračunov, Neodvisni Obalni Radio (NOR) in Kluba Inde Drugje
 - Matija Gregorič, Raehat Collective in Kluba Inde Drugje
 - Luka Bevk, Inde, Panda Banda, DPZNA, etc.
10. 4. 2024, Ljubljana
 - Nataša Serec, KUD Mreža Metelkova
 - Tanja Kos, Motovila
 - Ines Kezman, Motovila
11. 4. 2024, Maribor
 - Urška Breznik, Pekarna Magdalenske mreže
 - Jan Franc Podbreznik, Radio MARŠ in kolektiv ZIZ
12. 4. 2024 Maribor
 - Hana Repše, Zavod Mars
8. 4. 2024, Pulj
 - Mirjana Radulović, Rojc
 - fokusna skupina štirih ljudi, Rojc
9. 4. 2024, Rijeka
 - Vanda Velagić, Kolektiv Igralke
 - Edvin Liverić, Hrvatski kulturni dom
 - Davor Mišković, Drugo more/Molekula
10. 4. 2024, Reka
 - Marin Nižić in Tanja Blašković, Urbani separe
 - Borko Novitović, Molekula/Filmaktiv
24. 4. 2024, Zagreb
 - Janja Sesar, Pogon
 - Ena Hodžić, Kontejner
26. 4. 2024, Zagreb
 - Dušica Parezanović, Booksa/Kulturtreger
 - Ivana Pejić, Multimedijalni inštitut/MaMa
8. 4. 2024, Priština
 - Dren Puka, KCSF - Kosovar Civil Society Foundation
 - Aurelia Kadriu, Qendra Multimedia/Oda Theatre
 - Alush Gashi, Kino Armata
 - Kombëtar Uskana and Ilir Berisha, Defy Them
9. 4. 2024, Priština
 - Guri Shkodra, Stereo Space
 - Shpat Shkodra, Elena Morina, and Era Qena from Termokiss
10. in 11. 4. 2024, Peja
 - Vullnet Sanaja, Anibar
 - Fëllanza Taraku, Anibar/Road Fest
12. in 13. 4. 2024, Prizren
 - Leutrim Fishkeciu, Autostrada Biennale
 - Ares Shporta from Lombardi Foundation
 - Veton Nurkollari, Dokufest
23. 4. 2024, na spletu
 - Ajete Kërqeli, Foundation 17.

Karolina Babič

ANALIZA

ankete

Vprašalnik za anketo je bil zasnovan na podlagi predhodnih raziskav, s polstrukturiranimi intervjuji in odprtimi diskusijami z akterji neodvisne kulturne scene v treh državah, ki imajo relevantne izkušnje z uporabo javne kulturne infrastrukture v kontekstu njihovih aktivnosti za neodvisno sceno; intervjuvali smo skupno 39 oseb (12 v Sloveniji, 15 na Hrvaškem, 12 na Kosovu).

Zaključki poročila po opravljenih intervjujih poudarjajo nekatere glavne teme in pomisleke, ki prevladujejo na neodvisni sceni in smo jih kategorizirali v tematike: vztrajanje idej in vrednot, a v spreminjajočem se kontekstu; upravljanje in institucionalizacija; menjava generacij; samorefleksivni in samoraziskovalni neodvisni sektor; dostop do javnega prostora; časovna razlika v razvoju; vprašanja, povezana z mladimi; politični in ekonomski kontekst; generacijska dinamika. Ta nabor tematik je bil podlaga za sedem sklopov vprašanj, ki oblikujejo sedem poglavij tega poročila:

1. Kategorije anketirancev
2. Dostop do (javne) kulturne infrastrukture, tj. do prostorov za neodvisno kulturo
3. Vpliv spreminjajočih se kontekstov
4. Sodelovanje pri upravljanju prostorov za neodvisno kulturo
5. Generacijski prehod
6. Samorefleksija, (samo)preiskava, (samo)kritika
7. Občutki in prihodnost

Anketa je potekala med julijem in septembrom 2024. Prejeli smo 360 veljavnih odgovorov..¹

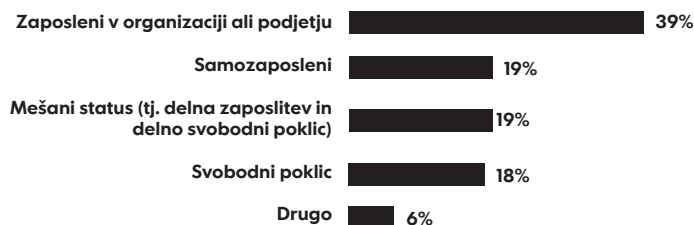
1. Kategorije anketirancev

Anketa je bila razširjana v 47 državah (članice Evropskega sveta in Kosovo). Anketiranci, ki so se odzvali, so aktivni ali živijo v 26 različnih državah, velika večina na Hrvaškem (46%) v Sloveniji (27%), sledita Kosovo (8%) in Srbija (6%) ter manjše število anketirancev iz Albanije, Avstrije, Belgije, Bosne in Hercegovine, Bolgarije, Češke, Črne gore, Francije, Madžarske, Nemčije, Grčije, Irske, Italije, Nizozemske, Severne Makedonije, Poljske, Portugalske, Romunije, Španije, Švedske, Turčije in Ukrajine. Zastopanost anketirancev po različnih državah ni dovoljšna za zadostno primerjavo med državami, medtem ko je njihova razpršenost dovolj dobra za splošne ugotovitve.

¹ Metodološka opomba: vseh 360 odzivov ni vsebovalo odgovorov na vsa vprašanja. Pri odgovorih na vprašanja, ki imajo manj kot 360 odgovorov, navajamo njihov odstotni delež v celotnem številu odzivov.

Večina anketirancev je kot svoj zaposlitveni status navedla zaposlitev v organizaciji ali podjetju (36%), sledita samozaposlitev (19%) in svobodni poklic (18%). Mnogi so svoj zaposlitveni status navedli tudi kot mešani (glej sliko Graf št. 2 spodaj). Pri odgovoru "Zaposlitveni status – Drugo" so anketiranci prav tako omenili: lastnik skupnega prostora, študent, učitelj, vrhunski umetnik, prostovoljec, brezposelni, upokojeni ali v tranziciji.

Slika Tabela št. 2: **Zaposlitveni status anketirancev**

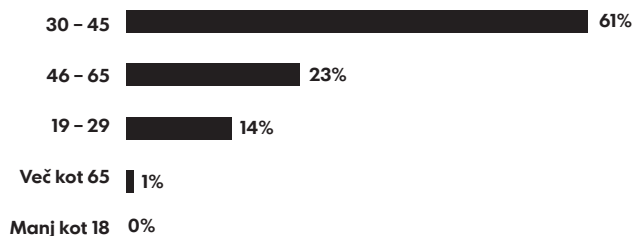

Večina anketirancev se je identificirala s poklici kulturni delavec (55%), umetnik (45%) ali kulturni producent (45%); nekateri z oznako aktivist (15%) ali raziskovalec (15%); manj pogosto kot skvoter (2%). Anketiranci so se identificirali tudi kot lastnik podjetja, odvetnik, izobraževalec, graditelj skupnosti, mladinski delavec, terapevt, aktivist itd. (glej sliko Graf št. 3 v Dodatku).

Večina anketirancev je zaposlena v neprofitnih ali nevladnih organizacijah (54%), precej manj v javnih ali zasebnih podjetjih (16% in 14%), medtem ko jih 9% deluje v kolektivih in neregistriranih iniciativah; pod "Drugo" so anketiranci odgovorili: civilno-javno partnerstvo, sindikat itd. (glej sliko Graf št. 4 v Dodatku).

Večina anketirancev je v srednjih letih, starih med 30 in 45 let (61%), zanimivo pa je, da nihče ni mlajši od 18 let. (glej sliko Graf št. 5 spodaj).

Slika Graf št. 5: **Starost anketirancev**

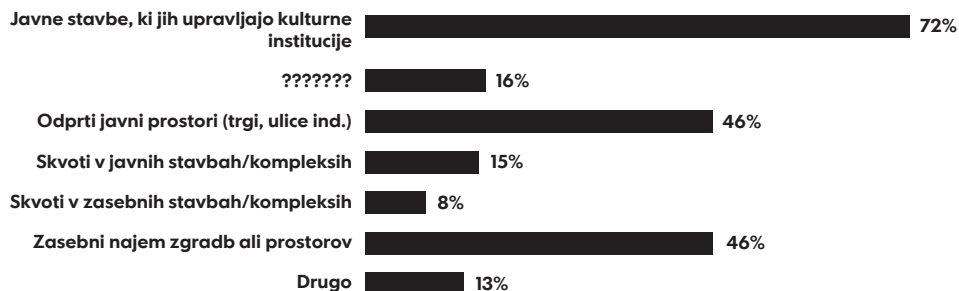
Večina anketirancev je v že dolgo aktivna v sektorju, največ med 5 in 15 let (50%) in več kot 15 let (37%), le 14% pa manj kot 5 let (glej sliko Graf št. 6 v Dodatku).

197

2. Dostop do (javne) kulturne infrastrukture, tj. do prostorov za neodvisno kulturo

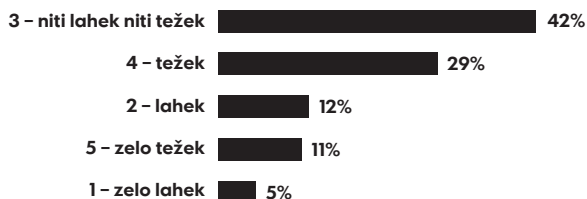
V tej seriji vprašanj smo anketirance vprašali o njihovi percepciji dostopa do javnih prostorov in financ; katere kulturne prostore uporabljajo za delo, pri čemer jih je večina navedla, da uporabljajo javne stavbe, ki jih upravljajo javne kulturne institucije (72%),² sledijo odprti javni prostori (46%) in zasebno najete stavbe (46%), medtem ko jih precej manj navaja, da uporabljajo javne stavbe, ki jih ne upravlja nihče (46%), skvoti in javne stavbe (46%) ali skvoti in zasebne stavbe (8%); pod "Drugo" anketiranci omenjajo: javne stavbe, ki jih upravljajo nevladne organizacije (nekaj omemb), domače pisarne ali studii, klubi, najem na uro, šotori, zapuščene zasebne stanovanjske stavbe, najete javne prostore itd. (glej Sliko Tabela št. 7 spodaj).

Slika Tabela št. 7: Tipi kulturnih prostorov, v katerih delajo anketiranci

Skoraj polovica anketirancev meni, da je dostop do uporabe kulturnih prostorov nekje vmes, niti težek niti lahek, medtem ko je za 29% težek, za 11% pa zelo težek. (glej sliko Graf št. 8 spodaj).

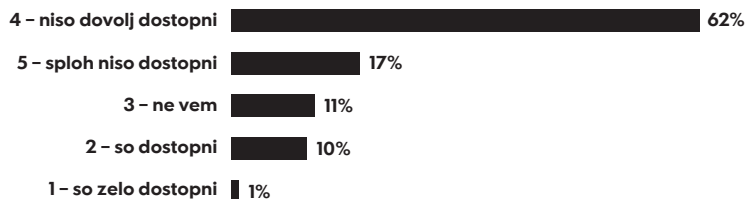
2 Tako visok odstotek je najbrž povezan z dejstvom, da velika večina anketirancev dela na Hrvaškem.

Glede stanja prostorov, ki jih uporabljajo, anketiranci večinoma menijo, da so nekateri v dobrem in nekateri v slabem stanju (53%), 22% meni, da so v večinoma dobrem stanju, 20% pa, da so večinoma v slabem stanju (glej sliko Graf št. 9 v Dodatku). Situacija je podobna pri tehnični opremljenosti prostorov; 56% jih meni, da je tehnična oprema prostorov dobra v nekaterih primerih in v nekaterih slaba, 18% meni, da je v slabem stanju, 17% pa, da je v dobrem (glej sliko Graf št. 10 v Dodatku).

Jasno je razvidno, da obstaja veliko pomanjkanje prostorov za umetniške rezidence, saj 62% anketirancev meni, da je teh prostorov premalo, 17%, da sploh niso na voljo, samo 11% pa meni, da so zelo dostopni (glej sliko Graf št. 11 spodaj).

Slika Tabela št. 11: **Kako bi ocenili dostopnost prostorov za umetniške rezidence v vašem mestu ali regiji?**

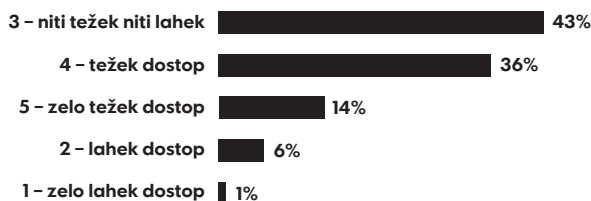
Na vprašanje, ali se jim zdi možnost stalne uporabe določenega kulturnega prostora ključna za njihovo delovno identiteto, torej da svojega dela ne bi mogli premakniti na drugo lokacijo brez bistvene škode, velika večina odgovarja deloma ali v celoti pritrdilno (62%), medtem ko se z njim deloma ali v celoti ne strinja 20% (glej sliko Graf št. 12 v Dodatku).

Anketiranci ocenjujejo vpliv (na bolje ali slabše) sprememb oblasti (tako na nacionalni kot lokalni ravni) na njihov dostop do kulturne infrastrukture in prostorov kot zelo velik; 50% jih ocenjuje, da je zelo velik na lokalni ravni, 40% na državni ravni, medtem ko le 6 ali 7% ne vidi nobenega vpliva (glej sliko Graf št. 13 v Dodatku).

Anketiranci ocenjujejo napredek javne finančne pomoči za neodvisno kulturo na mestni ali regionalni ravni zelo drugače kot na državni. 26% jih meni, da se finančna podpora na mestni ali regionalni ravni ni spremenila, 41%, da se zmanjšuje, 35% pa meni, da se izboljšuje. 27% jih meni, da podpora na državni ravni ostaja enaka, 51%, da se zmanjšuje, 22% odstotkov pa meni, da se izboljšuje (glej sliko Graf št. 14 v Dodatku).

Glede dostopa do javnega financiranja za neodvisno kulturo 43% anketirancev meni, da ni niti lahek niti težek, 7%, da je lahek ali zelo lahek, medtem ko 50% meni, da je težek ali zelo težek (glej sliko Graf št. 15 spodaj).

Slika Tabela pt. 15: **Kako bi ocenili vaš dostop do javnih financ za neodvisno kulturo?**

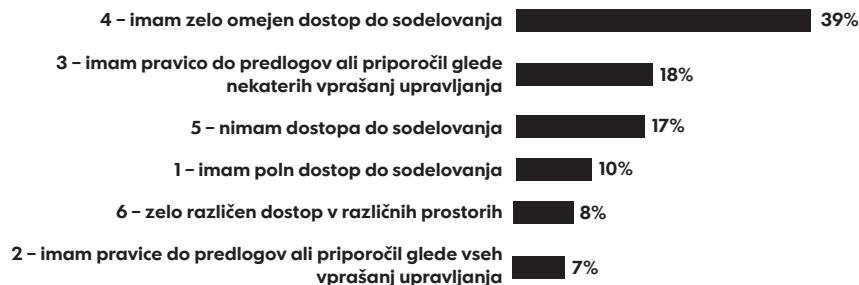

4. Sodelovanje pri upravljanju prostorov za neodvisno kulturo

V zvezi s sodelovanjem uporabnikov pri upravljanju prostorov smo spraševali, kako dojemajo dostop do upravljanja, o njihovih dejanskih aktivnostih pri soupravljanju in o njihovi želji po sodelovanju. 39% anketirancev meni, da imajo zelo omejen dostop do sodelovanja pri upravljanju prostorov, ki jih uporabljajo, 17% pa meni, da nimajo nikakršnega dostopa do sodelovanja; le 10% jih meni, da imajo poln dostop do sodelovanja (glej sliko Graf št. 16 spodaj).

Slika Graf št. 16: **Ali menite, da imate dostop do odločanja o upravljanju prostorov, ki jih uporabljate? Kako bi ocenili vaš dostop do sodelovanja pri upravljanju prostorov, ki jih uporabljate za svoje delo?**

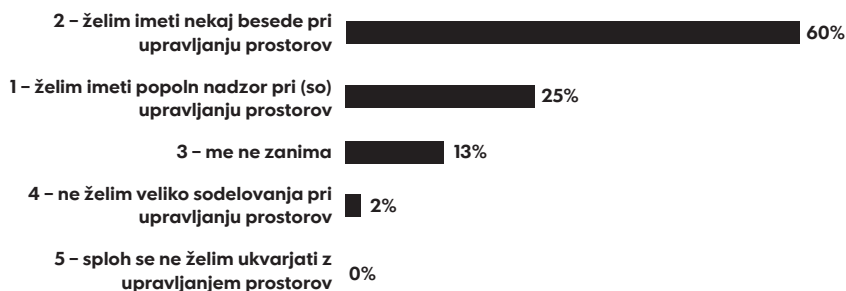
200

33% anketirancev na tak ali drugačen način sodeluje pri upravljanju prostora, ki ga uporabljajo za delo, 20% sodeluje bistveno, 5% pa izvaja popoln nadzor nad prostori. Po drugi strani 25% sodeluje redko ali nebstveno, 19% pa sploh ne sodeluje (glej sliko Graf št. 17 v Dodatku).

Glede želje pri sodelovanju v upravljanju prostorov, večina anketirancev ne želi imeti popolnega nadzora nad prostori, temveč želi imeti nekaj besede pri upravljanju (60%), 25% jih želi popoln nadzor, le 2% pa ne želita sodelovati pri upravljanju (glej sliko Graf št. 18 spodaj).

Slika Graf št. 18: **Kako bi opisali vaš idealni način sodelovanja pri upravljanju prostorov za neodvisno kulturo, ki jih uporabljate, v prihodnosti?**

5. Generacijski prehod

Kar se tiče generacijskega prehoda, smo anketirance vprašali o njihovi generacijski identiteti, o generacijski vrzeli in njihovih predlogih, kako jo preseči. Kar zadeva identiteto, se največji

delež anketirancev ne smatra za pripadnike katerekoli specifične generacije (24%), 23% se vidi kot del mlajše generacije, 24% kot pripadnike druge generacije, 14% se umešča med pionirje scene, 7% med veterane, 8% pa med novince na sceni (glej sliko Graf št. 19 v Dodatku).

Večina anketirancev se strinja, da obstaja neke vrste generacijska vrzel glede uporabe neodvisnih prostorov in da neodvisne kulturne prostore še vedno upravlja starejša generacija (glej sliko Graf št. 20 spodaj).

Slika Graf št. 20: **Se strinjate ali ne (1 – popolnoma se strinjam, 2 – se deloma strinjam, 3 – niti se strinjam niti se ne strinjam, 4 – se deloma ne strinjam, 5 – popolnoma se ne strinjam) ...**

... obstaja neke vrste generacijska vrzel glede uporabe in upravljanja neodvisnih prostorov?	2.1
... neodvisne kulturne prostore še vedno upravlja starejša generacija?	2.4

Anketiranci večinoma menijo, da bi morali biti mladi bolj aktivni v zadevah neodvisnih kulturnih prostorov: da bi morali zahtevati več sodelovanja pri upravljanju prostorov (76%), bolj bi se morali boriti za uporabo odprtih javnih prostorov (trgov, ulic itd.), da bi morali prevzeti skvoto (38%) in da bi morali najti nove, primernejše prostore (38%) (glej sliko Graf št. 21 v Dodatku). V odprtem delu vprašanja so anketiranci predlagali nekaj usmeritev za mlade, ki jih lahko združimo v dva različna pogleda. 1.) Prevladujoč pogled: kontinuiteta in sodelovanje generacij, ki predlaga, da naj mladi spoštujejo starejše generacije, se od njih učijo in z njimi sodelujejo, kar ponazarjajo naslednji citati: "Pridruži se starejšim generacijam, uči se od njih, a bodi zmožen inovacij in novih pristopov," ali "Moramo sobivati in sčasoma bi bilo odlično, če bi mlajše generacije lahko nadaljevale naše delo ali kaj podobnega ali sploh karkoli v danem prostoru," ali "Morajo nadaljevati boj za ohranitev obstoječih in odprtje novih prostorov," ali "Mladi morajo spoštovati ustanovitelje sedanjih prostorov in najti druge prostore, če ne najdejo skupnega cilja," ali "Mladi bi morali najti organizacije, ki že obstajajo, ter se jim pridružiti (če se strinjajo s cilji teh organizacij)." Ni treba ustanoviti nove organizacije z novim prostorom, ampak misliti na vzdržnost kulturne scene in organizacij. 2.) Manj prevladujoč pogled: mladi morajo presekati s starimi boji in najti svojo novo pot, kar ponazarjajo naslednji

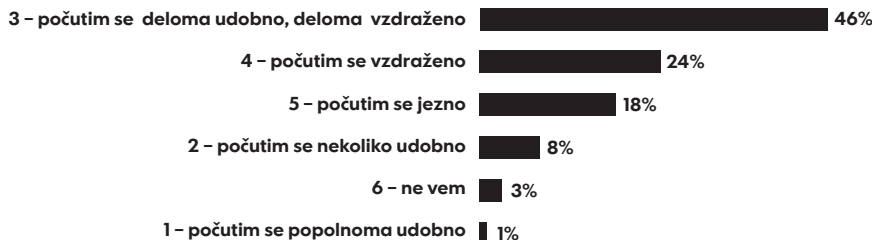
citati: "Morali bi se odločiti sami," ali "Mladi naj izumljajo nove prostore in nove definicije neodvisnosti," ali "Mladi naj izumijo nekaj novega."

Na vprašanje, kaj naj starejša generacija naredi glede obstoječe generacijske vrzeli in odnosa z mladimi, večina anketirancev meni, da bi morali člani starejše generacije sistematično vključevati mlade v upravljanje prostorov (78%), nuditi mentorstvo (77%), vzpodbujati mlade k ustanovitvi novih prostorov (71%), izboljšati komunikacijo z mladimi (61%) in jim pomagati prevzemati skvote ali centre (43%) (glej sliko Graf št. 22 v Dodatku). V odprtem delu vprašanja so anketiranci podali predloge glede odnosa starejše generacije do mlajše, kot je razvidno v naslednjem citatu: "Ne uporabljajte generacijskosti v enem ali drugem smislu," ali "Nudite jim podporo, ko jo rabijo in prosijo zanjo. Ne se vsiljevati ali jih siliti. Delite znanje in izkušnje v tveganih situacijah," ali "Sprostite pomembne položaje v organizacijah," ali "Razložite jim, kakšni boji so potekali v preteklosti, kateri pravkar potekajo in jih povabite, naj se pridružijo," ali "Pojdite ven [move out]". Predlogi kažejo dvojno sliko, ki je značilna za vsako generacijsko vrzel; potrebo po kontinuiteti na eni in željo po prekinutvi s starim na drugi strani. To jasno izraža naslednji citat: "Starejša generacija mora sprejeti, da bodo mlajše generacije dobile vse, kar jim bomo pustili. Hkrati pa spoštujemo vsako generacijo in njene borbe in se naučimo, da gre za dvosmerni proces. Mlajša generacija se lahko uči od starejše, a tudi obratno. Če vsi sodelujemo, bomo imeli boljše rezultate!"

6. Samorefleksija, (samo)preiskovanje, (samo) kritike

V tem delu ankete smo anketirance vprašali o njihovih pogledih in refleksiji o sebi, sektorju in splošnih razmerah. Največji delež anketirancev se počuti delno apatično in delno navdušeno glede trenutne situacije in neodvisne kulture v njihovem mestu/regiji (42%), 22% se počuti apatično, 19% nekoliko vznemirjeno, 12% otopeno in 2% navdušeno (glej sliko Graf št. 23 v Dodatku).

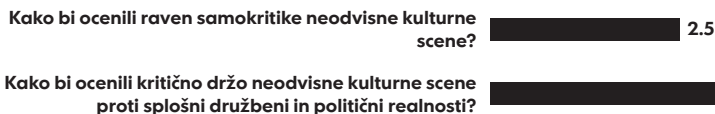
Na lestvici občutka med ugodjem in jezo se večina anketirancev počuti deloma udobno in deloma vzdraženo (46%), 24% se počuti vzdraženo, 18% jezno in 9% nekoliko ali popolnoma ugodno (glej sliko Graf št. 24 spodaj).

V okviru samorefleksije neodvisne kulturne scene je 42% anketirancev občasno aktivnih v kakšnem raziskovanju ali preiskavi neodvisnega kulturnega sektorja, kot so pisanje publikacij, obiskovanje konferenc, izvajanje raziskav in eksperimentov in tako dalje, 23% je redko udeleženih v takšnih aktivnostih, 13% pogosto, 14% redno, 7% anketirancev pa v teh aktivnostih ni udeleženih nikoli (glej sliko Graf št. 25 v Dodatku). 63% anketirancev smatra raziskovanje in samorefleksijo neodvisnega kulturnega sektorja kot zelo pomembno, 31% pa kot pomembno (glej sliko Graf št. 26 v Dodatku).

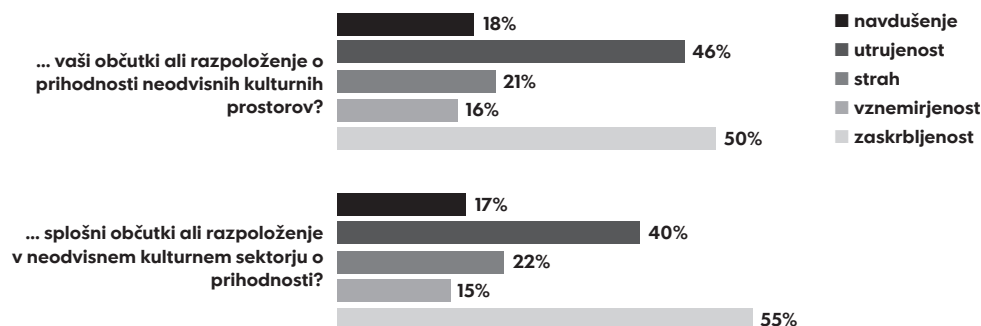
Pri vprašanju kritike in samokritike se anketirancem zdi neodvisna kulturna scena zelo kritična, nekoliko bolj do splošne družbene in politične situacije kot do same sebe (v smislu samokritike). 47% anketirancev meni, da je v neodvisnem kulturnem sektorju premalo samokritike, in samo 11%, da je scena zelo samokritična. 30% meni, da scena ni dovolj kritična do splošnih družbenih in političnih realnosti, 31% pa, da je v tem pogledu zelo kritična (glej sliko Graf št. 27 spodaj).

Slika Graf št. 27: **Kako bi ocenili (samo)kritiko neodvisne kulturne scene?**
(1 – povsem nekritična, 2 – ne dovolj kritična, 3 – nekoliko kritična, 4 – zelo kritična, 5 – preveč kritična)

V zadnjem sklopu vprašanj smo anketirance vprašali o njihovem občutku glede prihodnosti in njihovih načrtih. Mnogi izražajo splošne občutke utrujenosti (46% ali 40%) in skrbi (50% in 55%), precej pogost je tudi občutek strahu (21% in 22%), medtem ko so pozitivni občutki navdušenja in vznemirjenja manj pogosti (glej sliko Graf št. 28 spodaj).

Slika Tabela št. 28: **Kako bi opisali vaše občutke ... (1 – navdušenje, 2 – utrujenost, 3 – strah, 4 – vznemirjenost, 5 – zaskrbljenost)**

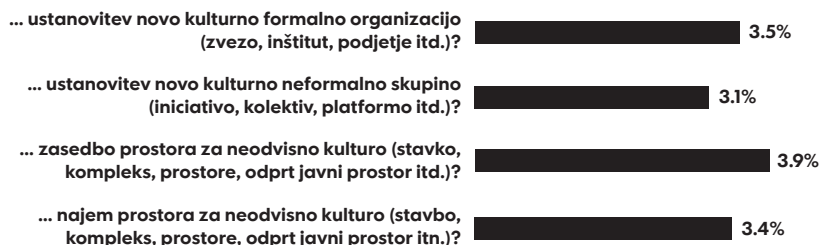
Skoraj polovica anketirancev je sproščena glede potencialnih renovacij starih skvotov in starih stavb/kompleksov za neodvisno kulturo, pri čemer se zavedajo, da so renovacije dobrodošle in bodo obogatile neodvisno kulturo (49%), 27% meni, da so renovacije potrebne, a lahko razgradijo neodvisno sceno, 16% pa je zaskrbljenih, da bodo renovacije pripeljale do spremembe namembnosti prostorov in izpodrivanja neodvisne kulture (glej sliko Graf št. 29 v Dodatku).

Anketiranci niso preveč naklonjeni ustanavljanju novih organizacij ali novih kulturnih prostorov v prihodnosti, le 21% jih navaja, da bodo ali bodo najverjetneje ustanovili novo formalno kulturno organizacijo, 32% navaja, da bodo ali bodo najverjetneje ustanovili novo neformalno kulturno skupino, 8% navaja, da bodo ali bodo najverjetneje zaskvotali prostor za neodvisno kulturo, 26% pa, da bodo ali bodo najverjetneje najeli prostor za neodvisno kulturo. 21% anketirancev zagotovo ne bo ustanovilo nove formalne kulturne organizacije, 12% zagotovo ne bo ustanovilo nove neformalne kulturne skupine, 34% zagotovo ne bo zaskvotalo

prostora za neodvisno kulturo, 21% zagotovo ne bo najelo prostora za neodvisno kulturo (glej Sliko Tabela št. 30 spodaj).

205

Slika Tabela št. 30: **Ali v prihodnosti načrtujete ...** (1 – zagotovo da, 2 – najverjetneje da, 3 – morda, 4 – najverjetneje ne, 5 – zagotovo ne)

V zadnjem, odprtem vprašanju, ki je dalo prostor za komentiranje ali izražanje česarkoli v zvezi s tematikami v anketi, je bilo zabeleženih nekaj zanimivih odgovorov. Lahko jih razdelimo v tri skupine: 1.) Izražanje potreb neodvisnega sektorja, ki jih ta anketa ni naslovila. 2.) Pozitivne in negativne reakcije na to anketo. 3.) Ideje o rešitvah za prihodnje izboljšave v neodvisnem kulturnem sektorju. V skupini 1.) so na primer citati, kot je: "Hrvaška pravi, da želi vzpodbujati vrnitev ljudi iz diaspore za revitalizacijo države in rešitev demografskih problemov. A država nas žal ni pripravljena sprejeti. Ni nobenih jasnih politik vključevanja v družbo," ali prezrta tema "soočanja ženskih umetnic s težavami starševstva" ali "Neodvisna scena rabi več prostora za delo, prostor mora biti ustvarjen. Hkrati pa neodvisna scena ne ve ničesar o delu javnih institucij, ne razume dela javnih institucij; ljudi je treba usposobiti za soočenje s temi vprašanji". V skupini 2.) so citati, kot je: "Hvala lepa za ta vprašanja! Že zaradi njih se počutim slišano, hkrati pa se zavedam, da se s podobnimi težavami soočajo tudi v drugih državah," ali "Zelo ozkogledna vprašanja ..." ali "Zbiranje informacij je ok, a ne pomaga neodvisni umetniški sceni ... vse probleme že poznamo in nimamo rešitev ... zdaj se težav zavedate tudi vi, boste ponudili kakšne rešitve ali samo pobrali denar za neko raziskavo in s tem postali del problema? ..." V skupini 3.) pa citati, kot je: "Veliko institucionalnih prostorov ne izkorišča svojih polnih kapacitet; v uporabo bi morali biti dani neodvisnim kulturnim delavcem in umetnikom," ali "Želim, da bi vse organizacije spoznale, da je prostorov, ki so trenutno na voljo za umetnike, premalo. Namesto napadanja in politične slabitve organizacij, ki so se borile, da bi

dobile prostore, bi se morali vsi s scene boriti za nove prostore, ki bi služili umetnikom”.

206

Zaključki

Namen te ankete ni podajanje črno-belih izjav o stanju na področju uporabe neodvisnih prostorov, temveč podati koristne vpogleda za vse, ki bodo iskali nove ideje, rešitve in poti za podporo prihodnjega razvoja neodvisne kulturne scene, posebej glede uporabe prostorov in z njimi povezane infrastrukture. Zato naši zaključki na tem mestu le predlagajo način, kako lahko povzamemo in razbiramo rezultate zgornje ankete, medtem ko moramo celotno analizo kot začetno točko za različne kreativne razvojne procese prepustiti bralstvu.

Da bi razumeli njihov profil, smo anketirance spraševali o državah, kjer živijo ali večinoma delajo, o njihovem zaposlitvenem statusu, o njihovi identiteti ter o njihovi starosti ter delovni dobi. Kot rečeno, razpršenost držav ni dovolj reprezentativna, da bi lahko naredili smiselne primerjave med različnimi državami, a anketiranci iz 26 držav dajejo tej raziskavi dobro teritorialno izhodišče. Kar se tiče zaposlitvenega statusa, zbode podatek, da je manj kot 40% anketirancev zaposlenih v organizaciji ali podjetju, ostali pa so samozaposleni, svobodnjaki ali pa imajo mešani status, kar dokazuje, da je neodvisni kulturni sektor bolj prekaren od povprečnega zaposlitvenega sektorja. Prav tako večina zaposlenih dela v nevladnih organizacijah, zaradi česar je večina naših anketirancev dejansko aktivna na neodvisni sceni. Morda je pomembno izpostaviti, da je večina anketirancev v srednjih letih (starih med 30 in 45 let) in da je večina v organizacijah zaposlena med 5 in 15 leti ali celo več kot 15 let, kar lahko kaže na to, da neodvisni sektor močno poganja srednja in starejša generacija, nekoliko manj pa mladi.

V poglavju o dostopu do (javne) kulturne infrastrukture, torej do prostorov za neodvisno kulturo ter prav tako do financ, so anketiranci podali zelo raznolike odgovore. Pomembno je poudariti, da velika večina anketirancev uporablja javne prostore, ki jih upravljajo javne institucije, kar je informacija, ki bi lahko vodila do več civilno-javnih partnerstev pri upravljanju prostorov. Prav tako je pomembno, da skoraj polovica anketirancev uporablja zasebno najete prostore, kar lahko kaže na to, da obstaja trend komercialnih cen najemnin, ki pritiska na neodvisno kulturno

sceno. Zelo pomembno je tudi poudariti, da polovica anketirancev uporablja javne prostore, kot so ulice ali obalna območja ob reki ali morju itd., medtem ko jih manj uporablja prostore v skvotih. To poglavje kaže tudi, da akterji v neodvisni kulturi niso homogena skupina, temveč doživljajo zelo različne boje in pritiske. Nekateri menijo, da je dostop do javne infrastrukture lahek, drugi, da je zelo težek, večina pa meni, da je nekje vmes. To pa ne velja v primeru umetnikov in rezidenc, kjer so anketiranci bolj homogeni in večinoma ocenjujejo, da je rezidenčnih prostorov premalo.

Kar se tiče vpliva sprememb v kontekstu, anketiranci večinoma menijo, da politične spremembe vplivajo na njihov dostop do kulturnih prostorov, nepresenetljivo nekoliko bolj na lokalni kot na nacionalni ravni. Zanimivo pa zviševanje in zniževanje javnega financiranja na lokalni ali nacionalni ravni dojemajo zelo različno, kar morda namiguje na to, da niso dobro obveščeni o razpoložljivih sredstvih. Prav tako opažamo heterogeno naravo sektorja, saj težave z dostopom do javnih financ zaznavajo zelo različno, ali kot zelo težke ali pa nekje vmes, malokdo pa jih vidi kot lahke.

Glede vprašanja o sodelovanju pri upravljanju prostorov za neodvisno kulturo smo prejeli zelo odkrite odgovore, ki kažejo, da popoln nadzor in vodenje neodvisnih prostorov ni glavni cilj večine anketirancev. Večinoma želijo določene ravni ali nekatere vidike sodelovanja pri upravljanju, redko pa popoln nadzor nad prostorom. Pri tem je treba poudariti, da skoraj polovica anketirancev ne sodeluje ali redko sodeluje pri upravljanju prostorov, kar je podoben delež kot pri vprašanju o dostopu do sodelovanja. Raznolikost odzivov kaže na to, da najbrž ne obstaja enotni model, kako razviti sodelovanje in upravljanje, ki bi ustrezalo celotnemu neodvisnemu kulturnemu sektorju, ampak ga je treba oblikovati za vsak primer posebej in z različnimi možnostmi za uporabnike prostorov, med katerimi nekateri želijo več sodelovanja, drugi pa le malo.

Generacijski prehod je zelo občutljiva tema v neodvisnem kulturnem sektorju, a ne gre pozabiti, da je tako tudi v splošni družbi. Po drugi strani pa se četrtnina anketirancev ne identificira kot del neke generacije, zato to zanje morda ni pomembna tema. Kljub temu večina anketirancev priznava prisotnost neke vrste generacijske vrzeli ali težave, kar lahko ponudi nekaj namigov za preseganje takšnih vrzeli. Zanimivi so kvalitativni odgovori anketirancev o dejanjih, ki naj bi jih mlajša in starejša generacija naredila za premestitev teh vrzeli, saj so odgovori zelo različni, od

zelo čustvenega in povezovalnega, kot je “Moramo stati skupaj”, do popolnoma disociativnih, kot je “Naj gredo mladi svojo pot” ali “Premaknite se in dajte prostor mladim”. Zdi se, da obstajajo različni konteksti, v katerih se pojavlja generacijska vrzel; nekateri imajo morda potrebo, da v svoji organizaciji izpeljejo proces nasledstva, nekateri pa imajo generacijsko rivalstvo; enovita rešitev zato ne bi bila smiselna, v nekaterih primerih pa bi bil tak pristop celo kontraproduktiven.

Glede samorefleksije, (samo)preiskovanja sektorja in (samo) kritike so anketiranci poročali o raznolikih občutkih, redko se počutijo udobno, pogosteje razdraženo in celo ježno zaradi trenutne situacije. Ne gre spregledati, da se v velikem številu počutijo tudi otopelo. Kljub temu morajo ukrepi za razvoj sektorja zaradi zelo raznolikih občutkov najprej identificirati občutke specifičnih skupin ali akterjev in šele potem začeti z aktivnim delom z njimi/za njih. Pri tem je zanimivo tudi to, da skoraj polovica anketirancev ugotavlja, da v neodvisnem sektorju ni dovolj samokritike, kar namiguje na to, da se mora sektor nekoliko odpreti samorefleksiji ter pripravljenosti za učenje in spremembe.

Kar se tiče občutkov anketirancev o prihodnosti, je očitno veliko skrbi in z njimi povezane utrujenosti. Zato ni presenetljivo, da ni veliko načrtov za začetek novih pobud ali zasedbo novih prostorov. Kljub temu je še vedno kar nekaj pozitivnih občutkov entuziazma in vznemirjenja glede prihodnosti. Ti raznoliki občutki morda nakazujejo, da morajo biti aktivnosti za nadaljnji razvoj sektorja prilagojeni na tak način, da lahko tudi tisti, ki so utrujeni, pospešijo tempo in stremijo k nadaljevanju dela, namesto nudenja podpore zgolj tistim, ki lahko delujejo z entuziazmom.

STATUS - SUMMARY

Basic info
 Survey name: OPEN_N survey
 Survey type: Survey
 Questions: 31
 Variables: 82
 Units: 850
 Valid: 360
 Language: English
 Author: Karolina Babič, 10.7.24, 18:53
 Modified by: Karolina Babič, 25.9.24, 10:45
 Status:
 Activity: 13.07.2024-25.09.2024;
 Duration: 10min 39s, Estimated: 12min 18s
 First entry: 15.7.24, 9:19
 Last entry: 24.9.24, 16:38
 Comments: Number of editor survey comments: 0 / 0
 Number of editors in a questionnaire: 0 / 0
 Number of respondents in a questionnaire: 6 / 0

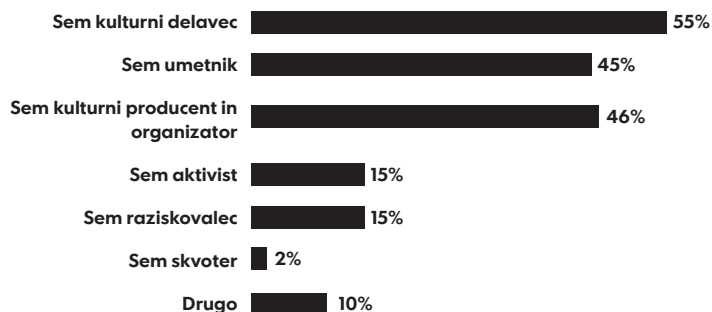
Survey status			
Completed (6) :	276		
Partially completed (5) :	84		
Total valid	360		
Completely empty (6l) :	4		
Partially empty (5l) :	10		
Entered first page (4) :	74		
Entered intro (3) :	402		
Total invalid	490		
Total units	850		

Response rate			
Status		Frequency	State
Entered intro		850	100%
Entered first page		448	53%
Started responding		374	44%
Partially completed		360	42%
Completed		276	32%

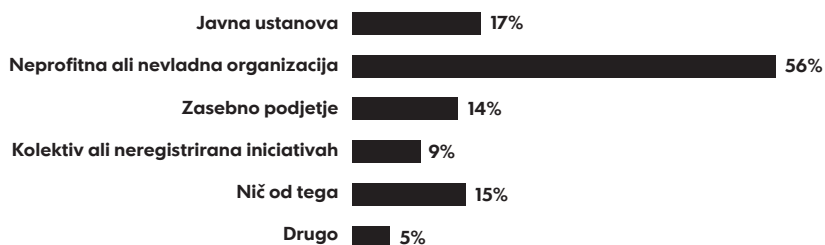
Dodatek 2: **Slike in tabele, na katere se sklicuje besedilo**

210

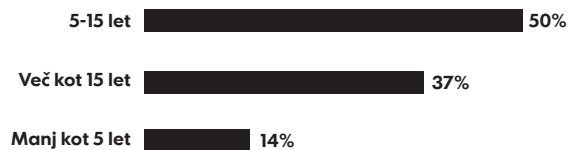
Slika Graf št. 3: **Tip dela. Kako bi se identificirali glede vašega dela ali aktivnosti v kulturnem sektorju?**

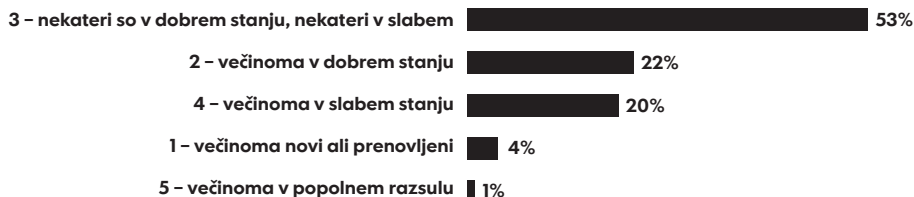
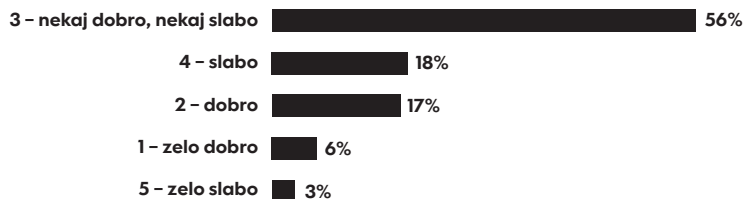
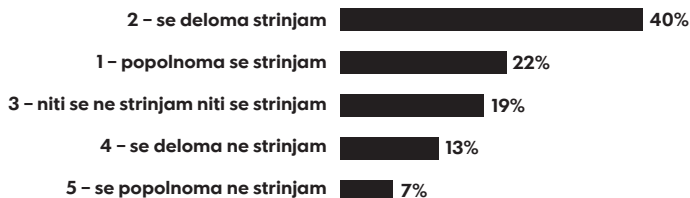

Slika Graf št. 4: **Tip organizacije (če ste zaposleni v organizaciji ali podjetju)**

Slika Graf št. 6: **Koliko let delate v kulturnem sektorju?**

Slika Graf št. 10: **Kako bi ocenili tehnično opremo in uporabnost prostorov, ki jih uporabljate za delo?**Slika Graf št. 12: **Ali je po vašem mnenju za vašo delovno identiteto ključna možnost neprekinjene uporabe določenega kulturnega prostora, kar pomeni, da svojega dela ne morete brez večje škode prenesti na drugo lokacijo?**Slika Graf št. 13: **Kako bi ocenili vpliv (na boljše ali slabše) sprememb politične oblasti na vaš dostop do kulturne infrastrukture/prostorov (1 – sploh ne vpliva, 2 – vpliva omejeno, 3 – ne morem povedati, 4 – nekoliko vpliva, 5 – zelo vpliva)?**

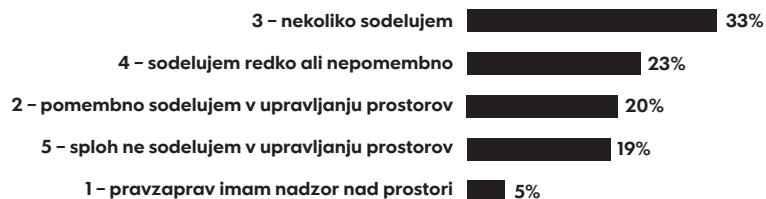
Slika Graf št. 14: **Kako bi ocenili spremembe v javni finančni podpori za neodvisno kulturo (1 – močno narašča, 2 – narašča, 3 – brez sprememb, 4 – upada, 5 – močno upada)?**

212

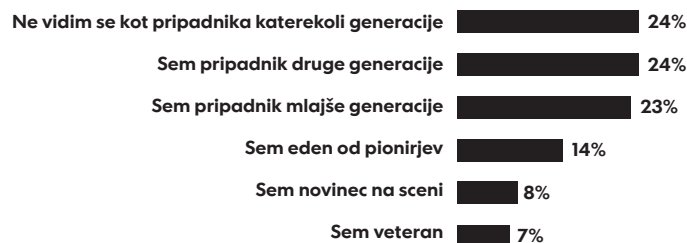
... v vašem mestu/regiji? 3.1

... v vaši državi? 3.5

Slika Graf št. 17: **Kako bi ocenili vaš nivo sodelovanja pri upravljanju prostorov, ki jih uporabljate za delo?**

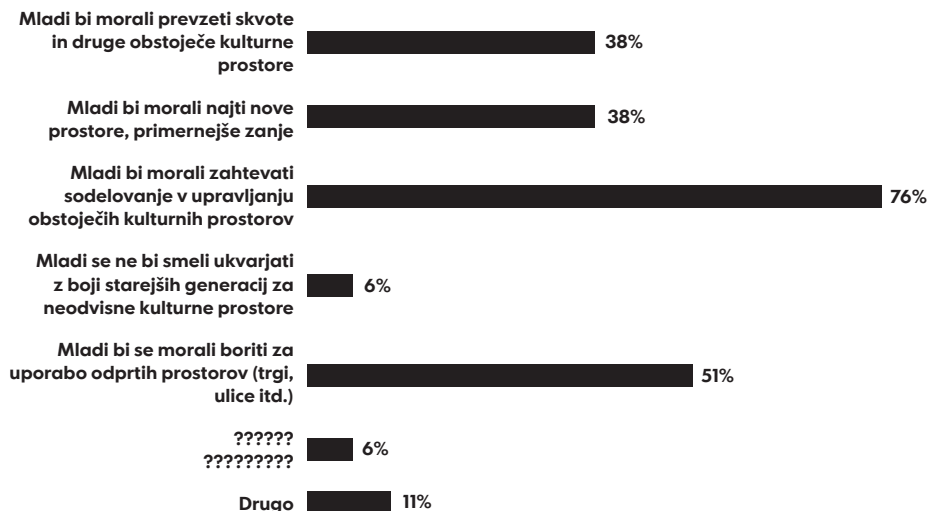

Slika Tabela št. 19: **Bi se identificirali kot pripadnika specifične generacije delavcev/akterjev v neodvisni kulturi?**

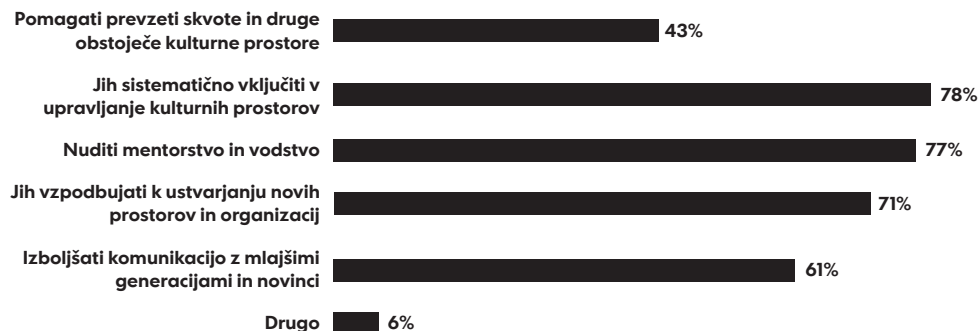

Slika Graf št. 21: **Kaj bi morale po vašem mnenju narediti mlajše generacije kulturnih delavcev v zvezi z obstoječimi neodvisnimi kulturnimi prostori?**

213

Slika Graf št. 22: **Kaj bi morale po vašem mnenju narediti starejše generacije kulturnih delavcev v zvezi z mlajšimi generacijami?**

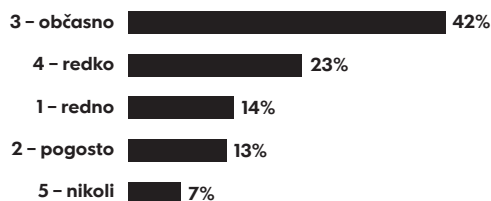

Slika Graf št. 23: **Kako bi izrazili vaše občutke v zvezi s trenutno situacijo neodvisne kulture v vašem mestu/regiji?**

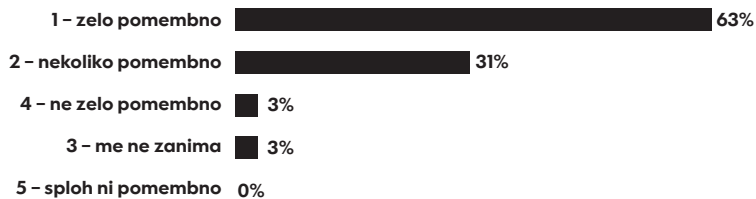
214

Slika Graf št. 25: **Ste aktivni v kakršnikoli raziskavi ali preiskavi neodvisnega kulturnega sektorja, kot so pisanje publikacij, obiskovanje konferenc, izvajanje raziskav in eksperimentov itd.?**

Slika Graf št. 26: **Kako bi ocenili pomen raziskovanja in (samo)refleksije neodvisne kulturne scene?**

Lorena Copil, Milica Ilić, Chiara Mignani

Prostor za spremembe: Raziskovanje idej za prihodnost kulturnih prostorov

To poročilo predstavlja in analizira ključna spoznanja in priporočila iz niza strokovnih sestankov o prihodnosti kulturnih prostor v Hrvaški, na Kosovu in v Sloveniji. Je eden od rezultatov projekta Operacija Nova: Ponovno zamišljanje kulturnih prostorov v novem evropskem kontekstu, ki ga vodijo Operacija grad (Hrvaška), Društvo Asociacija (Slovenija) in Fundacija Lumbardhi (Kosovo).

Analiza in priporočila v tem poročilu so bili zbrani v procesu, ki je vključeval deležnike iz kulturnega sektorja ter tudi iz drugih družbenih sektorjev, ki igrajo aktivno vlogo pri dodeljevanju, uporabi in definiranju kulturnih prostorov v mestu.

Poročilo obravnava nekatere ključne izzive, povezane z dostopnostjo, lastništvom, mnogoterostjo in kontinuiteto kulturnih prostorov. S primerjavo in analizo več pogovorov ter združevanjem različnih izkušenj s terena skuša identificirati strukturne ovire in zbira priporočila za ustvarjanje bolj pozitivne prihodnosti kulturnega ekosistema.

Poročilo poleg drugih rezultatov projekta OPE.N navaja ključne izzive, s katerimi se srečujejo kulturni delavci v devetih mestih. Velika težava je pomanjkanje ustreznih prostorov, dodeljenih neodvisnim kulturnim organizacijam, saj so obstoječa prizorišča pogosto neustrezna, slabo upravljana ali podeljena v netransparentnih postopkih. Ena od glavnih skrbi je dostopnost, zlasti za marginalizirane in prikrajšane skupnosti. Neustrezne kulturne politike ter pomanjkanje jasnih in transparentnih kulturnih strategij dodatno slabijo sektor, ki je zaradi finančne nestabilnosti že tako krhek, zaradi česar ne uspeva vključevati skupnosti na dejaven in optimalen način. Nepopolne informacije in pomanjkanje dialoga ovirata transparentnost pri dodeljevanju prostorov.

Kljub tem oviram so udeleženci poudarili priložnosti za pozitivne spremembe ter zagovarjali alternativne modele upravljanja, pobude v skupnosti in medgeneracijska sodelovanja za spodbujanje trajnosti in inkluzivnosti kulturnih prostorov.

Iz te primerjalne analize, ki združuje ideje udeležencev, so nastala naslednja priporočila, ki jih navajajo deležniki:

- **Splošna priporočila** za vse deležnike: sodelovanje, skupaj z **dialogom med vsemi deležniki in povečanjem možnosti za izmenjavo**, je ključno za nadaljnji razvoj primernih kulturnih prostorov.

- **Priporočila za kulturne delavce** vključujejo sprejemanje **alternativnih organizacijskih modelov** za boljši odziv na ugotovljene izzive in zagotavljanje pravičnih delovnih pogojev, iskanje načinov za **ponovno potrditev in aktivno spodbujanje vrednosti kulture**, aktivno **sodelovanje z marginaliziranimi in prikrajšanimi skupinami** in nadaljnje **učenje iz obstoječih eksperimentalnih modelov**.
- **Priporočila za oblikovalce politik** vključujejo **gradnjo novih kulturnih prostorov in večje dodeljevanje iz obstoječe zaloge prostorov**, eksperimentiranje z **alternativnimi modeli dodeljevanja prostorov**, aktivno **naslavljanje neravnovesij v kulturnem sektorju** in **krepitev kulture solidarnosti, sprejetje vključujoče kulturne strategije**, ki temelji na lokalnih potrebah, **vzpostavitev jasnih in transparentnih postopkov** za dodeljevanje in uporabo kulturnih prostorov, ki temelji na raznolikih potrebah in različnih deležnikih v ekosistemu.

Nadaljnje prilagajanje in sprejemanje teh priporočil lahko ustvari pogoje za opolnomočenje vseh deležnikov v kulturnem ekosistemu in zagotovi, da kulturni prostori prispevajo k uspešnim skupnostim.

Uvod

To poročilo vsebuje povzetek in analizo idej, razprav in priporočil, ki so nastala na nizu strokovnih srečanj o razvoju in upravljanju kulturnih prostorov ter so potekala v Hrvaški, na Kosovu in v Sloveniji.

Poročilo je eden od ključnih rezultatov projekta Operacija Nova: Ponovno zamišljanje kulturnih prostorov v novem evropskem kontekstu (OPE.N), ki združuje tri organizacije: Operacijo grad (Hrvaška), Društvo Asociacija (Slovenija) in Fundacijo Lumbardhi (Kosovo). Njen cilj je navdihniti – in zagovarjati – ustrezne podporne sisteme za neodvisne kulturne prostore in okrepiti odnose med umetniki, kulturnimi delavci, lokalnimi skupnostmi in odločevalci.

Medtem ko se politični, ekonomski, socialni in kulturni konteksti v treh partnerskih državah – in celo v mestih znotraj ene države – precej razlikujejo, obstaja jasna skupna potreba: preseči *status quo* v odnosih med različnimi akterji, vključenimi v dodeljevanje, upravljanje in uporabo kulturnih prostorov, za

izboljšanje sodelovanja z velikimi in raznolikimi občinstvi v različnih skupnostih. V odzivu na to potrebo so partnerji združili širok spekter perspektiv iz raznolikih skupin deležnikov, da bi proizvedli novo znanje in navdihnili alternativne prakse. Konec koncev si je projekt OPE.N z raznolikimi in sočasnimi procesi, ki vključujejo raziskave, pogovore in rezidence, prizadeval ustvariti pogoje za bolj podprt in bolj vpliven kulturni sektor.

To poročilo tvori pomemben del širšega sklopa projekta OPE.N – je rezultat osredotočenih posvetovanj s 100 kulturnimi, političnimi in družbenimi akterji v 9 mestih in 3 državah: Hrvaška (Reka, Split in Zagreb), Kosovo (Peja, Priština, Prizren) in Slovenija (Koper, Ljubljana in Maribor).

Medtem ko prepoznava raznolikost v kontekstih partnerjev, se poročilo osredotoča na prepoznavanje skupnih prioritet in pripravo priporočil za oblikovalce politik, kulturne strokovnjake in ostale družbene akterje, s posebnim poudarkom na rezultatih, ki se lahko uporabljajo v različnih kontekstih treh držav, na Balkanu, v Evropi in širše.

Priporočila v tem dokumentu so najboljše razumljiva v povezavi z ugotovitvami drugih poročil v okviru projekta, posebej publikacije *Razblinite meglo statusa quo: skupno poročilo raziskovalne poti* v soavtorstvu Karoline Babič, Rozafe Basha in Lede Sutlovič, ki temelji na vpogledih iz intervjujev in individualnih pogovorov z akterji neodvisne kulturne scene v treh državah in fokusom na kulturni infrastrukturi neodvisnega sektorja.

Raziskava na tej podlagi ter z vključevanjem idej in analiz iz serije skupinskih srečanj ponudi dodatne perspektive in priporočila, ki jih je mogoče uporabiti v praksi. Obe poročili predstavljata konkretne korake za spodbujanje pogojev, v katerih lahko različni deležniki kulturnih prostorov v mestu sodelujejo pri ustvarjanju pozitivnih rezultatov za državljane in občinstva.

Metodologija in obseg

Novembra in decembra 2024 so partnerji projekta OPE.N organizirali *Inovacijska vozlišča* – serijo srečanj v devetih mestih in treh državah (Hrvaška, Kosovo, Slovenija). Ta srečanja so združila raznolike strokovnjake iz kulturnega sektorja in predstavnike z drugih področij, da bi ustvarili platformo za dialog in izmenjavo med tistimi deležniki, ki vplivajo in oblikujejo raznolike kulturne prostore v urbanih kontekstih.

Srečanja so udeležencem omogočila odprt forum za deljenje vpogledov o njihovih praksah, izzivih in potrebah ter raziskovanje njihovih povezav s kulturo v mestih. S temi izmenjavami so udeleženci skušali globlje razumevati perspektive drug drugega, definirali skupne vrednote in izzive, identificirali izvedljive rešitve in razmišljali o morebitnih zavezah.

Na vsako *Inovacijsko vozlišče* je bil povabljen mednarodni strokovnjak, ki je vodil pogovor in vnesel zunanjo perspektivo. Ta pristop je omogočil svež, nevtralen in relativno objektivni pogled na lokalne kontekste ter spodbujal uravnotežen in konstruktiven dialog.

Moderatorji so pripravili natančna poročila za vsako *Inovacijsko vozlišče*, v katerih so zajeli med srečanji nastale ideje in izluščili priporočila za prihodnje politike, iniciative, modele in prakse. Za to publikacijo je bilo ključno raziskovalno gradivo devet takšnih poročil. Če poročila postavimo drugo ob drugo, jih povzamemo in analiziramo, dobimo večdimenzionalni pogled na stanje kulturnih prostorov v različnih mestih v treh državah; nudijo pa tudi nabor praktičnih priporočil, naslovljenih na oblikovalce politik, kulturne delavce in ostale deležnike.

Eno od temeljnih načel te metodologije je priznanje, da so razprave o kulturnih prostorih pogosto omejene na kulturne akterje in odločevalce, ki so neposredno vpleteni, z omejenimi možnostmi za smiselni medsektorski dialog. Deležniki z raznolikimi ozadji imajo redko priložnost za sodelovanje v globljih pogovorih, ki raziskujejo perspektive, interese in potrebe drug drugega. Zaradi tega sedanji družbeni dialog o obstoječih in prihodnjih kulturnih prizoriščih – ki zajema vidike, kot so dostopnost, pomembnost, raznolikost, modeli upravljanja, organizacijski pristopi in finančna vzdržnost – v glavnem stagnira.

V sklopu *Inovacijskih vozlišč* je bilo zato bistveno vključiti in upoštevati perspektive raznolikih deležnikov. Čeprav je stopnja uspeha pri doseganju tega cilja variirala od mesta do mesta, je proces na koncu ponudil niansirano analizo in omogočil razvoj ciljno usmerjenih priporočil.

Geografsko osredotočenje te publikacije je trdno zakoreninjeno v treh državah Balkana. Čeprav izkazuje velike razlike, imajo tudi pomembne podobnosti. Z deljeno zgodovino nasilnega in travmatičnega razpada skupne države (čeprav procesi politične transformacije, boji za neodvisnost in vojne travne močno variirajo) so vse tri države izkusile proces radikalnih družbenih premikov in transformacij njihovih političnih, socialnih

in ekonomskih sistemov, kar je vplivalo tudi na njihov kulturni sektor. Skupna realnost vseh treh kontekstov je močna zgodovinska razdeljenost med institucionalnimi kulturnimi sektorji in njihovimi neodvisnimi ekvivalenti. Za neodvisni kulturni sektor v vsej balkanski regiji so značilni dinamičnost, družbeni angažma in umetniško eksperimentiranje, hkrati pa se sooča z vztrajnimi izzivi, kot so prekarost, krhkost in negotovost. Ti elementi so med najznačilnejšimi lastnostmi kulturne krajine v regiji.

Hkrati pa so vzpon populističnih in neoliberalnih politik, povečanje družbene polarizacije in postopna erozija javnih dobrin in storitev izzivi, ki segajo onkraj Balkana². Podobne težave so vse bolj očitne tudi v drugih delih Evrope. Zato bodo priporočila v tej publikaciji, četudi izvirajo iz specifičnih perspektiv kulturnih poklicev v jugovzhodni Evropi, najverjetneje pomembna in dragocena tudi za kolege v drugih evropskih regijah, ki se soočajo s podobnimi izzivi.

Medtem ko je projekt OPE.N skušal sprejeti široko definicijo kulturnih prostorov, so različni pogovori v devetih mestih razkrili potrebo po priznavanju njihove raznolikosti in osredotočenju na posebne značilnosti teh kulturnih prostorov, ki so se razvili iz specifičnih kontekstov. Izzivi in težave se zelo razlikujejo med, na primer, javnim upravljanjem kulturne infrastrukture, javnim lastništvom nekdanjih industrijskih zgradb, dodeljenih v uporabo kulturnemu sektorju, zasebnim lastništvom kulturnih iniciativ in (redkimi) primeri infrastrukture, ki je bila zgrajena posebej za neodvisno kulturno sceno. Medtem ko OPE.N priznava te različne realnosti, je njihova nadaljnja kategorizacija zunaj obsega projekta. Nadaljnje raziskave bi bile zelo koristne za razkritje nekaterih izzivov, globlji vpogled v specifične potrebe in opredelitev možnih priporočil, ustrojenih za te raznolike kulturne prostore.

Opomba o terminologiji

Med pogovori v sklopu *Inovacijskih vozlišč* se je pogosto pojavilo več izrazov, ki se posledično pojavljajo v poročilih o posameznih srečanjih. Ti izrazi so pogosto odvisni od konteksta in bi jim koristila nadaljnja kontekstualizacija, saj se nanašajo na različne koncepte, ki so odvisni od diskusije ali konteksta.

Na primer: izraz *institucija* se uporablja različno za opis katerekoli formalne in upravno definirane kulturne organizacije, kulturne organizacije, ki jih upravljajo lokalni ali nacionalni

državni organi, ali javnih organov, odgovornih za definicijo, implementacijo in upravljanje kulturnih politik in financiranja.

Podobno so nekateri izrazi nejasni in imajo različne pomeni, ki se nanašajo na različne koncepte. Tak primer je izraz *neodvisni sektor*. Medtem ko pogosto opisuje eklektično skupino organizacij, ki delujejo izven javno vodenih ali velikih institucionalnih okvirov, se lahko njegov obseg razlikuje. Odvisno od konteksta lahko vključuje ali ne vključuje profitna podjetja, samozaposlene posameznike, zasebne iniciative in tako dalje.

Zaradi jasnosti v publikaciji smo si za osnovno uskladitev terminologije prizadevali z uporabo naslednjih definicij:

- *Kulturne institucije* ali *institucionalni sektor* se nanaša na kulturne organizacije, ki so javno upravljane in delujejo v nacionalnih, regionalnih ali mestnih kulturnih politikah in upravnih okvirih in so v odgovornosti javnih organov.
- *Neodvisne kulturne organizacije* ali *neodvisni kulturni sektor* opisuje široko in raznoliko omrežje posameznikov, iniciativ ali struktur, ki so v upravljanju, administraciji in produkciji vsebine neodvisne od javnih organov in trga.

Nadaljnje raziskovanje in usklajevanje terminologije v regiji in širše bi bilo dragoceno, posebej če bi bilo narejeno v skladu že omenjenega poglobljenega raziskovanja tipologij kulturnih prostorov. To bi dalo boljši vpogled v hibridne in kompleksne odnose med kulturnimi institucijami in neodvisnimi kulturnimi organizacijami. Primer tega bi bil Multimedijski kulturni center MKC v Splitu, institucija, ki jo upravlja mesto, a gosti veliko število neodvisnih kulturnih organizacij. Ta naloga pa je onstran obsega te publikacije in je prepuščena prihodnjim raziskavam.

Večplasten pogovor med različnimi deležniki

Inovacijska vozlišča so združila raznoliko skupino udeležencev z različnimi ozadji. Večina jih je bila iz neodvisnega kulturnega sektorja, ki vključuje široko paleto organizacij in iniciativ iz vseh umetniških disciplin. Njihove aktivnosti pokrivajo številne vidike kulturne vrednostne verige, vključno z ustvarjanjem, produkcijo, predstavitvami, raziskavo, analizo, arhiviranjem, izobraževanjem, usposabljanjem in več. Na Kosovu so se udeležencem pridružili predstavniki institucionalnega kulturnega sektorja, temu pa praviloma ni bilo tako v primerih Hrvaške in Slovenije. Odsotnost

predstavnikov kulturnih institucij je bila posebej opazna na Hrvaškem, kjer so udeleženci poudarili, da potrebujejo več priložnosti za pravičen dialog med obema sektorjema.

V nekaterih primerih so udeleženci predstavljali več organizacij ali vlog, kar je pogovore poglobilo. Ti posamezniki so doprinesli raznolike perspektive in bili učinkoviti "prevajalci" različnih pogledov. Na primer: v številnih primerih so bili udeleženci umetniki, ki so hkrati univerzitetni profesorji: njihova zmožnost navigacije med umetniškim in akademskim svetom ter vključitev obeh perspektiv v pogovor sta bili zelo dragoceni.

Raznolikost udeležencev je bila posebej opazna v Sloveniji in na Kosovu, kjer je bil vložen poseben trud za vključitev deležnikov iz sektorjev, ki se redko srečajo s kulturo, a imajo skupne interese, povezane s kulturnimi prostori ali javno infrastrukturo, na primer kot ponudniki, raziskovalci in oblikovalci politik. Med temi sestanki so vsi, arhitekti, urbanisti, profesorji prava, predstavniki dijaških domov, celo ekonomist iz nadškofije, prispevali svojevrstne in redko slišane perspektive.

Poleg tega je pogovore obogatila tudi vključitev predstavnikov organizacij, ki delajo za pripravo skupnosti, z njihovimi specifičnimi skupnostnimi pogledi. Čeprav teme, kot je dostopnost prostorov manjšinskim in raznolikim občinstvom, niso bile vedno v središču pogovorov, so bile pomembne na srečanjih, ki so vključevale iniciative, osredotočene na denimo queer kulture ali umetnost invalidov.

Pereča vprašanja

To poglavje izpostavlja izzive, identificirane in obravnavane med pogovori v devetih mestih na podlagi poročil o *Inovacijskih vozliščih*, s poudarkom na skupnih in ponavljajočih se problemih.

Pomanjkanje in neustreznost prostorov

Glavni izziv vseh *Inovacijskih vozlišč* je bilo vseprisotno pomanjkanje primernih prostorov, namenjenih za kulturo, posebej za alternativne, neinstitucionalne in eksperimentalne prakse. Čeprav prostori, ki bi bili potencialno primerni za uporabo, pogosto obstajajo, se pri njihovem dodeljevanju kulturnemu sektorju pojavilo različne težave, vključno z nepripravljenostjo javnih organov, pomanjkanjem transparentnosti v postopkih

dodeljevanja ali dajanje prednosti komercialnim projektom pred eksperimentalno umetniško vsebino. Poleg tega so udeleženci opazili, da trenutno dostopni prostori pogosto niso primerni za raznolike potrebe sektorja. Prizorišča so v veliko primerih opisali kot nezadostna zaradi njihove lokacije, velikosti ali pomanjkanja primerne opreme ali osebja, ki so nujni za celostno uporabo prostora, kot na primer v Splitu. Poleg tega so nekateri prostori slabo upravljani, kot na primer v Prištini in Zagrebu, ali v njih poteka dolgotrajna in podstandardna prenova, kot na primer v Peji in Prizrenu. V Zagrebu so udeleženci prav tako poudarili nujnost prenove obstoječih prostorov, vključno s tistimi, ki so bili prizadeti v potresu leta 2020.

V več mestih so bile ugotovljene posebne vrzeli v infrastrukturi. Tako se Ljubljana sooča s pomanjkanjem prostorov za produkcijo, vaje in shrambo, medtem ko se Zagreb spopada s pomanjkanjem pisarniških, produkcijskih, vadbenih in skladiščnih prostorov, prizorišč za predstavitve in nastanitve za rezidence. Podobno je bilo ugotovljeno, da ima tudi Split posebno potrebo po delovnih, vadbenih, predstavitvenih in rezidenčnih prostorih, prav tako pa manjkajo cenovno dostopne nastanitve za rezidence, posebej v mesecih, ko so cene zaradi turistične sezone zelo visoke in dejansko onemogočajo bivanje.

Nezadostna izkoriščenost obstoječih prostorov se je prav tako pojavila kot ključni problem, primer slednjega je Peja. V nekaterih primerih je ta premajhna uporaba posledica nejasnosti glede tega, kaj je javni prostor in kaj zasebni, kot je bilo poudarjeno v Prištini.

Poleg tega se neodvisni kulturni sektor v nekaterih mestih za prostor bori še v pogojih, ki jih narekujejo tržne politike; kot v Splitu, ki daje prednost turizmu, ali na Reki, kjer se močno osredotočajo na razširitev pristanišča (kar je glavna prioriteta mestne politike, le 5 let po tem, ko je bilo mesto Evropska prestolnica kulture v letih 2020/2021).

Kljub tem izzivom so udeleženci v nekaterih mestih preiskovali kreativne rešitve, kot so izraba streh ali mestnih trgov in podvigi izven urbanih središč, kar je mogoče videti v Ljubljani.

Dostopnost

Poleg splošnega pomanjkanja prostorov je pomembna težava tudi dostopnost obstoječih prizorišč za široko in raznoliko prebivalstvo. V Prištini so udeleženci poudarili, da veliko kulturnih

prostorov ne skrbi za manjšinske skupine ali premalo zastopane skupnosti, zaradi česar so te skupnosti dejansko izključene iz kulturnih dejavnosti. Podobno so bili v Ljubljani prostori v lasti lokalnih ali državnih oblasti – kot na primer tisti, ki jih upravljajo Ministrstvo za javno upravo, Ministrstvo za zunanje zadeve, Ministrstvo za notranje zadeve ali Ministrstvo za obrambo – opredeljeni kot nedostopni.

Kar je bilo v *Inovacijskih vozliščih* neizrečeno, je, zanimivo, prav tako povedno kot nekatere izpostavljene točke. Medtem ko so bile težave z dostopom, posebej v zvezi s prikrajšanimi skupinami in skupnostmi, v nekaterih mestih jasno izpostavljene, je bila ta tema v drugih bodisi nenaslovljena bodisi komaj omenjena. Vsesplošno pomanjkanje kulturnih prostorov v povezavi s percepcijo, da družba daje kulturi vse manj pomena, je očitno zasenčilo bolj podrobne pogovore o neustreznostih znotraj obstoječe infrastrukture.

V nekaterih primerih je vključevanje predstavnikov iz organizacij, ki se posvečajo specifičnim skupnostim (queer kulture v Splitu, romska kultura v Prizrenu), pomagalo poudariti vprašanje dostopnosti in vzpodbuditi globljo preiskavo načinov, kako bi lahko kulturni prostori bolje služili prikrajšanim skupinam.

Služenje skupnosti

Udeleženci so poudarili potrebo po globljem in bolj smiselnem povezovanju kulturnih organizacij in lokalnih skupnosti. Sam obstoj kulturne infrastrukture ne zagotavlja sodelovanja s skupnostjo; potrebna so dodatna in premišljena prizadevanja, da bi prostori postali integralni del v življenju lokalnega prebivalstva, kot je bilo opaženo v Peji. V Kopru so udeleženci poudarili pomen prilagajanja kulturnih prostorov edinstvenim značilnostim različnih skupnosti, prepoznanju njihovih vlog v oblikovanju mesta in priznanju, kako zgodovina in kolektivni spomin vplivata na način aktiviranja in uporabe prostorov. Na kulturne prostore prav tako vpliva nepovezanost med občinskimi oblastmi in lokalnimi skupnostmi. V Kopru je bil ta prelom opažen kot splošni problem, medtem ko so v Prizrenu procesi urbanističnega načrtovanja, ki jih ni vodila skupnost, pripeljali do razvoja iniciativ, ki niso bile v skladu z lokalnimi težnjami ali potrebami.

V Ljubljani se je razprava osredotočila na prakso skvotov in njihov vpliv na odnos med skupnostmi in kulturnimi prostori. Udeleženci so raziskovali, kako spodbujati sožitje med kulturnimi

skvoterji in marginaliziranimi skupinami, na primer tistimi, ki potrebujejo stanovanja in drugo podporo. Udeleženci iz Zagreba so poudarili izzive koncentracije kulturnih prostorov v središču mesta, kar slabi njihovo povezavo z bolj oddaljenimi soseskami in skupnostmi. V več mestih so udeleženci opazili globljo nepovezanost med kulturnim sektorjem in družbo, iz česar so vzniknila temeljna vprašanja o percepciji vrednosti same kulture. Tako sta skupini na Reki in v Splitu kot glavni izziv identificirali razvrednotenje kulture in poudarili pomanjkanje znanja o pomembnosti kulture v družbi ter pomanjkanje konsenza o njeni pomembnosti za javne potrebe in javni interes. Ta odsotnost priznanja je skupaj z nerazumevanjem organizacijskih modelov in praks kulturnega sektorja veljala za vsesplošno na političnih in institucionalnih nivojih ter bila tako filtrirana tudi splošni javnosti. Ta dinamika prispeva k vse manjšemu zanimanju javnosti in krčenju občinstev za kulturne aktivnosti.

Kot ugotavljajo na Reki, položaj še slabšajo globalni kulturni trendi, ki marginalizirajo emancipatorni potencial kulture in namesto tega dajejo prednost njeni družbeni in ekonomski pomembnosti³. Ko je kulturi odvzeta njena emancipatorna funkcija, pride to tveganja, da bo reducirana na orodje za gentrifikacijo ali podporo političnim narativom. Udeleženci v Mariboru so na primer opazili, da je kultura pogosto instrumentalizirana za ustvarjanje pozitivne podobe politikov ali lokalnih oblasti, ki jo zavržejo, ko dosežejo svoje cilje.

Nezadostnost ali odsotnost kulturnih politik in strategij za njihovo implementacijo

Na politični ravni so udeleženci v več skupinah poudarili odsotnost jasnih, dolgoročnih, transparentnih in kohezivnih kulturnih politik, prav tako pa pomanjkanje relevantnih strategij za njihovo implementacijo. V kontekstih, kjer so takšne politike nedefinirane ali slabo izvedene, kulturne organizacije izgubijo kapacitete za učinkovito zagovorništvo, zaradi česar izgubijo možnost za pomemben vpliv na družbo, kot je bilo opaženo v Prizrenu.

Ta politični vakuum prispeva k marginalizaciji kulture, kot so opazili udeleženci na Reki in v Splitu, in k temu, da se odločitve, ki neposredno vplivajo na sektor, sprejemajo brez posvetovanja s sektorjem. Podobno je mariborska ekipa poudarila, da odsotnost dolgoročnih kulturnih politik pušča javne prostore ranljive za spreminjajoče se politične kontekste in cikle, kar

³ Na Reki to dodatno poudarjajo njihove nedavne izkušnje z nazivom Evropska prestolnica kulture, ki je javno mnenje prepračalo, da se v kulturo vlaga dovolj.

ustvarja nestabilnost in negotovost v že tako prekarjem kulturnem sektorju.

227

V Peji so udeleženci pripomnili, da se brez robustnih kulturnih politik kot temeljev za financiranje sredstva pogosto delijo na nejasne in netransparentne načine. To še zaostruje prekarost in pogloblja nezaupanje v sektorju, kar povečuje izzive, s katerimi se soočajo kulturni delavci in organizacije, ki si prizadevajo doseči trajnost in pomembnost.

Informacijske vrzeli

Udeleženci so izpostavili pomembne informacijske vrzeli v dodeljevanju in upravljanju infrastrukture za kulturne prostore. Med javnimi organi in drugimi lastniki prostorov je zaznati pomanjkanje ozaveščenosti glede specifičnih potreb, aktivnosti in delovnih pogojev v kulturnem sektorju. Na Reki in v Ljubljani se te skrbi tičejo predvsem javnih uradnikov, pri čemer so se nekateri udeleženci spraševali, ali gre za pristranskost proti neodvisni kulturi. V Mariboru so to pomanjkanje razumevanja opazili tako pri javnih kot zasebnih deležnikih. Minimalni dialog z mestnimi oblastmi, o katerem poročajo na Reki in v Splitu, in nekonsistentna koordinacija med kulturnimi organizacijami in občinami, kot so opazili v Prizrenu, to vrzel še povečujeta. Pomanjkanje znanja in razumevanja povečuje prekarost kulturnih prostorov in izzive, s katerimi se soočajo tisti, ki si prizadevajo za njihovo ohranitev.

Poleg tega so osnovne informacije o kulturnih prostorih in prostorih, ki bi lahko bili potencialno aktivirani za kulturno uporabo, pogosto nedostopne ali niso na voljo. V Prizrenu so udeleženci izpostavili odsotnost informacij o prostorih, ki so ali bi lahko bili na voljo za kulturo, medtem ko so se v Ljubljani pojavila vprašanja o razpoložljivosti infrastrukture v prostorih (ogrevanje, voda itd.). Udeleženci v Splitu in Zagrebu so poudarili pomanjkanje jasnega, transparentnega sistema za dodeljevanje prostorov. To pomanjkanje dostopnih in organiziranih informacij dodatno otežuje učinkovito uporabo obstoječe infrastrukture in ovira prizadevanja za zadovoljevanje potreb kulturnega sektorja.

Ranljivost in prekarost sektorja

Udeleženci so v veliki večini poudarili finančno nestabilnost kot vsesplošen izziv in veliko oviro za zagotovitev trajnostnih kulturnih prostorov. Omejena dostopnost financiranja za kulturne

organizacije je stalna skrb v vseh mestih. V Prizrenu so udeleženci opazili, da nezadostna finančna sredstva spodkopavajo sposobnost neodvisnih kulturnih organizacij za vzdrževanje infrastrukture in razvoj angažiranih programov. Brez finančne varnosti se kulturne organizacije pogosto močno zanašajo na donacije ali financiranje prek posameznih dogodkov, kot so omenili v Prištini, kar še povečuje njihovo krhkost in odvisnost od nepredvidljivih zunanjih razmer. To pomanjkanje stabilnosti prav tako ovira njihovo sposobnost za implementacijo močnejših upravljaljskih okvirjev in bolj učinkovitega angažmaja z občinstvi. Neodvisni kulturni sektor deluje v relativni izolaciji od institucionalne scene z minimalnim sodelovanjem med obema sektorjema, ko so opazili v Zagrebu, včasih pa celo z omejenim sodelovanjem med samimi neodvisnimi organizacijami, kot so opazili v Peji. Na Reki so udeleženci izpostavili neenake pogoje, v katerih ima institucionalni sektor relativno stabilno financiranje in zagotovljeno infrastrukturo, zaradi česar so neodvisne organizacije v precej slabšem položaju.

Ta neenakost in druge sistemske motnje povečujejo ranljivost in prekanost na individualni ravni. V Mariboru so udeleženci poudarili osebni davek v tako prekanih razmerah. Kulturni delavci se pogosto soočajo z občutkom izolacije in izčrpanostjo zaradi ogromne energije, ki je potrebna za zagotovitev prostorov, vključevanje občinstva in ustvarjanje širših skupnostnih vrednot, kot so opazili v Ljubljani in na Reki. To prispeva tudi k tesnobi in slabemu ravnovesju med poklicnim in zasebnim življenjem, kot so poudarili v Zagrebu.

Prenavljanje praks, prenavljanje prostorov

Z družbo se razvijajo tudi prakse kulturnega sektorja, ki zahtevajo preoblikovanje pojmovanja kulturnih prostorov. V Prištini so udeleženci opozorili na pomen raziskovanja na skupnosti temelječih modelov, ki so obvladljivi in trajnostni. Medtem ko so v Prizrenu in Splitu opazili naraščajoč občutek nepovezanosti med kulturnimi organizacijami in mladim občinstvom, kar kaže na potrebo po premostitvi medgeneracijskih vrzeli v pristopu in viziji.

Na zagrebškem *Inovacijskem vozlišču* so udeleženci poudarili, kako so mlajše generacije kulturnih delavcev prinesle sveže poglede na pogoje in zahteve za kulturne prostore. To vključuje odprtost za hibridne, digitalne aličasne prostore in pripravljenost za eksperimentiranje z alternativnimi modeli upravljanja pri uporabi kulturnih prostorov. Podobno je na Reki sprememba delovne

etike, ki jo vodijo mlajši umetniški delavci, skupaj s širšo družbeno osredotočenostjo na dobro počutje povzročila povečane zahteve za poštene in spoštljive delovne pogoje. Te izzive pa je še vedno težko obravnavati v okviru trenutnih omejitev sektorja.

Da bi spodbudili prenovu modelov in praks, so udeleženci opozorili tudi na potrebo po priložnostih za poklicni razvoj v celotnem kulturnem ekosistemu, kot je bilo ugotovljeno v Splitu in Prizrenu, pri čemer je ta potreba še posebej izrazita v javnih ustanovah.

Priporočila

Na podlagi izzivov, ugotovljenih v devetih mestih, so udeleženci predlagali vrsto priporočil, namenjenih določenim deležnikom. Za namene tega pregleda se osredotočamo na priporočila, pomembna za vsaj dve skupini, ki sta sodelovali v mestnih pogovorih.

Za vse deležnike

- Kot osrednja prednostna naloga se je izkazalo sodelovanje na vseh ravneh in med različnimi deležniki. Bistvena je transparentna, odprta in večsmerna komunikacija med neodvisnimi in institucionalnimi kulturnimi organizacijami, predstavniki skupnosti in javnimi organi, kot so poudarili udeleženci v Zagrebu in Peji.
- Redna strukturirana srečanja, podobna *Inovacijskim vozliščem*, kot so predlagali v Zagrebu, bi lahko bila začetna platforma za spodbujanje dialoga. Ta srečanja bi lahko vključevala poglobljene razprave o nujnih spremembah v kulturnem sektorju, kot je premik od osredotočenja na stalnost kulturnih prostorov k sprejemanju kulturne mobilnosti, kot je bilo raziskano v Mariboru. Prav tako bi lahko vodili k širšim forumom za spodbujanje partnerstev med kulturnimi institucijami, javnimi organi in zasebnimi entitetami, kot je bilo poudarjeno v Prizrenu.
- Kot konkreten ukrep za formalizacijo in krepitev okvirjev sodelovanja bi lahko vse zainteresirane strani opredelile pravno zavezujoče sporazume (vključno s skupno formuliranimi internimi pravili za uporabo prostora), ki bi vzpostavile pogoje za uporabo, kot so predlagali udeleženci v Splitu. Če bi bili taki sporazumi vzpostavljeni s postopki, ki resnično upoštevajo interese vseh deležnikov, bi lahko

Za kulturne delavce

- Institucionalne in neodvisne kulturne organizacije morajo svoje organizacijske modele prilagoditi razvijajočim se praksam v sektorju ter potrebam in interesom raznolikih skupnosti. Implementacija alternativnih upravljaljskih struktur, modelov financiranja in solidarnostnih instrumentov je ključna za krepitev dostopnosti, izgradnjo zaupanja in vključevanje skupnosti, kot je bilo poudarjeno v Prištini, Zagrebu in Splitu. Navdih za te modele je mogoče črpati iz hibridnih pristopov, ki poudarjajo horizontalno porazdelitev moči, nehierarhično upravljanje in deljeno odgovornost, pa tudi tistih, ki iščejo ravnotežje med centraliziranimi strukturami in lokalno avtonomijo, kot je bilo ugotovljeno v Peji in Zagrebu, ali socialno podjetništvo, kot je bilo ugotovljeno v Splitu.
- Da bi spodbudili nadaljnje raziskovanje organizacijskih modelov, je bistveno črpati iz preteklih izkušenj, kot je bilo ugotovljeno v Peji in Zagrebu. Vpogledi iz nedavnih civilno-javnih sodelovanj v regiji lahko priskrbijo dragocene lekcije in odprejo priložnosti za preiskovanje drugih modelov, kot so civilno-zasebna partnerstva. Krepitev in nadaljnji razvoj platform za široko izmenjavo znanja, ustvarjenega s temi eksperimenti – tako v kulturnem sektorju kot družbi nasploh – bi spodbudila učenje in inovacije, kot je bilo poudarjeno na Reki.
- Ponovno premisliti delovne pogoje: kot so razpravljali v Zagrebu in na Reki, se morajo strukture kulturnega dela razviti tako, da bodo odražale spreminjajočo se delovno etiko in dajale prednost dobremu počutju. Ključni koraki so izvajanje bolj fleksibilne in fluidne razporeditve nalog, spodbujanje boljšega ravnotežja med poklicnim in zasebnim življenjem in krepitev zmogljivosti za delovanje v horizontalnih modelih. Poleg tega lahko ponovni razmislek o vodstvenih pristopih, ki bi bili usklajeni s sodobnimi vrednotami, pomaga pritegniti mlajše generacije kulturnih delavcev, kot ugotavljajo na Reki. Obravnava teh pogojev ne bo samo izboljšala trajnosti, ampak tudi zagotovila, da bo sektor ostal dinamičen in vključujoč.

- Kulturne organizacije se morajo aktivno ukvarjati z manjšinskimi in marginaliziranimi skupinami v svojem okolju. To vključuje odzivanje na lokalne kontekste in sodelovanje z lokalno dediščino, kot je bilo ugotovljeno v Peji in Kopru; dajanje prednosti vključujočemu načrtovanju in oblikovanju dogodkov, ki odražajo različne interese in spodbujajo sodelovanje, kot je bilo predlagano v Peji; proaktivno doseganje premalo zastopanih skupin, kot je bilo poudarjeno v Prištini; ter razvoj kartiranja in analize občinstva za boljše razumevanje in služenje skupnostim, kot je bilo predlagano v Prizrenu.
- Kulturni delavci bi morali skupaj in odločno spodbujati notranjo vrednost kulture – njeno vlogo pri emancipaciji, ustvarjanju pomena in intelektualni obogatitvi. Na Reki so udeleženci poudarili potrebo po razvoju in izostritvi neekonomskih argumentov, pri čemer so črpali navdih iz institucij, kot je cerkev, katere vrednost je redko postavljena pod vprašaj. V Splitu se je to prevedlo v krepitev vloge umetniških delavcev kot izobraževalcev in povezovalcev, kar je ustvarilo priložnosti za globlje sodelovanje mladih. Krepitev položaja kulture v družbi zahteva tudi vzpostavljane zavezništev s političnimi figurami, ki lahko delujejo kot ambasadorji in zagovorniki, pomagajo pri zagotavljanju dostopa do javnih prostorov in njihovem vzdrževanju, kot poudarjajo v Ljubljani, pa tudi raziskovanje sodelovanja z univerzami za dodatna sredstva ali prostore, kar je, kot ugotavljajo na Reki, podpora, ki je trenutno primanjkuje.

Za oblikovalce politik

- Zgraditev novih, namensko zgrajenih prizorišč in/ali dodelitev več prostorov v mestu za kulturno rabo – prostorov, ki so dobro opremljeni, večnamenski in prilagojeni potrebam tako umetniških delavcev kot skupnostim, ki jim služijo.
- Eksperimentiranje z alternativnimi modeli dodeljevanja prostora, kot je odpiranje časovnih terminov, v katerih lahko prostore v mreži kulturnih ustanov uporablja neodvisni kulturni sektor.
- Aktivno promoviranje vrednosti kulture, kulturnih prostorov in umetniških pobud. Da bi oblikovalci politik izpolnili to vlogo, potrebujejo globlje razumevanje praks, potreb in delovnih pogojev v sektorju, kot je bilo poudarjeno v Splitu,

kar je mogoče doseči s programi usposabljanja, ki so posebej namenjeni osebjem v institucijah za financiranje in oblikovanje politik.

- Namenjanje dodatnih sredstev za podporo prehodu na organizacijske modele, ki zagotavljajo boljše delovne pogoje in dajejo prednost blaginji umetnikov in umetniških delavcev.
- Odpravljanje neravnovesja v kulturnem sektorju. V Zagrebu so udeleženci pozvali k upravnim okvirjem, ki spodbujajo solidarnost in sodelovanje ter hkrati zmanjšujejo konkurenco. V Splitu so izpostavili nujnost strukturiranega komunikacijskega okvira med neodvisno sceno in kulturnimi institucijami.
- Sprejem celostnega pristopa v urbanističnem načrtovanju, ki kulturno infrastrukturo obravnava kot ključni element trajnostnega razvoja mesta, kot so pozvali v Peji in Prizrenu.
- Razvoj vključujoče kulturne strategije, usklajene z lokalnimi potrebami in vključene v strateške dokumente mesta. To naj vključuje participativne procese, kot ugotavljajo v Ljubljani, in poglobljene antropološke raziskave, kot predlagajo v Kopru. Strategija bi lahko uvedla zakonodajne ukrepe, kot je omejevanje stroškov najema ali uporabe, kot je bilo poudarjeno v Prištini, določitev smernic za prenovo prostora, kot je bilo predlagano v Peji, spodbujanje vlagateljev, da dodelijo prostor za kulturo v novih razvojnih projektih, in vzpostavitev centralizirane platforme za mapiranje razpoložljivih prostorov, kot sta predlagala Ljubljana in Zagreb. Oblikovanje dokumentov dediščine, kot priporočajo v Kopru, lahko krepí tudi lokalno kulturno identiteto.
- Vzpostavitev transparentnih, pravičnih in doslednih upravnih postopkov za dodeljevanje, upravljanje in uporabo kulturnih prostorov. To bi moralo vključevati dolgoročne pogodbe, ki zagotavljajo stabilnost neodvisnim kulturnim organizacijam, kot so razpravljali v Zagrebu, skupaj z jasnimi procesi, časovnimi roki in merili ocenjevanja, kot so zahtevali v Splitu. Na Reki so udeleženci predlagali imenovanje upravljalcev objektov, zaposlenih pri javnih organih, ki bi vzdrževali prostore glede na potrebe umetnikov in občinstva.
- Pri oblikovanju postopkov dodeljevanja in širših podpornih mehanizmov za kulturne prostore je treba upoštevati različne potrebe umetnikov, umetniških delavcev in skupnosti ter posebnosti kulturnih prostorov. Podpora ne bi smela biti vedno osredotočena na rast, ampak bi morala po potrebi podpirati in zaščititi tudi iniciative manjšega obsega.

Poleg konkretnih priporočil se je med razpravami pojavilo več nastajajočih idej – zamisli, ki morda še niso izvedljive, a nakazujejo morebiten prihodnji razvoj, vreden raziskovanja v naslednjih fazah projekta ali pozneje.

Naslavljanje marginalizacije in družbene nepovezanosti

Kulturni delavci vedno bolj čutijo, da njihovi argumenti izgubljajo pomen v javnem diskurzu, kar prispeva k širšemu občutku marginalizacije progresivnih idej pred naraščajočimi reakcionarnimi in neoliberalnimi silami. Kako se lahko kulturni prostori poleg svoje vloge pri ustvarjanju in promociji kulture močneje povežejo z drugimi pobudami in se pozicionirajo kot dinamična mesta odpora in širše družbene angažiranosti?

Onkraj fizičnih prostorov, onkraj stalnosti

Priložnosti za izvajanje, produkcijo in dostop do umetnosti in kulture niso nujno povezane s stalnimi in trajnostnimi kulturnimi prostori. Kaj če bi kulturne prostore razumeli tako na digitalni in hibridni kot na fizični način? Kaj če bi presegli prizadevanje za kontinuiteto in trajnost? Katere nove začasnosti in načini obstoja bi se lahko pojavili, če bi sprejeli hibridnost in minljivost? Kako bi se oblikovali nestalni, digitalni in hibridni prostori, kako bi jih upravljali in kako bi do njih dostopali?

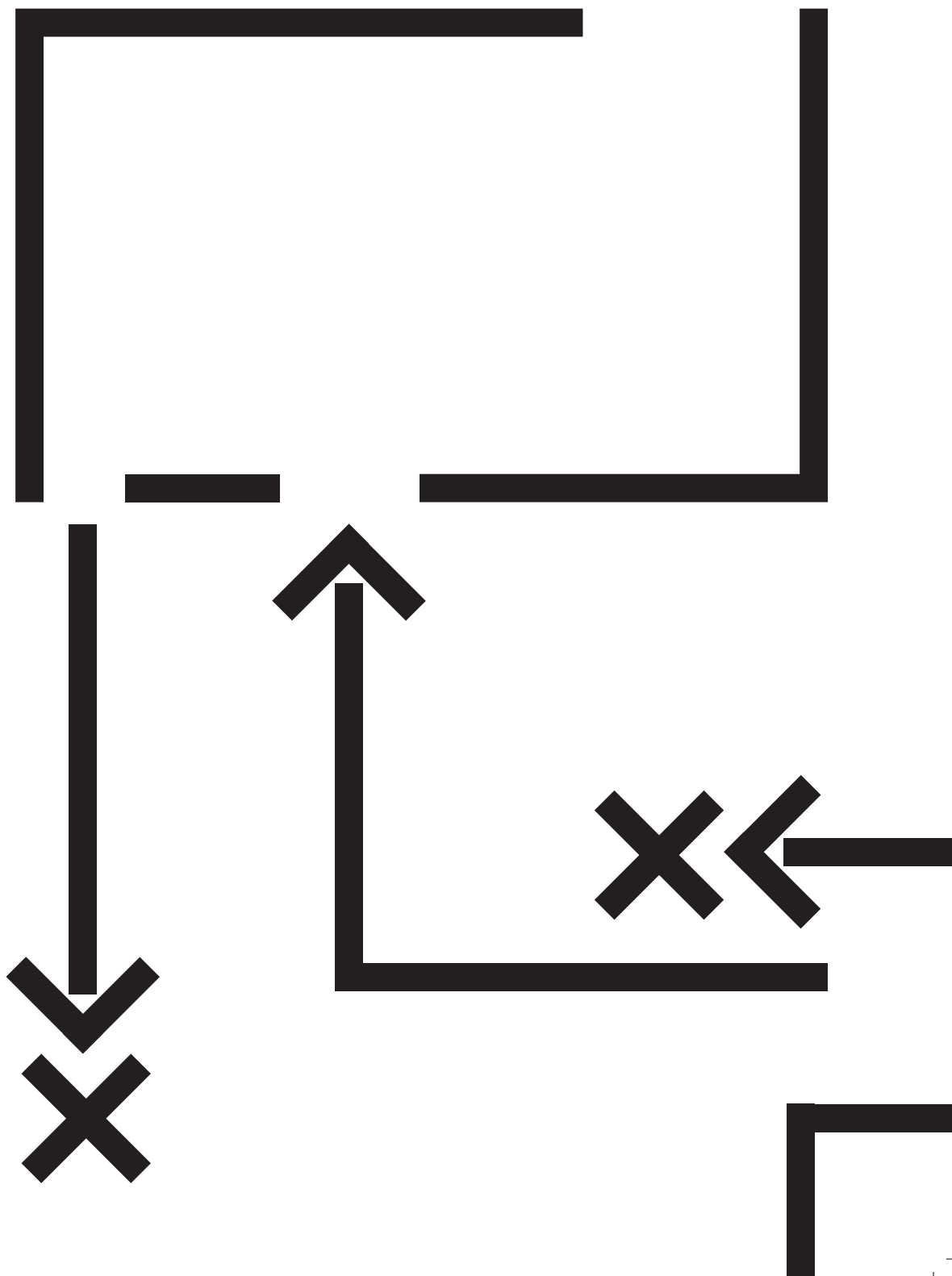
Medgeneracijsko učenje

Različne generacije imajo pogosto različne vrednote in kulturni prostori danes pogosto težko pritegnejo mlade – bodisi kot občinstvo bodisi kot aktivne udeležence. Kako lahko ti prostori spodbujajo smiselno medgeneracijsko učenje in izmenjavo?

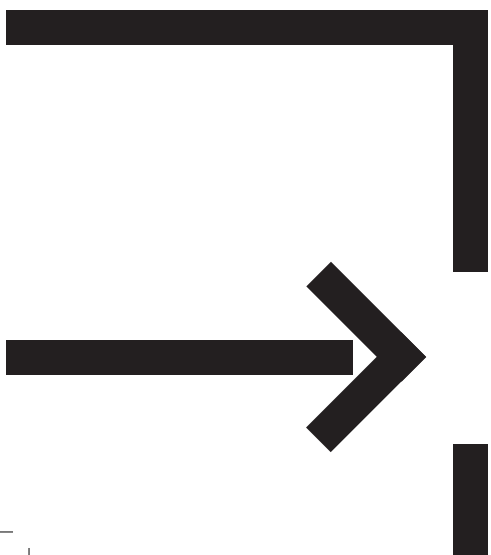
Eksperimentiranje z novimi organizacijskimi modeli

Vse več je nelagodja zaradi obstoječih organizacijskih modelov kulturnih prostorov, ki se pogosto ne prilagajajo razvijajočim se prioritetam. Kako lahko ti prostori sprejmejo bolj prilagodljive modele, ki temeljijo na vrednotah in so usklajeni z različnimi praksami in življenjskimi slogi? Kako je mogoče ustvariti skupne prostore eksperimentiranja, ki bodo vsem deležnikom omogočili skupno učenje in inovacije?

S svojim delom na *Inovacijskih vozliščih* je projekt OPE.N odprl številne poti: različnim akterjem, ki oblikujejo kulturne prostore, je ponudil redko priložnost da se povežejo, izmenjajo ideje in zgradijo skupne točke; zbral je dragocene vpogleda in izvedljiva priporočila za deležnike, zlasti kulturne delavce in oblikovalce politik; preizkusil je metodologijo, ki je priznavala lokalne posebnosti in imela obenem koristi od širše, transnacionalne perspektive. Ti začetni koraki so trdna podlaga za nadaljnji razvoj. Obstaja jasna potreba po več priložnostih za sodelovanje v osredotočenih pogovorih med sektorji, generacijami, mejami in praksami, pa tudi za oblikovanje konkretnih nadaljnjih korakov, ki bodo kulturnim delavcem omogočili boljše povezovanje s skupnostmi in jih podprli pri zamišljanju kulturnih prostorov, ki jih potrebujejo.

Operacioni Nova: Ri-imagjinimi i Hapësirave Kulturore në Kontekst të Ri European

Karolina Babič, Rozafa Basha, Leda Sutlović

**Shpërbërja e
mjegullës së *status
quo*-së: udhëtim
kërkimor në
Slloveni, Kroaci dhe
Kosovë - Raporti i
përbashkët**

1. Përshkrim i metodologjisë së hulumtimit, qëllimi dhe konteksti i raportimit

239

Qëllimi i këtij hulumtimi është të zbulojë pikat kryesore të orientimit në krijimin e një kornize për të menduar rreth status quo-së dhe pikave të mundshme të nisjes për transformime dhe/ose tranzicione në lidhje me hapësirat kulturore të pavarura në Slloveni, Kroaci dhe Kosovë. Status quo-ja rezulton të jetë një element stabilizues, nga njëra anë dhe një pengesë për ndryshim, nga ana tjetër. Kur pikat e nisjes për transformim shfaqen si rrugë drejt shkatërrimit, apo edhe si rrugë drejt një gjendjeje të dëshiruar në të ardhmen. Burimet kryesore për këtë kërkim ishin intervistat gjysmë të strukturuar dhe diskutimet e hapura me figura nga skena kulturore e pavarur në tre vendet, të cilët kanë përvojë të rëndësishme me përdorimin e infrastrukturës (publike) kulturore për skenën e pavarur; ne intervistuar 39 persona (12 në Slloveni, 15 në Kroaci, 12 në Kosovë). Jemi mirënjohës për kohën e çmuar dhe për reflektimin e thelluar e të sinqertë që ata ndanë me ne, në mënyrë që të mund të zhvillonim këtë raport kërkimor. Udhëtimet kërkimore në tre vendet u zhvilluan në prill të vitit 2024, me tre studiueset që ndërronin vendet mes tyre për të sjellë perspektiva të jashtme mbi situatat kombëtare: Rozafa Basha nga Kosova kreu një udhëtim kërkimor në Slloveni, Karolina Babič nga Sllovenia në Kroaci, dhe Leda Sutlović nga Kroacia në Kosovë.

Në kapitullin e dytë të këtij raporti jepet një përmbledhje e gjendjes së skenave kulturore të pavarura në Slloveni, Kroaci dhe Kosovë, në raport me përdorimin e infrastrukturës (publike) kulturore, ndërsa për raportet e plota mbi këtë temë ju ftojmë të lexoni tre raportet kombëtare të publikuara në faqen zyrtare të internetit të projektit (<https://open.operacijagrad.net>).

Në kapitullin e tretë të këtij raporti, paraqesim gjetjet themelore krahasuese pas analizës së situatave në tre vendet.

Në kapitullin e katërt paraqesim disa sugjerime për interpretime të reja, kërkime të mëtejshme dhe përdorim praktik të gjetjeve të këtij raporti. Si mund të përdoren për të zhvilluar punëtori, trajnime dhe shërbime, si të formulojmë pyetje të reja kërkimore dhe anketuese, dhe si të mbështetet zhvillimi i mëtejshëm dhe i qëndrueshëm i skenës.

2. Gjetjet e përmbledhura për secilën nga shtetet: temat kryesore ose kategoritë

240

2.1 Përmbledhje_Kroacia

Gjatë dekadave të fundit, aktorët kulturorë të pavarur në Kroaci kanë aspiruar (në disa raste me sukses) të fitojnë njëfarë pjesëmarrjeje në përdorimin e infrastrukturës (publike) kulturore dhe në qeverisjen e saj, ndërkohë që studiuesit dhe aktivistët kanë bërë përpjekje të mëdha për të zërthyer kushtet dhe marrëdhëniet në këtë fushë, duke u përpjekur të zhvillojnë modele të reja qeverisjeje që mund të adresojnë nevojat e kulturës së pavarur nga njëra anë, dhe kushtet që vendosin pronarët e hapësirave për përdorimin e tyre nga ana tjetër.

Pas viteve, madje dekadave, të këtyre përpjekjeve, skena e pavarur është përballur me çështje të caktuara në lidhje me transformimet dhe tranzicionet drejt një gjendjeje të re, ende në ndërtim e sipër, në të ardhmen.

Vëzhgimet dhe përfundimet kryesore, pas intervistimit të pesëmbëdhjetë personave në Pula, Rijeka dhe Zagreb, janë se skena e pavarur nuk është e njëtrajtshme, por heterogjene dhe se është e gjallë, vetë-reflektuese, e gatshme dhe energjike, por në disa aspekte gjithashtu e ngecur “diku në mes”.

Ne mund të identifikojmë çështje të tilla si: këmbëngulja e ideve dhe vlerave, megjithatë e shoqëruar me ndryshime të ndjeshme në kontekst; një qëndrim në ndryshim ndaj qeverisjes së hapësirave të pavarura; ndryshime në mënyrat organizative të iniciativave kulturore; ndryshime në qëndrimet ndaj ndërtesave/komplekseve që përdoren për kulturën e pavarur; një nevojë shumë e fortë dhe e përhapur për tranzicion brezash; një tendencë e theksuar drejt vetë-reflektimit dhe vetë-analizës në skenën e pavarur, etj.

Këtu, dëshirojmë të veçojmë tri tema ose kategori kryesore çështjesh që i shohim si përcaktuese për gjendjen aktuale në Kroaci.

Idetë dhe vlera mbi të cilat skena këmbëngul, por në një kontekst që ndryshon

Shumica e të intervistuarve e pranuan se idetë apo vlerat kryesore pas historive të tyre nuk kishin ndryshuar gjatë viteve apo edhe dekadave, por konteksti ka ndryshuar në mënyrë të ndjeshme. Dhe ata folën për vështirësitë në përballimin e këtyre ndryshimeve.

Rrethanat politike janë në ndryshim të vazhdueshëm, ndonëse jo gjithmonë për keq: nganjëherë sjellin qëndrime të reja e të freskëta, siç ka ndodhur me partinë Mozhemo!, e cila në masë të madhe ka dalë nga vetë skena e pavarur dhe ka krijuar (në disa aspekte) kushte më të mira për të. Megjithatë, njëkohësisht, skena ka humbur shumë figura kyçe, që ishin forcat shtytëse dhe lidhëse të saj, pasi ata janë përfshirë në politikë ose në pozicione publike, dhe shumë të tjerë janë larguar jashtë vendit. Rrethanat ekonomike vijimisht ndryshojnë, ndonjëherë edhe për mirë, për shembull si me krijimin e *fondacionit kulturor Kultura nova* ose rritjen e financimeve nga BE-ja. Por edhe kjo ka një anë tjetër, pasi financimi strukturor kërkon shumë burokraci dhe po (ri)formëson organizatat apo po i bën ato tepër të institucionalizuara. Megjithatë, në shumë raste, kultura po përballët me shkurtime, dhe kultura e pavarur veçanërisht, ndërkohë që “industritë kulturore” po mbështeten gjithnjë e më shumë përmes financimeve publike. Ndryshimet në kontekst lidhen edhe me anën organizative, pasi brezat e rinj nuk ndihen më të lidhur me institucionet apo organizatat (apo me ndërtesa dhe komplekse specifike), sepse teknologjitë e reja digjitale dhe mënyra e punës së orientuar nga projektet kanë ndryshuar si kushtet, ashtu edhe qasjet e tyre ndaj bashkëpunimit dhe rrjetëzimit. Në vend të kësaj, ata veprojnë sipas modeleve të “organizimit pa organizata”, siç janë platformat digjitale apo nismat informale.

Tranzicion i parehatshëm i gjeneratave

Ajo që kemi vërejtur se po ndodh në shumë qendra të pavarura dhe brenda organizatave të caktuara në skenë është një tranzicion brezash më shumë ose më pak i pakëndshëm. Ky proces tranzicioni mund të dallohet si një preokupim i aktorëve të skenës në disa aspekte, si në aspektet organizative, çështjet e punësimit, qëndrimet ndaj hapësirave, vizionet për të ardhmen, etj. Meqë shumica e qendrave apo nismave të pavarura dhe rrjeteve të skenës së pavarur që u përfshinë në këtë kërkim janë themeluar në fund të viteve 1990 dhe në vitet 2000, shumë nga pionierët e skenës kanë humbur entuziazmin, duke arritur një moshë kur sfidat personale si mungesa e energjisë dhe problemet shëndetësore fillojnë të shfaqen, ndërkohë që në skenë kanë ardhur shumë aktorë të rinj e më të rinj në moshë.

Ndaj dhe tranzicioni gjeneracional nuk është vetëm dicka që duhet të ndodhë, por aktualisht po ndodh pavarësisht nëse aktorët e skenës janë të ndërgjegjshëm për cka po ndodh (e nëse janë në

kontroll të cfarë po ndodh) ose jo. Ky tranzicion po ndodh më së paku mes dy gjeneratave të ndryshme; të parët janë themeluesit, pionerët e lëvizjeve civile e shoqërore në botën post-jugosllave, të cilët dedikuan jetët e tyre për skenën kulturore të pavarur, që “uzurpuan” armatën e dezertuar ose ndërtesa industriale e komplekse (shumica e tyre në gjendje të keqe), themeluan shoqata, institucione dhe rrjete, e identifikuan veten si “uzurpues” dhe aktivistë dhe me kohën u lodhën nga puna e të kujdesurit për këto ndërtesa e komplekse (shumëherë të mëdha e të shkatërruara).

Dhe, nga ana tjetër, janë gjeneratat e reja që kanë ardhur në qendrat e pavarura tashmë të konsoliduara, në organizata të shoqërisë civile tashmë pjesërisht të profesionalizuara, në komunitete tashmë disi të strukturuara që janë vendosur në këto ndërtesa dhe komplekse, ndërkohë që vetë ata kanë mënyra jetese më nomade dhe të paqëndrueshme. Më e rëndësishmja është se gjeneratat e reja nuk shqetësohen shumë për çështjet e qeverisjes së këtyre hapësirave, apo madje as për vetë hapësirat të tilla. Ky tranzicion gjeneratash duhet të përballet me nevojën që puna e pionierëve të vlerësohet, që ëndrrat disi të ndryshme të rinjve të pranohen, dhe që disa forma të mëparshme të luftës shoqërore të lihen pas dhe të pranohen forma të reja. Çështja qëndron në faktin se çdo brez i ri që vjen në skenë, megjithëse mund të ndajë ide dhe vlera të ngjashme, nuk do të marrë (dhe nuk mund të marrë) mbi vete ëndrrat e brezit të mëparshëm.

Sektori i pavarur vetëreflektues dhe vetë-investigues

Si temë apo kategori e tretë e aspekteve të identifikuara gjatë kësaj vizite kërkimore, do të theksonim se skena kulturore e pavarur në Kroaci është shumë e fortë dhe e përkushtuar ndaj kërkimit dhe vetë-reflektimit; pra, ajo zhvillon kërkime të organizuara dhe hetime mbi vetë skenën (e pavarur) kulturore nga njëra anë, dhe gjithashtu, edhe më me rëndësi, praktikon një kulturë të vetë-reflektimit. Kjo u bë e qartë gjatë intervistave, ku shumica e të intervistuarve diskutonin situatën me një reflektim të thellë (vetë)kritik dhe me qëndrime kritike jo vetëm ndaj kushteve të jashtme, por edhe ndaj vetë skenës së pavarur. Në këtë drejtim, është e rëndësishme të theksohet gjithashtu se skena po zhvillon mjete për të trajtuar kujtesën shoqërore dhe organizative (arkiva alternative, radio të pavarura, fjalorë, raporte kërkimore, etj.), si dhe metoda dhe mjete të reja për t’u përgjigjur nevojave shoqërore (shëtitje qytetare, makina për çlirim të librave, përdorim inovativ

i hapësirave publike, lagje imagjinare, modele të reja qeverisjeje, etj.). Si rezultat i këtij cilësimi, mundëm të vërejmë se aktorët në skenën e pavarur janë më shumë apo më pak të vetëdijshëm se kush e mban gjallë status quo-në dhe si, cilat janë kushtet që i japin formë asaj dhe pse është kaq e vështirë të luftohet kundër saj dhe të thyhet ndikimi i saj. Nëse inkurajohen, ata janë të gatshëm ta thonë këtë me zë të lartë dhe të diskutojnë se si të përballen me situatën.

Dy temat e para që identifikuam tregojnë grupime vështirësish dhe problemesh me të cilat sektori i pavarur në Kroaci po përballët në lidhje me përdorimin e hapësirave (publike), ndërsa e treta tregon forcën e vërtetë të sektorit dhe ndoshta edhe potencialin kryesor për zhvillim përmes ndërtimit të qasjeve dhe mjeteve të reja për (ri)krijimin e hapësirave kulturore të pavarura në të ardhmen.

2.2 Përmbledhje_Kosova

Tipari më dallues i skenës kosovare janë përpjekjet e qytetarëve për të mbrojtur dhe ruajtur kinematë e vjetra, përkatësisht, Kino Lumbardhi në Prizren dhe Kino Jusuf Gervalla në Pejë, akte të lidhura ngushtësisht me urgjencat e hapësirave të tjera kulturore në vend. Gjendja aktuale e skenës kulturore të pavarur në Kosovë mund të përshkruhet si një “fazë lulëzimi” ose si një pikë kritike drejt përjetimit të njohjes së plotë institucionale. Disa fakte mbështesin këtë interpretim. Së pari, ekzistenca e konfirmuar e vullnetit politik dhe e hapjes ndaj institucionalizimit të kulturës së pavarur në nivel kombëtar, e dukshme përmes aktiviteteve intensive në hartimin e politikave në fusha të ndryshme kulturore; rritjes së buxheteve kombëtare dhe lokale për kulturën; inovacioneve në procedurat e ndarjes së granteve; dhe qëllimit të shpallur për përmirësimin e kushteve të jetesës për artistët, ndër të tjera. Momenti aktual politik, së bashku me mungesën historike të institucionalizimit në kulturë, mund të interpretohet si një dritare mundësie për zgjidhje inovative, për “të renë” dhe bashkëkohoren, duke krijuar hapësirë që aktorët e kulturës së pavarur të ushtrojnë ndikim dhe të kontribuojnë në përcaktimin e trajektoreve zhvillimore të së ardhmes. Së dyti, ekzistenca e një skene të gjallë, inovative, të guximshme dhe të re, e cila është shumë mirë e rrjetëzuar si brenda vetes, ashtu edhe rajonalisht e ndërkombëtarisht dhe që ka prodhuar disa nga përmbajtjet kulturore më domethënëse në vend — duke shtyrë

kufijtë, prezantuar tema të reja dhe përgjithësisht duke i dhënë diskursit lokal ngarkesë me çështje dhe prirje bashkëkohore kulturore dhe artistike. Veçanërisht duhet theksuar rinia e kësaj skene, ku shumë të rinj nën moshën 30 vjeç janë aktivë, duke e dalluar skenën e Kosovës nga rajoni më i gjerë dhe Evropa, pasi ajo sjell me vete guxim dhe gatishmëri për të ndërmarrë detyra pothuajse të paimagjinueshme dhe të rrezikshme. Ky aspekt rinor mund të aplikohet në të gjithë skenën, pasi, pavarësisht ekzistencës së institucioneve me reputacion që kanë vepruar prej kohësh, si Dokufest apo Teatri Oda, skena aktualisht karakterizohet edhe nga organizata të themeluara pesë apo dhjetë vjet më parë, si Termokiss, Stereo Space apo Fondacioni 17. Së treti, rinia e përgjithshme e vendit, e popullsisë dhe e vetë skenës, në kombinim me rregullimin aktual institucional të sistemit kulturor, kontribuon ndjeshëm në një qëndrim përgjithësisht pozitiv, madje edhe në një “optimizëm institucional”, efektet e plotë të të cilit ende nuk janë vlerësuar. Nga ana tjetër, si aspekt negativ mbetet çështja gjithnjë e pranishme e përdorimit të hapësirave publike, ku përparësi u jepet aktorëve ekonomikë mbi ata kulturorë dhe shoqërorë, pavarësisht ndryshimeve në legjislacionin përkatës — gjë që gjithashtu tregon për mundësitë dhe kufijtë e proceseve aktuale intensive të politikëbërjes. Në intervista, figura të skenës së pavarur kulturore ndanë edhe frikën e tyre për humbjen e hapësirave që përdorin, për shkak të paqëndrueshmërisë së qeverisjes vendore ose të paqëndrueshmërisë politike në përgjithësi. Edhe pse shumë prej tyre janë ngarkuar me qeverisjen e hapësirave publike, shpesh me mbulimin e shpenzimeve komunale, në një situatë të ndryshuar, këto marrëveshje mund të ndryshohen lehtësisht. Këto janë vetëm disa nga çështjet që elaborohen më tej në tekst.

Qasja në hapësira publike

Pavarësisht ndryshimeve në Ligjin për Rregullimin e Pronës, sipas të cilave tashmë edhe nismat dhe organizatat shoqërore përmenden si përdorues të mundshëm të pronës komunale, publike, një risi e nxitur nga aktorët e skenës, konkretisht Termokiss, zbatimi i këtij ligji ende ngec prapa premtimeve të shkruara. Në intervista, trajtimi preferencial i aktorëve të biznesit kur u besohet përdorimi i hapësirave publike perceptohet si i lidhur me një klimë korrupsioni dhe klientelizmi, por edhe me trashëgimitë e proceseve të ndërtimit të paqes të udhëhequra ndërkombëtarisht pas luftës, të cilat integruan neoliberalizmin

ekonomik në parimet bazë organizative të vendit. Kjo vazhdoi edhe pas shpalljes së pavarësisë, veçanërisht përmes vrullit të privatizimeve të pakontrolluara, që u kundërshtuan hapur nga aktorët e kulturës së pavarur — si një nga zërat e rrallë në vend. Pas mobilizimeve qytetare për mbrojtjen e kinemasë Lumbardhi nga privatizimi, u formua një masë kritike, me skenarë të ngjashëm që ndodhën edhe në qytete të tjera. Në përgjithësi, pavarësisht ndryshimeve ligjore, nevoja për të “rezistuar zhvillimeve shumë agresive të orientuara nga tregu dhe në vend të tyre të vihet përpara aspekti komunitar”, si dhe për të “lartësuar [hapësirën publike si parim], për ta bërë më të lehtë qasjen në të, dhe për ta vendosur në qendër të interesit publik” (KCSF), vazhdon të përfaqësojë një betejë qendrore dhe të vazhdueshme të skenës civile në Kosovë. Një çështje e lidhur është ajo e paqëndrueshmërisë dhe luhatshmërisë politike, sidomos në nivel qendror, si në raportet e partneritetit me organizatat kulturore, ashtu edhe në faktin që shumë pak qeveri qendrore e përfundojnë një mandat të plotë. Mospërputhjet dhe luhatjet në marrëdhëniet mes komunës dhe disa organizatave kulturore brenda një qyteti zbulojnë një mungesë befasuese sistematizimi dhe profesionalizmi, dhe mund të tregojnë më tej për ekzistencën e lidhjeve të ndryshme klienteliste. Në vend që politika kulturore të ndërmerret rast pas rasti, shfaqet nevoja për të kaluar këtë fazë të “provë dhe gabimi” dhe për të standardizuar e rregulluar përdorimin e pronës publike për qëllime kulturore. Për më tepër, kjo paqëndrueshmëri politike rrit mundësinë e prishjes së marrëveshjeve ekzistuese për përdorimin e hapësirës publike, duke e përkeqësuar edhe më shumë cënueshmërinë dhe pasigurinë e organizatave kulturore të pavarura. Në intervista, nevoja për të shpjeguar dhe prezantuar vazhdimisht punën e tyre për strukturat e reja qeverisëse u përmend shpesh si një proces jashtëzakonisht rraskapitës. Kjo nevojë për ta riprezantuar vazhdimisht natyrën dhe objektivat e kulturës së pavarur për autoritetet tregon gjithashtu se i ashtuquajti “proces i edukimit” të politikanëve dhe të rrymës kryesore në Kosovë për karakteristikat thelbësore të skenës kulturore të pavarur është ende shumë larg përfundimit.

Rinia – e vendit, e njerëzve dhe e skenës

Fakti që Kosova ka popullsinë më të re në Evropë, me një moshë mesatare prej 27 vjeç, ku 55% e popullsisë është nën moshën 30 vjeç dhe një e treta nën moshën 18 vjeç, është shumë i dukshëm në skenën kulturore të pavarur të Kosovës. Rëndësia e ruajtjes

së kontaktit me këtë segment të popullsisë, përfshirjes së tyre dhe mbajtjes së hapësirave të hapura dhe të qasshme për ta, u theksua nga pothuajse të gjithë të intervistuarit (madje edhe nga i intervistuari më i ri, 26 vjeç, i cili theksoi rëndësinë e përfshirjes së të rinjve dhe fëmijëve). Në kontekstin e Kosovës, nuk është e pazakontë që njerëzit t'i bashkohen organizatave kulturore në moshën 16-vjeçare, apo të bëhen drejtorë festivali në moshën 22-vjeçare. Kjo energji rinore mund të shihet si e natyrshme si për vendin, ashtu edhe për vetë skenën, e karakterizuar nga guximi për të përqaftuar ide të rrezikshme, pothuajse të paimagjinueshme, por edhe nga gatishmëria për të vepruar dhe për të kontribuar në lulëzimin dhe zhvillimin pas-luftës të shtetit më të ri të Evropës. Megjithatë, kjo nuk e përjashton ekzistencën e organizatave kulturore afatgjata ose të brezit të mesëm, veçanërisht pasi institucione me reputacion si Dokufest, Qendra Multimedia, Anibar apo Teatri Oda kanë mbajtur dhe ndërtuar skenën për më shumë se 20 vjet. Të intervistuarit theksuan vullnetarizmin si mënyrën kryesore të përfshirjes së të rinjve. Duke shërbyer si një mekanizëm për përfshirje, edukim, rekrutim dhe komunikim, vullnetarizmi jo vetëm që ka krijuar gjenerata të reja të punonjësve kulturorë, por gjithashtu ka kontribuar jashtëzakonisht shumë në skenën kulturore të qyteteve. Kjo është më së shumti e dukshme në Prizren dhe Pejë, ku ndër vite, të dy festivalet kanë përfshirë një numër të konsiderueshëm të rinjsh përmes aktiviteteve edukative dhe vullnetare, duke shërbyer kështu edhe si një lloj “akademie qytetare” që edukon brezat e rinj të qytetarëve aktivë, krijon një atmosferë pozitive dhe inkurajuese, dhe motivon të rinjtë të bëhen pjesë e saj. Për më tepër, aktivitetet vullnetare të organizatave të kulturës së pavarur mund të shihen si një lloj inkubatori për aktivitete të reja kulturore dhe festivale, siç është rasti i Road Fest në Pejë, i cili u themelua nga ish-vullnetarë të Festivalit Anibar.

Optimizmi

Duke u ngritur nga gjithçka e përmendur këtu, nga të gjitha çështjet e ndërlidhura, optimizmi shfaqet si karakteristika e tretë kryesore e skenës së pavarur kulturore në Kosovë. Arsyet për këtë mund të gjenden në të ashtuquajturin “optimizëm institucional” dhe në faktin se aspekti strukturor i skenës është ende në ndërtim e sipër nga një qeveri që është hapur në favor të segmentit të pavarur të sektorit kulturor. Rritja e buxhetit për kulturën, risitë në sigurimin e fondeve, prania e disa donatorëve dhe instrumenteve

ndërkombëtare që nuk janë të disponueshme në vende të tjera të rajonit, ciklet shumëvjeçare të financimit, shtimi i shumave të granteve të gjitha këto e mbështesin dhe ushqejnë një qëndrim të përgjithshëm optimist ndaj së ardhmes së afërt. Të kombinuara me aspektin rinor të skenës, pritshmëritë dhe energjia duken mjaft të larta dhe pozitive, siç është shprehur shpesh nga të intervistuarit. Anët e mundshme negative të këtij optimizmi mund të përfshijnë një gatishmëri të shtuar për të punuar në kushte të vështira dhe të pasigurta, ose rreziqet e vetë-eksplotimit në përgjithësi. E lidhur me këtë çështje është edhe rinia relative e vetë organizatave kulturore, prej të cilave disa ndër më të dalluarat janë themeluar vetëm pesë deri në dhjetë vjet më parë. Këto mund të perceptohen aktualisht si në “epokën e tyre të artë”, dhe si të tilla ende nuk janë të ngarkuara me nevojën për kalim brezash, me staf që plakët apo me nevoja të lidhura me fazat e jetës, të cilat janë bërë çështje të rëndësishme në vende të tjera të përfshira në këtë hulumtim.

2.3 Përmbledhje_Slllovenia

Gjatë 35 viteve të fundit, skena kulturore e pavarur në Sllloveni ka qenë shembull i mobilizimit komunitar dhe rezistencës ndaj komercializimit. Fillimisht e shfaqur si një qendër për artet alternative, veçanërisht muzikën punk në fund të viteve 1980, ajo udhëhoqi lëvizje për rimarrjen e hapësirave publike dhe ndërtesave të braktisura, sidomos ndërtesave ushtarake, duke i shndërruar ato në zona të pavarura artistike. Këto zona, të banuara sot nga aktivistë veteranë dhe një brez i mesëm punonjësish kulturorë, balancojnë autonominë me angazhimin institucional për të përballuar sfidat financiare dhe ato të rrizhvillimit urban. Kërkimi për autonomi e përkufizon këtë skenë, siç reflektohet në përgjigjet e ndryshme ndaj përpjekjeve për institucionalizim — që variojnë nga rezistenca e drejtpërdrejtë deri tek partneritetet strategjike. Metelkova dhe Pekarna mbeten ende të zëna nga grupe të pavarura. Ndërkohë që Metelkova ruan një qëndrim rezistence ndaj mbikëqyrjes formale, Pekarna ka miratuar një model të strukturuar menaxhimi të udhëhequr nga Pekarna Magdalenske Mreže, ku përfshihen edhe përfaqësues institucionale në qeverisje. Pavarësisht pjekurisë së saj, skena është rigjallëruar, sidomos me përfshirjen e adoleshentëve pas pandemisë në hapësira të reja si PLAC. Brenda sektorit kulturor ekzistojnë modele të ndryshme të përdorimit dhe qeverisjes së hapësirave, duke përfshirë zënien

e hapësirave (squatting), marrjen me qira, partneritete civilo-publike për menaxhimin e hapësirave komunale, menaxhimin e hapësirave me pronësi trepalëshe (si Mestna Elektrarna Ljubljana, e menaxhuar nga Instituti Bunker), si dhe përdorimin e hapësirave të dhëna nga pronarë privatë (si GT 22 në Maribor). Të rrënjosura në historinë dhe vlerat e tyre, këto njësi kulturore kundërshtojnë në mënyrë aktive ekstremizmin e djathtë dhe mbrojnë të drejtat e komunitetit LGBTQ+. Megjithatë, ato përballen me sfida si lodhja periodike, nivele të ndryshme entuziazmi, vështirësi në financim, mungesë stafi, përfshirja e të rinjve dhe konflikte me autoritetet. Për më tepër, këto hapësira kulturore kanë ndikuar edhe në ideologjitë politike, me figura që më parë ishin pjesë e skenës dhe sot janë aktive në politikë. Pavarësisht premtimeve, mbështetja për distriktet/hapësirat autonome nga qeveria e majtë vazhdon të mungojë, duke theksuar tensionet e vazhdueshme midis skenës kulturore dhe shtetit. Megjithëse përballlet me sfida rreth financimit, infrastrukturës dhe mbështetjes institucionale, sektori kulturor në Slloveni mbetet thelbësor për forcimin e unitetit komunitar dhe pasurimin e jetës kulturore. Aftësia për t'iu përgjigjur kërkesave shoqërore dhe për të përdorur në mënyrë krijuese hapësirat urbane thekson rëndësinë e tij në kontekstin më të gjerë kulturor.

Rezistenca

Ky sektor është thellësisht i rrënjosur në kërkimin e autonomisë, që nga zëniet e para të hapësirave (squats) dhe krijimi i hapësirave kulturore të pavarura në qytete si Ljubljana dhe Maribor. Këto hapësira u krijuan nga nevoja për vende pune të përshtatshme dhe dëshira për të rivënë në përdorim burimet urbane të papërdorura, pavarësisht kundërshtimeve nga autoritetet lokale dhe publiku (Kumer, 2020). Pasi u themeluan, këto zona u shndërruan në qendra bashkëpunimi dhe angazhimi mes artistëve dhe publikut, të udhëhequr nga një qëllim i përbashkët për lirinë e shprehjes. Komunitetet brenda këtyre hapësirave e vënë theksin tek një qeverisje e bazuar në vendimmarrje horizontale dhe pronësi komunitare. Megjithatë, administrata e qytetit i percepton këto distrikte si pengesa për planet e gentrifikimit, veçanërisht në zonat me vlerë të lartë në qendrat urbane, dhe jo si platforma për integrimin e artit, kulturës dhe qytetarisë aktive apo për përfshirjen e grupeve të përjashtuara shoqërisht (Kumer, 2020). Metelkova dhe Pekarna janë përballur me presion të vazhdueshëm

nga komuna gjatë gjithë ekzistencës së tyre. Nataša Serec nga KUD Mreža thekson rrezikun e vazhdueshëm të dëbimit dhe përpjekjet e mëparshme të qytetit për të rizhvilluar Metelkova mesto, të cilat komuniteti i kundërshtoi.

Po ashtu, Pekarna ka luftuar dhe vazhdon të kundërshtojë përpjekjet e kryetarëve të fokusuar në biznes për ta kthyer hapësirën në zhvillime komerciale. Në anën tjetër, kërkimi për autonomi shihet si një largim nga burokracia e tepërt dhe ngurtësia institucionale. Qendrat rinore të menaxhuara nga komuna i japin përparësi detyrave rutinore dhe fokusohen më shumë te burokracia sesa te angazhimi kulturor, në kontrast me energjinë dinamike dhe autonominë e hapësirave si ish-hapësira autonome Inde në Koper.

Zënia e Inde në Koper u krijua si rezultat i zhgënjimit ndaj mungesës së lirisë krijuese në qendrat ekzistuese rinore dhe mishëronte parimet e pronësisë komunitare dhe vendimmarrjes së decentralizuar.

Qëndrueshmëria e këtij sektori dhe përkushtimi i tij ndaj angazhimit komunitar nënvizojnë rolin e tij jetësor në pasurimin e peizazhit kulturor të Sllovenisë, me kërkimin për autonomi si forcë themelore shtytëse që ka formësuar vetë etosin e këtyre komuniteteve.

Sfidat kryesore të sektorit – paqëndrueshmëria financiare

Sektori mbështetet në mënyrë të konsiderueshme në fonde qeveritare që janë në tkurrje të vazhdueshme. Motovila thekson mungesën kronike të financimit brenda skenës kulturore dhe nënvizon nevojën për përmirësim të infrastrukturës dhe mbështetje financiare. Organizata është e përkushtuar në rritjen e kapaciteteve dhe në përcjelljen e sfidave të sektorit tek hartuesit e politikave. Për më tepër, Motovila mbështet iniciativa si gjelbërimi dhe lëvizshmëria kulturore, duke u përafruar me prioritetet në zhvillim të politikave kulturore evropiane. Siç theksojnë ata, megjithëse anëtarësimi i Sllovenisë në BE ka sjellë mundësi për bashkëpunim dhe financim, ai gjithashtu ka kufizuar qasjen në disa drejtime që janë të hapura për vendet jashtë BE-së, si Kosova. Organizatat e pavarura kulturore shpesh kërkojnë fonde përmes thirrjeve të hapura nga komunat dhe ministrinë. Parregullsia dhe rënia e financimeve krijojnë pasiguri për këto organizata, duke vështirësuar aftësinë e tyre për të mbuluar shpenzime thelbësore si qiraja dhe pagat e stafit. Kjo pasiguri financiare e bën të vështirë për të rinjtë të hyjnë në sektorin kulturor për shkak të kushteve

të papërshtatshme të punës dhe mbështetjes së pamjaftueshme. Si përgjigje, disa organizata, si Metelkova në Ljubljana dhe ato në Koper, kanë tentuar të zhvillojnë ekonomi të brendshme për të mbështetur mirëmbajtjen dhe menaxhimin e hapësirave. Pavarësisht përpjekjeve proaktive dhe inovative të sektorit, mungesa e financimit dhe infrastrukturës vazhdon të paraqesë sfida, duke theksuar nevojën për një vizion që i jep përparësi mbështetjes së përmirësuar financiare dhe infrastrukture për të çliruar potencialin e tyre të plotë.

Zhvendosja e Komunitetit: Impakti i Renovimit

Sektori kulturor i pavarur në Slloveni përballet me sfida të mëdha, veçanërisht në lidhje me disponueshmërinë dhe gjendjen e hapësirave. Ka shumë hapësira të zbrazëta, madje edhe në qendrat e qyteteve, të cilat neglizhohen për shkak të përqendrimit të kapitali dhe fitimi, në vend që të shfrytëzohen për përfitimet që mund të sjellin për aktivitetet kulturore dhe rinore. Shumë organizata funksionojnë në ndërtesa të rrënuara, pa kushte të përshtatshme për punën e tyre. Një temë që u përsërit gjatë intervistave dhe në konsultimin e burimeve bibliografike është se rinovimet komunale të hapësirave të zëna nga organizatat kulturore të pavarura shpesh çojnë në zhvendosjen e këtyre organizatave pa u ofruar alternativa të përshtatshme. Kjo shqetësim aktualisht ndahet edhe nga kolektivet NOR dhe Ræhat në Koper. Rinovimet mund të perceptohen nga disa entitete të pavarura si një formalizim i marrëdhënieve me autoritetet, që potencialisht mund të kufizojë autonominë (p.sh., Metelkova e refuzon nënshkrimin e kontratave me komunën) dhe kreativitetin e tyre. Këtë ndjesi e konfirmon edhe një zyrtar komunal i intervistuar në hulumtimin e Peter Kumer, i cili deklaroi se “përmirësimi i infrastrukturës së përgjithshme do të çonte në kërkesa për formalizim që, sipas tyre, do të krijonin kufizime në kreativitetin e tyre.” (Kumer, 2020). Për më tepër, procesi i rinovimit shpesh përfundon me dëbimin e organizatave kulturore të pavarura, pasi komunat zakonisht u japin përparësi institucioneve publike pas rinovimeve, gjë që rezulton në zhvendosje të shpeshta dhe pasiguri për këto organizata. Megjithatë rinovimet komunale dhe marrëveshjet e formalizuara të partneritetit mund të kenë përfitime potenciale, ato shpesh anashkalojnë nevojat specifike dhe pavarësinë krijuese të organizatave kulturore të pavarura, duke nënvizuar sfida të vazhdueshme në politikën dhe menaxhimin kulturor urban. Për

këtë arsye, autoritetet komunale duhet të ndjekin një qasje më gjithëpërfshirëse për të siguruar që nevojat unike dhe liritë krijuese të organizatave kulturore të pavarura të mbështeten në mënyrë të përshtatshme gjatë dhe pas projekteve të rinovimit komunal.

251

3. Ngjajshmëritë dhe ndryshimet kryesore në mes tri shteteve lidhur me gjetjet në raportimet kombëtare

Këmbëngulja e ideve dhe vlerave, por në një kontekst që ndryshon

Ajo që duket shumë e ngjashme në shikim të parë është se qendrat e pavarura si në Slloveni ashtu edhe në Kroaci filluan të zhvillohen në vende si komplekse të braktisura ushtarake apo industriale gjatë viteve 1990 dhe 2000, ndërsa në Kosovë ky proces filloi të ndodhë pas viteve 2000, në lloje të ndryshme hapësirash nga ish-kino, biblioteka dhe “shtëpi kulture” deri te hangarë dhe ndërtesa industriale të braktisura. Ekzistojnë disa ngjashmëri midis këtyre vendeve, si për shembull problemi i gjendjes fizike të këtyre ndërtesave ose komplekseve, të cilat shpesh janë në gjendje shumë të keqe. Mosha e organizatave në skenën e pavarur ndryshon: rreth 30 vjet në Slloveni, rreth 20 vjet dhe më pak në Kroaci, dhe nga vetëm disa vjet deri në 20 vjet në Kosovë. Një tjetër ngjashmëri midis skenës sllovene dhe asaj kroate është përshtatja graduale e aktorëve të pavarur me fondet e BE-së, të cilat nga njëra anë sjellin financime shtesë për sektorin, por nga ana tjetër e unifikojnë dhe e nënshtruar ndaj disa kategorive të BE-së si “industri kulturore”, “inovacion”, “ofrim i shërbimeve sociale” etj. Në Kosovë, investimet private të huaja të lidhura me procesin e ndërtimit të paqes janë pjesërisht duke e shthurur shoqërinë përmes zbatimit të shpejtë të një doktrine neoliberale. Kjo ndikon edhe në skenën e pavarur, megjithëse njëkohësisht ajo është mirë e financuar nga shteti dhe fondet e sponsorizimeve. Këto janë disa nga sfidat përballë idesë së përbashkët themelore të rimarrjes së hapësirave publike.

Ajo që gjithashtu duket shumë e ngjashme janë idetë dhe vlerat që kanë qëndruar në kohë përgjatë viteve dhe dekadave, edhe pse konteksti po ndryshon. Në Kroaci, theksi duket se lidhet më shumë me ndryshimet në politikën kombëtare sesa në Slloveni. Ndërkohë, të intervistuarit në Slloveni vunë më shumë theksin tek mungesa e mbështetjes financiare dhe qëndrueshmërisë

ekonomike. Ajo që duket ndryshe është se në Slloveni flitet më shumë për përpjekjen për të ruajtur identitetin dhe autonominë e hapësirave ndër vite dhe dekada. Ndërsa në Kosovë, për shkak të ndërtimit ende në proces të sistemit kulturor, çështjet kryesore lidhen me mënyrën se si të kontribuohet në këtë proces dhe të sigurohet qëndrueshmëria e skenës. Por është e përbashkët në të tria vendet që ndryshimet politike mund të rrezikojnë seriozisht përdorimin e hapësirave publike. Sa i përket klimës politike që mbizotëron në këto tri vende, pjesëmarrja në hartimin e politikave në Kosovë është shumë e fortë (edhe pse jo gjithmonë kuptimplote) në këtë moment, ndërsa në Kroaci dhe Slloveni pjesëmarrja në politikëbërje është tashmë disi e zakonshme, por shumë aktorë të skenës nuk e shohin këtë si realisht efektive. Ndodh herë pas here që politikanë të lidhen ngushtë me skenën e pavarur, si në Kosovë, ku disa kanë qenë më parë të përfshirë në rrjete dhe forume të shoqërisë civile. Po ashtu, në Kroaci disa nga politikanët aktualë të spektrit të majtë dhe të gjelbër kanë hyrë në politikë nga skena e pavarur. Edhe në Slloveni, një pjesë e partisë së majtë që është aktualisht në qeveri ka origjinën e saj në skenën e pavarur.

Qeverisja dhe institucionalizimi

Ajo që gjithashtu del si e ngjashme, megjithëse me disa dallime të vogla, është marrëdhënia ndaj qeverisjes dhe pyetjeve të lidhura me institucionalizimin. Në Kroaci dhe veçanërisht në Slloveni, ekziston një frikë e theksuar ndaj institucionalizimit. Në Kroaci, vumë re se të intervistuarit i referoheshin një kuptimi më të shumëllojshëm të institucionalizimit: nga njëra anë, si formalizim dhe profesionalizim i organizatave të skenës së pavarur, duke u institucionalizuar kryesisht përmes përdorimit të fondeve të BE-së; dhe nga ana tjetër, si institucionalizim i hapësirës përmes një forme të re (publike) të menaxhimit të saj. Në Slloveni, flitet më shumë për këtë kuptim të dytë të institucionalizimit, ndoshta sepse kuptimi i parë tashmë është bërë më i normalizuar. Në të dy vendet, lufta kundër institucionalizimit merr forma të ndryshme, nga rezistenca (refuzimi i kontratave), veçanërisht pjesëmarrja në fondet ESF, deri te ndërtimi i partneriteteve strategjike me autoritetet (partneritete civile-publike ose të tjera). Bëhet fjalë për betejën për autonomi dhe ruajtjen e hapësirës për të krijuar përmbajtje kulturore, arsyeja për të cilën këta aktorë janë mbledhur që në fillim. Është gjithashtu interesante që në Slloveni disa qendra të pavarura e përkufizojnë veten në opozitë me qendrat

rinore publike, të themeluara nga komunat dhe të menaxhuara në mënyrë hierarkike përmes MKC-ve (qendra publike kulturore për të rinjtë), ndërkohë që në Kroaci kjo opozitë nuk është e dukshme. Lidhur me institucionalizimin, refuzimi i formalizimit shfaqet sporadikisht në të dy vendet, më së shpeshti në nismat më të reja, si PLAC në Lubjanë, i cili nuk dëshiron të formalizohet ligjërisht dhe operon pa përfaqësues zyrtar. Në mënyrë të ngjashme, ZIZ në Maribor e shmangu formalizimin deri vonë, por u detyrua për shkak të nevojës për stabilitet financiar.

Duket se një status informal mund të ketë edhe anë pozitive (përveç pasigurisë që sjell), siç shihet edhe në Kroaci, ku institucionet në Pula (Rojc) dhe Rijeka (Filodrammatica) aktualisht janë pa kontrata qiraje për hapësirat e tyre, por e pranojnë këtë situatë si më të favorshme sesa disa skenarë formalë. Për më tepër, PLAC refuzon të bëhet subjekt juridik me të cilin shteti, si pronar i pasurisë, mund të komunikojë ligjërisht. Nga ana tjetër, në Metelkova përmendet nevoja për lidhje më të formalizuara ndërmjet përdoruesve, dhe flitet për mungesën e rregullave të shkruara në atë komunitet. Këto aspekte të formalizimit të marrëdhënieve lidhen ngushtë edhe me frikën se hapësirat me shumë përdorues, si Rojc apo Filodrammatica në Kroaci, dhe Metelkova apo Pekarna në Slloveni, mund të shpërbëhen. Në të gjitha këto vende shtrohet pyetja nëse kontratat e përbashkëta për qiranë e hapësirës do të çonin në shpërbërjen e komuniteteve dhe do t'u jepnin pronarëve më shumë kontroll, duke hapur rrugën për dëbime. Ose, përkundrazi, nëse kjo lloj kontrate do të sillte një nivel më të lartë përgjegjësie dhe organizimi më të mirë të hapësirave. Vërejmë se është duke u formuar një model i strukturës së qeverisjes së fragmentuar në Pekarna, Metelkova, Molekula/Filodrammatica dhe Rojc. Në këtë kontekst, si në Slloveni ashtu edhe në Kroaci, rinovimi i këtyre komplekseve të vjetra ngre shqetësimin nëse pronari mund ta shfrytëzojë këtë proces për t'i dhënë hapësirës një funksion të ri dhe për të dëbuar përdoruesit aktualë. Kjo ka ndodhur pjesërisht në Pekarna në Maribor, dhe plotësisht në Rog në Lubjanë, dhe është një mundësi e pranishme edhe në vende të tjera (Libertas në Koper, Metelkova në Lubjanë, Rojc në Pula, Filodrammatica dhe Ivex në Rijeka, madje edhe Paromlin në Zagreb mund të përfundojë duke përjashtuar kulturën e pavarur). Ndërkohë, në Kosovë, kur komunat rinovojnë hapësira, përdoruesit nuk duken aq të shqetësuar për mundësinë e ndryshimit të destinacionit të tyre; megjithatë, këto rinovime ndodhin rrallë. Në mënyrë të ngjashme,

si në Slloveni ashtu edhe në Kroaci, gjithnjë e më shumë aktorë që përdorin hapësira në qendrat e pavarura po mbeten në “zona gri”, pa kontrata qiraje. Është një status quo që për momentin duket se i përshtatet të dy palëve, por që në të ardhmen mund ta lërë skenën e pavarur të pambrojtur. Së fundi, ekzistojnë edhe forma të tjera marrëdhëniesh, përfshirë partneritete ndërmjet skenës së pavarur dhe hapësirave në pronësi të qytetit apo shtetit, të cilat ofrojnë një lloj bashkëpunimi më të qëndrueshëm dhe përdorim të infrastrukturës kulturore publike (si HKD në Rijeka, Narodni dom në Maribor, apo Pogon në Zagreb). Në Kosovë, nuk hasim qendra të mëdha me shumë përdorues të ngjashme. Organizatat më të njohura, si Teatri Oda, Lumbardhi apo kinemaja “Jusuf Gërvalla”, janë të ngarkuara me menaxhimin e ndërtesave të mëdha, të cilat më pas i hapin për subjekte të tjera kulturore. Marrëveshjet e tjera bëhen në mënyrë individuale dhe organizative ndërmjet organizatave dhe komunave, shpesh bazuar në “memorandume mirëkuptimi” të kufizuara në kohë dhe me bazë të dobët ligjore, duke përfshirë kontrata pa pagesë qiraje dhe shpenzime komunale. Paqëndrueshmëria, mungesa e besueshmërisë së komunave si partnerë dhe fakti që këto kontrata trajtohen rast pas rasti mbeten disavantazhe të mëdha për këto marrëveshje, çështje që lidhen me paqëndrueshmërinë politike dhe që nxjerrin në pah nevojën për standardizim dhe rregullim më të madh.

Ndërrimi i gjeneratave

Ekzistojnë dallime të dukshme lidhur me këtë çështje mes tri vendeve. Në Slloveni, nuk përmendet shumë tranzicioni i gjeneratave, as në kuptimin e ndodhjes së tij dhe as në nevojën për të, prandaj mund të jetë se po ndodh pa probleme, ose thjesht nuk është reflektuar mbi të (të paktën jo në këto intervista).

Në krahasim me këtë, të intervistuarit kroatë folën shumë për humbjen e entuziazmit për shkak të plakjes së pionierëve të skenës së pavarur, ndërsa të intervistuarit sllovenë folën më tepër për tharjen e entuziazmit si pasojë e mungesës së qëndrueshmërisë financiare dhe pasigurisë së punësimit në sektor.

Gjithashtu vëmë re, në përgjigjet e aktorëve sllovenë, një mungesë më të madhe të vetëreflektimit dhe mendimit kritik për marrëdhëniet e brendshme brenda sektorit të pavarur, ndërkohë që të intervistuarit kroatë folën shumë për mënyrën se si e shohin veten dhe marrëdhëniet brenda skenës. Të intervistuarit sllovenë folën kryesisht për marrëdhëniet e tyre të jashtme me

komunat, shtetin dhe financuesit. Të intervistuarit kroatë shprehën shqetësim për mungesën e të rinjve që të marrin përsipër hapësirat e pavarura, përfshirë në aspektin e qeverisjes. Një ndryshim më i vogël vihet re sa i përket përjetimit të pandemisë Covid – të intervistuarit sllovenë folën për ndërprerje të ndjeshme për shkak të kufizimeve në ndërveprimin fizik, por nuk është e qartë nëse kjo lidhet me dallime në masat e ndërmarra gjatë pandemisë apo me strukturën e sektorëve kulturorë të pavarur në të dy vendet. Në Kosovë, ndërrimi i gjeneratave ende nuk paraqet një çështje, gjë që ndoshta lidhet me moshën e re të popullsisë (mosha mesatare në Kosovë është 27 vjeç, ndërsa në Slloveni dhe Kroaci është rreth 44) dhe me moshën e skenës së pavarur si e tillë. Falë kësaj energjie të re, në Kosovë vëmë re ndërmarrje të aktiviteteve shumë të guximshme, në disa raste edhe të paimagjinueshme për kontekste të tjera, dhe meqenëse financimi i disponueshëm është në rritje dhe kultura po bëhet gjithnjë e më e strukturuar në kuptim më të gjerë, niveli i optimizmit në skenë është mjaft i lartë. Ndërkohë, nisma më të reja në Slloveni dhe Kroaci gjithashtu tregojnë motivim të lartë dhe nuk ndajnë lodhjen e pionierëve të skenës, por ende nuk janë aq të guximshme sa ato në Kosovë, duke treguar qëndrime proaktive në mënyrë më strategjike dhe të menduar. Edhe pse çështja e ndërrimit të brezave ende nuk është shfaqur në nivelet organizative, disa aktorë kanë shprehur shqetësime për rritjen e shpenzimeve të jetesës të lidhura me ndryshimet në fazat e jetës, si dhe për rezistencën ndaj pranimi të pasigurisë së përhershme si e vetmja mundësi në skenën e pavarur të Kosovës. Pësia e ndërrimit të brezave është veçanërisht e dukshme në Kroaci, ku brezat e rinj shprehin refuzim për të marrë përsipër “ëndrrën organizative” dhe ideat e brezave të mëparshëm në tërësi, duke treguar qartë se ka nevojë për më shumë dialog ndërbrezor.

Spektori i pavarur vetëreflektues dhe vetë-investigues

Intervistat zbulojnë se skena e pavarur kulturore në Kroaci është ajo më vetë-reflektuesja, dhe gjithashtu ajo që ka prodhuar një gamë të gjerë studimesh dhe raportesh gjatë dekadës së fundit. Në Slloveni, vetë-reflektimi i skenës është më shumë i orientuar drejt kuptimit të pozicionit dhe misionit të saj brenda rrethanave më të gjera shoqërore, dhe është gjithashtu i drejtuar fuqimisht ndaj kritikës së kushteve të jashtme që ndikojnë në skenë. Në Kroaci, ka më shumë reflektim mbi marrëdhëniet e brendshme në skenën e pavarur, shumë kërkime mbi modelet, mënyrat e

funksionimit dhe qeverisjes, dhe në intervista, shumë diskutime rreth problemeve që lidhen me kalimin e disa individëve në politikë. Në përgjithësi, vetë-reflektimi është i pranishëm fuqimisht si në Slloveni ashtu edhe në Kroaci, megjithatë me referenca të ndryshme. Të dy vendet tregojnë shumë potencial për transformim përmes ndërgjegjësimit të vetes dhe pozicionit të skenës përkatëse në kontekste shoqërore dhe politike. Ndërsa skena në Kosovë ka disa forume lokale të përkushtuara ndaj vetë-reflektimit, me shpërbërjen e rrjetit kombëtar kjo nuk është aq e pranishme në nivel kombëtar. Kjo mund të lidhet edhe me moshën e re të skenës kosovare, e cila aktualisht është në një fazë tjetër të zhvillimit, duke e drejtuar energjinë kryesisht drejt rritjes dhe realizimit të potencialeve, dhe më pak drejt identifikimit të problemeve të brendshme, mangësive dhe vetë-reflektimit. Megjithatë, ngjashëm me Kroacinë, në Kosovë po zhvillohet edhe arkivimi alternativ i skenës, i cili gjithashtu plotëson pjesërisht boshllëqet që lihen nga praktikatat e papërshtatshme të arkivimit në nivel kombëtar, me nevojën për kërkime të mëtejshme mbi skenën e pavarur që mbetet e madhe. Në lidhje me skenën më të re të Kosovës, mund të përmendim edhe hapësirën më të re të pavarur në Slloveni, PLAC në Lubjanë, të jetësuar në vitin 2022. Situata atje duket se ndryshon nga të tjerat, me përdoruesit e PLAC që duken më homogjenë dhe ideologjikisht më koherentë sesa në hapësirat më të vjetra në Slloveni dhe Kroaci. Kjo ndoshta vjen për shkak se Plac është ende në një fazë shumë të hershme të jetës së tij, vetëm një vit e gjysmë i vjetër. Është në një fazë ku entuziazmi lulëzon dhe ndërtimi i komunitetit është prioritet. Është gjithashtu interesante që vizioni i tyre është të mbeten një hapësirë jo-komerciale dhe jo-burokratike, me qëllim për të mbledhur njerëz pa kufizime ekonomike, jo aq për të prodhuar përmbajtje kulturore, por më shumë për të kaluar kohë jo-komerciale në të. Kjo vetë-përkufizim nuk përputhet plotësisht me vetë-përkufizimet e squat-eve më të vjetra dhe qendrave të tjera të pavarura që janë në fokus këtu. Termokiss në Prishtinë është një shembull disi i ngjashëm, një hapësirë DIY që funksionon në sinergji me lagjen, e orientuar drejt ndërtimit të komunitetit, duke praktikuar parimin e horizontales dhe duke u vetëqeverisur përmes asambleve javore. Këto shembuj tregojnë një frymë inovative që tejkalon kufijtë e prodhimit të përmbajtjes kulturore, duke krijuar hapësira më gjithëpërfshirëse, “më të sigurta”, dhe duke sjellë ide të reja dhe praktika të demokracisë.

Sa i përket vetë-reflektimit dhe vetë-kuptimit të skenës, mund të përmendim gjithashtu një ndryshim që u bë i dukshëm në

mënyrën se si shihet kultura në klimën më të gjerë shoqërore dhe politike. Disa të intervistuar në Kosovë përmendën perceptimin e kulturës nga ana e punonjësve të komunave si diçka luksoze, në kuptimin që ka nevoja më të ngutshme, ndërsa në Kroaci dhe Slloveni, kultura po paraqitet gjithnjë e më shumë si diçka e tepërt, edhe pse dikur konsiderohej si luksoze. Prandaj, aktorët në skenën e pavarur kanë një detyrë shtesë: ata duhet të advokojnë (vazhdimisht) për pozicionin bazë të kulturës në realitetin shoqëror dhe politik. Në përgjithësi, mund të thuhet se aftësia e këtyre skenave për të vetë-reflektuar dhe për t'u pozicionuar në mënyrë kritike në kontekstin më të gjerë shoqëror dhe politik mbetet një nga pikat më të forta të skenës së pavarur në të tre vendet.

Qasja në hapësirat publike

Ndërsa ka disa ngjashmëri në qasjen ndaj hapësirës publike mes tre vendeve në fokus, rasti i Kosovës dallohet si më specifik. Transformimet post-socialiste në Kroaci dhe Slloveni imponuan gjithashtu imperativin e privatizimit, megjithatë pa e bllokuar ligjërisht ndarjen e hapësirave për organizatat kulturore, siç ishte rasti deri vonë në Kosovë. Megjithatë, edhe në Kroaci dhe Slloveni, proceset korruptive, privatizimi, kontestimet dhe lufta për hapësira e kanë reduktuar qasjen në hapësirën publike për aktorët shoqërorë dhe kulturorë. Në përgjithësi, fusha kryesore e dallimit mes tre vendeve qëndron në faktin se qasja në hapësirat publike, apo kufizimi i saj, nuk është e ngulitur në proceset e ndërtimit të shtetit. Në të gjitha vendet, hapësira publike është subjekt kontestimi dhe përpjekjesh për ta rimarrë, por në Kosovë kjo nuk është normalizuar siç kishte ndodhur më parë përmes versionit të mëparshëm të Ligjit për Rregullimin e Pronës. Trashëgimia e këtyre praktikave e ka kthyer qasjen në hapësirën publike në çështjen kryesore të sferës qytetare në Kosovë. Sa i përket rezidencave për artistë, ka disa dallime midis Sllovenisë dhe Kroacisë. Në Kroaci, rezidencat për artistë janë më të rralla, si në aspektin e programeve ashtu edhe të hapësirave fizike, ndërsa në Slloveni ka më shumë programe të përhershme rezidence për artistë, siç dëshmohet edhe nga OJQ-ja Motovila si pjesë e programit të saj mbështetës për kulturën e pavarur. Megjithatë, për të dy vendet mbetet një problem i përbashkët: ka shumë pak hapësira të tilla, dhe ato që ekzistojnë janë zakonisht në pronësi dhe menaxhim të plotë nga institucionet publike.

Në Kosovë, dy organizata menaxhojnë programe rezidence në hapësirat e tyre: Foundation 17 në shtëpinë Hivzi Sulejmani, në bashkëpunim me komunën, dhe Autostrada Biennale në hapësirat e saj aktuale në hangarë që dikur ishin komplekse ushtarak dhe që sot funksionojnë si kampe inovacioni. Të intervistuarit shprehën gjithashtu se kishin përvoja me programe rezidence, qoftë përmes marrjes me qira të banesave (Qendra Multimedia), apo në mënyrë më joformale, duke ofruar shtëpitë dhe hapësirat e tyre (Lumbardhi, Termokiss, Defy Them, Stereo Space). Duhet theksuar se interesi për zhvillimin e programeve të rezidencës është i lartë, dhe është shprehur nevoja për të mësuar më shumë rreth mundësive që ofron ky format dhe mënyrave të financimit. Është propozuar të zhvillohet një bazë të dhënash për rezidencat në vend, që do të informonte aktorët kulturorë për programet ekzistuese, fushat artistike që mbulohen, akomodimin dhe hapësirat e punës që janë të disponueshme, gjë që pritet të përmirësojë përdorimin e burimeve dhe shkëmbimin brenda skenës. Është përmendur gjithashtu mundësia për të zhvilluar rezidenca në bashkëpunim me universitetin gjatë verës, kur konviktet mbeten bosh.

Ndryshime në zhvillime kohore

Ka dallime të mëdha midis vendeve në lidhje me fokusin ndaj përkohshmërisë zhvillimore të skenave lokale të kulturës së pavarur, të cilat mund të ndiqen më së miri përmes shfaqjes së rrjeteve organizative që përfaqësojnë, pozicionojnë dhe advokojnë për këto skena brenda sistemeve më të gjera kulturore. Në Kosovë, ky proces filloi të zhvillohej në vitet 2010, më saktësisht në vitin 2012, kur Teatri Oda nisi krijimin e Rrjetit të Organizatave të Pavarura Kulturore – Forumi Kulturor, duke mbledhur 22 organizata nga i gjithë vendi, i cili shumë shpejt do të bëhej zëri i skenës. Ky rrjet prodhoi një numër të madh dokumentesh dhe raportesh kërkimore, duke e pozicionuar skenën e pavarur si një aktor brenda sistemit kulturor, dhe duke përfutur njohuri për rrjetëzim nga rajoni, veçanërisht nga Kroacia. Edhe pse ky rrjet nuk ekziston më për shkak të mungesës së fondeve, ai la një trashëgimi të vlefshme përmes nismës për forume vendore në Pejë, Prizren dhe Mitrovicë. Në krahasim, një subjektivizim politik i ngjashëm i skenës në Kroaci filloi rreth viteve 2000, duke lindur nga nevoja për ta pozicionuar më mirë skenën brenda sistemit kulturor të vendit. Kjo u shfaq më së miri me themelimin në vitin 2002 të rrjetit Clubture, një platformë programore që lidh organizata

kulturore të pavarura, iniciativa dhe klube jofitimprurëse përmes proceseve novatore dhe pjesëmarrëse të shkëmbimit. Në mënyrë të ngjashme, në Slloveni, rrjeti Asociacija u themelua në vitin 2003, duke u ndërtuar mbi rrjetëzimet informale që ishin zhvilluar gjatë dekadës paraprake. Së fundi, për të forcuar lidhjet mes komunitetit ekzistues në nivel rajonal, në vitin 2012 u themelua Kooperativa – Rrjeti Rajonal për Kulturën, me qendër në Zagreb, dhe më vonë me një qendër shtesë në Shkup. Ky rrjet mundësoi ndërtimin e njohurive dhe ndarjen e përvojave, duke ndihmuar zhvillimin e rrjeteve kulturore kombëtare dhe lokale në të gjithë rajonin. Dallimet kohore në zhvillimin e sistemeve kulturore të vendeve në fokus vërehen gjithashtu në aktivitetin e politikbërjes që aktualisht po ndodh në Kosovë. Në krahasim, Kroacia dhe Sllovenia filluan të përjetojnë procese të tilla që në fillim të viteve 2000. Këto dallime kohore në ndërtimin e institucioneve i diferencojnë më tej pozicionimet e skenave të pavarura në këto vende, duke penguar apo lehtësuar trajektoret e tyre të mëtejshme. Një faktor tjetër që tregon për rininë e kulturës së pavarur në aspektin e qeverisjes është i ashtuquajti “proces edukimi” me politikanët, i cili në Kosovë ende duket se është në zhvillim, pasi të intervistuarit kanë shprehur pakënaqësinë e tyre me faktin se duhet t’i shpjegojnë punën e tyre çdo autoriteti të ri. Nevoja për të krijuar një subjektivitet politik që do ta përfaqësojë skenën mbetet prezente, gjë që është e përfshirë edhe në dokumentet e ndryshme të politikave në Kosovë.

Çështjet që lidhen me të rinjtë

Qasja me të rinjtë mbetet dallimi kryesor midis Kosovës, Kroacisë dhe Sllovenisë, si në aspektin e popullsisë, aktorëve në skenë, organizatave, ashtu edhe të sistemit kulturor në përgjithësi. Kur shohim zhvillimin e sistemit kulturor, përvojat, qëndrimin dhe energjinë e projektuar drejt zhvillimeve të ardhshme, dallimet midis vendeve bëhen edhe më të theksuara. Deri në këtë pikë, aktorët e kulturës së pavarur në Slloveni dhe Kroaci kanë përjetuar optimizëm dhe entuziazëm, por edhe zhgënjim me ndikimin dhe rezultatet e institucionalizimit dhe me dekadat e proceseve të avokimit në përgjithësi. Këto skena kanë përjetuar gjithashtu një regres demokratik, veçanërisht në Kroaci në vitin 2016, kur qeveria e djathtë (ekstreme) preu ndjeshëm financimin për organizatat kulturore dhe të të drejtave të njeriut, një goditje nga e cila skena nuk u rikuperua plotësisht. Në mënyrë të ngjashme,

gjatë disa mandateve, qeveria e djathtë në Slloveni gjithashtu i shkaktoi dëme skenës së kulturës së pavarur dhe sektorit civil në përgjithësi. Megjithatë, nga ajo që kemi vërejtur në Kosovë, ndërsa është duke kaluar proceset e saj të institucionalizimit, përshtypja është se sistemi dhe pritshmëritë ndaj tij janë aktualisht në një fazë ngjitjeje, dhe pavarësisht rezultateve të mundshme, niveli i optimizmit është mjaft i lartë.

Konteksti politik dhe ekonomik

Kushtet e veçanta politike dhe ekonomike ndikojnë në zhvillimin dhe qëndrueshmërinë e skenave të kulturës së pavarur në Kroaci, Kosovë dhe Slloveni. Në Kroaci, vitet e “europianizimit” të shpejtë, të pranishme edhe në sektorin kulturor, u zëvendësuan papritur nga një regres demokratik, duke kufizuar financimin dhe madje edhe vetë ekzistencën e skenës së kulturës së pavarur. Kjo situatë e paqëndrueshme kërkon përshtatje të vazhdueshme dhe rezistencë nga aktorët kulturorë, duke harxhuar shumë energji për çështje që dukeshin të “zgjidhura” dhe duke e varfëruar skenën nga optimizmi. Në Kosovë, mjedisi politik aktual tregon një përkushtim të qartë për të njohur dhe mbështetur nismat kulturore të pavarura, duke nxitur një ndjenjë optimizmi dhe zgjerimi brenda sektorit. Megjithatë, pavarësisht këtij konteksti të favorshëm, skena vazhdon të përballet me sfida, veçanërisht në sigurimin e fondeve të mjaftueshme për të mbështetur aktivitetet e saj, ose për t’u përshtatur dhe për të ndërtuar kapacitete në përputhje me zhvillimet. Në Slloveni, tradita e gjatë e rezistencës ndaj komercializimit dhe institucionalizimit e vë theksin te autonomia. Me ndryshimin e kontekstit politik, veçanërisht në nivelet lokale, disa kryetarë bashkish kanë përqafuar një qasje neolibérale ndaj hapësirave publike, duke ushtruar presion mbi distrikte si Pekarna dhe Metelkova, dhe duke shtyrë për zhvillimin e tyre komercial. Pavarësisht premtimeve nga qeveria aktuale qendrore me prirje të majta – përfshirë politikanë që kanë dalë nga vetë skena e kulturës së pavarur – bashkëpunimi me hapësirat autonome nuk është realizuar. Disponueshmëria e fondeve nga Ministria i lë komunitetit në Metelkova disi të qetësuar dhe të mbrojtur nga komercializimi. Megjithatë, mbetet shqetësimi për pasiguritë që mund të lindin në rast të një ndërrimi të qeverisë.

Skenat kulturore të pavarura në Kroaci, Kosovë dhe Slloveni shfaqin dinamika gjeneratash të ndryshme, të cilat ndikojnë në mënyrë të veçantë në peizazhet e tyre kulturore përkatëse. Kroacia po kalon një tranzicion të vështirë gjeneratash, i karakterizuar nga dallime në qasjet dhe aspiratat midis brezave të vjetër dhe atyre të rinj. Kjo lëvizje gjeneratash ka sjellë perspektiva të ndryshme mbi praktikat kulturore dhe strategjitë organizative brenda sektorit. Në Kosovë, skena kulturore është dukshëm rinore, me një përfshirje të lartë të të rinjve, të cilët po formësojnë në mënyrë aktive të ardhmen e sektorit, duke e mbushur peizazhin kulturor me energji të freskët dhe ide novatore. Sllovenia paraqet një përzierje të aktivistëve veteranë dhe punonjësve kulturorë të brezit të mesëm (si në Metelkova dhe Pekarna), duke krijuar një komunitet kulturor të larmishëm dhe me përvojë. Së fundmi, skena është gjallëruar më tej me përfshirjen e adoleshentëve pas pandemisë, duke sjellë vitalitet dhe perspektiva të reja në sektor (si rasti i PLAC). Nga ana tjetër, diskutimet me të intervistuarit në Slloveni nënvizojnë edhe mungesën e përfshirjes së të rinjve dhe natyrën jo tërheqëse të programeve të synuara për ta. Të intervistuarit e brezit të mesëm kanë vërejtur se të rinjtë po bëhen gjithnjë e më shumë të amerikanizuar, duke i dhënë përparësi karrierave fitimprurëse në vend të angazhimit në aktivitete jofitimprurëse. Disa aktorë kulturorë veteranë theksuan rëndësinë e përfshirjes së anëtarëve më të rinj në organizata për të përmirësuar strategjitë e komunikimit, duke vënë në dukje se veteranët shpesh mbështeten në metoda më tradicionale për krijimin e posterave dhe komunikimin e përgjithshëm. Nga ana tjetër, të rinjtë e skenës kulturore theksuan se programet e disa organizatave nuk arrijnë të angazhojnë siç duhet audiencat e reja. Në përfundim, dinamika e ndryshme gjeneratash që vërehet në skenat e kulturës së pavarur në Kroaci, Kosovë dhe Slloveni nënvizon natyrën në zhvillim të peizazhit kulturor dhe rëndësinë e përshtatjes së strategjive organizative për të angazhuar në mënyrë efektive demografitë që po ndryshojnë.

Çështjet financiare

Financimi i kulturës së pavarur mbetet një çështje e vazhdueshme në të gjitha vendet në fokus. Në Kroaci, sektori kulturor i pavarur përballlet me pasiguri ekonomike dhe kompleksitet burokratik, pavarësisht njëfarë lehtësimit të sjellë nga themelimi i fondacionit

të ri kulturor (Kultura Nova) dhe fondet e Bashkimit Evropian. Qasja në këto burime për financim strukturor (Fondet Strukturale Evropiane) zakonisht kërkon përballimin e procedurave burokratike të rrepta, gjë që shpesh rezulton në rikonfigurim organizativ dhe tendencë drejt mbi-institucionalizimit, duke detyruar shumë organizata të tërhiqen plotësisht nga angazhimi me këtë fond. Ky fenomen është vërejtur edhe në Slloveni. Pasiguria financiare përkeqësohet nga reduktimet e përsëritura të fondeve shtetërore për kulturën, me një zhvendosje të dukshme të mbështetjes drejt industrive kulturore, në dëm të nismave kulturore të pavarura. Parregullsitë dhe reduktimet në mundësitë e financimit e bëjnë edhe më të vështirë për organizatat kulturore për të përmbushur shpenzimet bazë, si qiraja apo pagat e stafit.

Nga ana tjetër, peizazhi kulturor i pavarur në Kosovë karakterizohet nga një atmosferë politike dhe ekonomike mbështetëse. Angazhimi i qeverisë për rritjen e buxheteve për kulturën dhe përmirësimin e procedurave të ndarjes së granteve ka krijuar një qasje pozitive brenda sektorit. Inovacionet në mekanizmat e financimit dhe rritja e mbështetjes financiare kanë kontribuar në zhvillimin e skenës kulturore. Megjithatë, këto ngritin edhe pyetje mbi qëndrueshmërinë e këtij modeli dhe nëse qeveritë pasuese do ta vazhdojnë atë. Sidoqoftë, sfidat mbeten, veçanërisht në lidhje me ndarjen e hapësirave publike për veprimtari kulturore, ku zbatimi mbetet prapa reformave ligjore dhe interesat e biznesit shpesh marrin përparësi.

Zhvendosjet komunitare: impakti i renovimit

Hapësirat kulturore të pavarura shpesh rezultojnë të papërshtatshme për aktivitetet që lidhen me prodhimin kulturor dhe për realizimin e duhur të tyre. Në Slloveni, aktorët e pavarur përballen me sfida të mëdha sa i përket disponueshmërisë dhe gjendjes së hapësirave. Shumë hapësira, madje edhe në qendrat e qyteteve, mbeten të lëna pas dore, ku përfitimi financiar ka prioritet mbi potencialin e tyre për veprimtari kulturore dhe rinore. Shumë organizata funksionojnë në godina të amortizuara, pa kushte të përshtatshme për punë. Një çështje që përsëritet është ajo e renovimeve komunale, të cilat shpesh i lënë organizatat kulturore pa alternativa. Pasiguria e qëndrueshmërisë së qëndrimit në këto hapësira e përkeqëson edhe më tej situatën, me organizatat që përballen shpesh me zhvendosje për shkak të pasigurisë për të ardhmen, pavarësisht premtimeve të mëhershme

nga pronarët e objekteve. Kjo ilustron më së miri me mbylljen e hapësirës publike Skladišče Libertas në Koper për renovim, pa ofruar alternativa të qarta, dhe veçanërisht me largimin e dhunshëm të aktorëve të pavarur nga godina Rog në Lubjanë, pavarësisht premtimeve fillestare se hapësira do të rezervohet për ta. Megjithatë ka investime pozitive në infrastrukturën kulturore, projektet komunale të renovimeve për hapësira të zotëruara nga qyteti që më parë janë përdorur nga aktorët e pavarur, shpesh i japin përparësi institucioneve publike dhe neglizhojnë nevojat e organizatave të pavarura kulturore. Në këtë aspekt, Kroacia dhe Sllovenia ndajnë një shqetësim të përbashkët, siç dëshmohet nga situata në vende si Rojç në Pula, Filodrammatica dhe Ivex në Rijeka, madje edhe Paromlin në Zagreb. Në të kundërt, përdoruesit e hapësirave në Kosovë të intervistuar nuk kanë shprehur shqetësime të ngjashme për ripërdorimin e mundshëm të hapësirave gjatë ose pas renovimeve. Në përfundim, shqetësimet e përbashkëta në Kroaci dhe Slloveni lidhur me ripërdorimin e kompleksëve të vjetra gjatë renovimeve theksojnë nevojën për përpjekje bashkëpunuese dhe avokim nga ana e skenës së pavarur. Ndërkohë në Kosovë, ndonëse përdoruesit e hapësirave nuk kanë shfaqur ende shqetësime të ngjashme, sfida të mundshme pritet të shfaqen me zhvillimin e mëtejshëm të skenës kulturore. Adresimi i këtyre çështjeve kërkon që nevojat e organizatave të pavarura kulturore të kenë përparësi, të nxisen partneritetet dhe të advokohet për zgjidhje të qëndrueshme që sigurojnë vitalitetin dhe qëndrueshmërinë e sektorit. Së fundi, në sferën e vetë-reflektimit dhe inovacionit, Kroacia dallohet për theksin që vendos në introspeksion dhe kërkime, duke i përdorur këto cilësi dhe procese ndërtimi dijes për të përballuar pengesat dhe për të nxitur përparime. Kosova, në anën tjetër, shfaq një kulturë inovacioni dhe optimizmi, e nxitur nga një skenë e re dhe dinamike, që dëshmon shpirt sipërmarrës dhe prezanton tema të reja. Në Slloveni, arrihet një ekuilibër i ndjeshëm midis autonomisë dhe aleancave strategjike, duke u mbështetur në mobilizimin komunitar për të përballuar sfidat financiare dhe ato të zhvillimit urban.

4. Rekomandime, sugjerime, interpretime të mundshme të gjetjeve, pyetje të hapura për kërkim të mëtejshëm dhe inovacion

264

- Pionierët dhe veteranët që kanë qenë vendimtarë në themelimin e hapësirave të pavarura kulturore kanë potencialin për të mentoruar brezin e ri. Duke ndarë përvojën dhe njohuritë e tyre të gjera, këta aktivistë me përvojë mund të udhëheqin iniciativat e reja. Mentorimi i tyre mund të ofrojë njohuri të vlefshme, të nxisë ide inovative dhe të mbështesë zhvillimin e projekteve kulturore të fuqishme dhe të qëndrueshme të udhëhequra nga gjenerata e ardhshme.
- Trajnime për eksperimentim mund të prezantohen; eksperimentimi me imagjinaren/virtualen/fiksionin mund ta pasurojë skenën me metoda të reja pune, por gjithashtu të shërbejë si një lehtësim nga stresi që vjen nga realiteti i papërballueshëm.
- Mund të zhvillohen punëtori për zhvillimin dhe promovimin e kategorive dhe nocioneve të reja lidhur me kulturën e pavarur. Duke qenë se kultura e pavarur shpesh vendoset gabimisht ose përjashtohet nga kategoritë tradicionale në politikën kulturore (p.sh. artet vizuale, artisti, event, epokat e artit etj.), dhe duke qenë se kultura e pavarur është në vetvete shpikëse e llojeve të reja të pranisë së kulturës, nevojiten disa kategori dhe nocione të reja, të cilat skena e pavarur mund t'i përdorë për të përshkruar veten, dhe nga ana tjetër, që politikëbërësit mund/të duhet t'i përdorin në strategjitë dhe tenderët e tyre, dhe që arkivat dhe bibliotekat mund t'i përdorin në kategorizimin e materialeve etj.
- Mund të zbatohet trajnimi mbi praktikën inovative të gjetjes dhe përdorimit të hapësirave. Për shembull: modele rotacioni, optimizimi dhe ndërrimi në përdorimin e hapësirave; rezidenca me “couch-surfing”; modele të informalitetit në qeverisje si taktika për përdorimin e hapësirave të hapura dhe publike; qiradhënia e hapësirave private; përdorimi i përkohshëm; rishikimi i komplementaritetit dhe pajtueshmërisë së hapësirave të ndryshme; programim dhe përdorim i decentralizuar dhe i shpërndarë i hapësirave; përdorim eksperimental i hapësirave. Gjithashtu, përmes këtyre intervistave ka dalë një “ide heretike” që ndoshta ato ndërtesa të vjetra, gjysmë të dëmtuara, duhet të braktisen nga skena e pavarur, pasi po bëhet e pamundur të përballohet

lodhja nga rinovimi. Në disa raste, po vihet në diskutim nëse nuk do të ishte më mirë t'i linin thjesht ato ndërtesa të vjetra dhe të investonin energjinë dhe paratë në marrjen me qira të diçkaje më të menaxhueshme, për të përdorur energjinë e mbetur për punë substanciale. Gjithashtu, mund të ofrohet trajnim për përshtatjen e aktiviteteve të aktorëve kulturorë me një model nomad, natyrisht për ata që mund të përshtaten me këto ndryshime.

- Mund të jetë gjithashtu interesante të mësohet nga programet e pasardhësisë për bizneset familjare, pasi problemi i pasardhësisë është studiuar mirë, dhe janë zhvilluar programe mbështetëse, ndërsa ekzistojnë disa ngjashmëri në aspektet organizative midis bizneseve familjare dhe qendrave dhe rrjeteve të pavarura lidhur me tranzicionin gjeneracional.
- Mund të krijohen marrëdhënie me ekonomitë sociale dhe të solidaritetit, pasi në të tre vendet përmendej ndërmarrësia sociale si pjesë e planifikimit të tyre hibrid të biznesit. Modelet hibride mund të jenë një përgjigje ndaj “lodhjes nga aplikimet për grante e tenderë” dhe gjithashtu shihet si një mënyrë daljeje nga pasiguria. Mund të ofrohet mbështetje për zhvillimin e kooperativave kulturore dhe të artistëve. Në këtë drejtim mund të përmendim se në të tre vendet, disa e shohin kulturën si hobi, por në fakt jetojnë duke bërë punë të tjera.
- Mund të organizohen punëtori mbi terminologjinë, për të rritur ndërgjegjësimin rreth fjalëve që përdoren në skenë në lidhje me këto çështje: “pronari” vs. “menaxherët e autorizuar”; “ne” dhe “ata”; “kryetari i një organizate”; “jo-institucional” vs. “kultura e pavarur”, dhe të ngjashme. Prandaj, futja e trajnimeve duke përdorur qasjen e literacisë kritike (e zhvilluar nga Paolo Freire dhe të tjerë) mund t'i mësojë skenës së pavarur të përdorë terminologjinë dhe të jetë e vetëdijshme që “leximi i fjalës është leximi i botës”, dhe rrjedhimisht që “thënia e fjalës është krijimi i botës”.
- Hetimi i qasjeve të ndryshme për krijimin e ndryshimit mund të jetë i dobishëm për sektorin: për shembull, “prodhimi i ndryshimit” krahasuar me “lehtësimin e ndryshimit”.
- Sektori mund të përmirësojë mundësitë e karrierës për të rinjtë, duke pasur parasysh që ata janë më nomadë, fleksibël, një soj “gjenerate projektesh”, me më pak probleme identiteti për skenën e pavarur dhe me më pak prirje për angazhime afatgjata.

- Mund të jenë të vlefshme punëtori ose seanca psikoterapie dhe kujdesi për veten për aktorët në skenat e pavarura kulturore, nëse mund të ofrohen.
- Vendosja e modelit të qeverisjes (qoftë formale apo joformale) duke zhvilluar punëtori/trajnime mbi taktikat për sigurimin e qeverisjes pjesëmarrëse bazuar në kuptimin e lojës së pushtetit që luhet mes pronarëve të ndërtesave (zakonisht qyteti) dhe përdoruesve. Në lidhje me qeverisjen, do të ishte gjithashtu e dobishme zhvillimi i procedurave të sakta për përfshirjen graduale të njerëzve (të rinjve) në menaxhimin e hapësirave.
- Ka nevojë të hetohet “dëshira e pronarit”, të bëhet një hetim i saktë për atë që dëshiron pronari i hapësirës, qofshin autoritetet e qytetit apo një entitet tjetër. Ndoshta ata nuk dinë çfarë duan dhe mbajnë status quo-në për këtë arsye. Ndoshta kanë plane sekrete ose plane të hapura subversive, si ripërdorimi i hapësirës për t’u bërë një qendër inovacioni. Ndoshta strategjia e pronarit është thjesht të presë derisa përdoruesit të lodhen e të shuajnë energjinë. Ndoshta pronari nuk dëshiron të merret me kolektivet, por vetëm me një palë kontraktuale. Ndoshta pronari nuk po mendon fare për hapësirën apo nuk i intereson. Taktikat dhe strategjitë duhet të përshtaten me këto gjetje, pasi taktikat e luftës sot duhet të jenë të ndryshme nga ato të okupuesve të viteve 1990 dhe 2000.
- Ka nevojë të hetohet potenciali i Inteligjencës Artificiale në fushën e qeverisjes së qendrave të pavarura, si dhe në mbështetjen e rrjetëzimit të skenës së pavarur në përgjithësi, jo vetëm për të optimizuar qeverisjen, por edhe për të hapur mundësi për të rinjtë, pasi të rinjtë nuk e pëlqejnë shumë strukturën e organizatave, edhe ato të shoqërisë civile, dhe mund të preferojnë strukturën e platformave dhe algoritmeve si mënyrën me të cilën janë mësuar.
- Aktivistët e rinj, sipas intervistave, janë të zhgënjyer nga paaftësia e organizatave të konsoliduara për të ofruar programe që rezonojnë me trendet aktuale për të rinjtë. Punëtoritë që fokusohen në strategjitë e komunikimit dhe relevancën e programeve ofrojnë mundësi për shkëmbim ndërgjeneracional të njohurive dhe përvojës. Iniciativat më të reja mund të prezantojnë trendet bashkëkohore në komunikim dhe programim, duke ndihmuar organizatat më të vjetra që, siç u zbulua në intervista (Metelkova, Pekarna,

etj.), hasin vështirësi në angazhimin efektiv të të rinjve si vullnetarë dhe pjesëmarrës në programe.

- Në ruajtjen e hapësirave të tyre dhe rezistencën ndaj gjentifikimit urban dhe komercializimit, entitetet e pavarura kulturore, të konsoliduara dhe në zhvillim, përballen vazhdimisht me sfida nga autoritetet komunale. Ata reagojnë duke përfshirë komunitetin në iniciativa të nxitura nga përpjekjet komunitare, duke përdorur metoda të bazuara në rrënjë për të vizualizuar dhe planifikuar ambientet e tyre ose për të përfshirë komunitetin në identifikimin e nevojave reale të lagjes. Shumë organizata të përfshira në këtë kërkim janë shembull i këtyre qasjeve. Ata kanë bashkëpunuar me fqinjët dhe akademinë për të zhvilluar vizione dhe modele të nevojave reale komunitare që do të adresoheshin në lagjen e tyre. Është thelbësore që të gjitha hapësirat autonome të përqafojnë përfshirjen proaktive të komunitetit si mënyrë rezistence. Dokumentimi i përpjekjeve të kaluara dhe krijimi i programeve të reja që nxisin bashkëpunimin ndërmjet këtyre hapësirave, akademisë dhe autoriteteve të planifikimit urban janë hapa thelbësorë. Duke përdorur burimet, ekspertizën dhe strategjitë e përfshirjes komunitare, hapësirat autonome mund të nxisin iniciativa inovative, të fokusuar në komunitet, dhe të veprojnë si ndërmjetësues kur komunitetet nuk kanë mjete për të komunikuar nevojat e tyre me autoritetet e qytetit.
- Ka nevojë të informohen aktorët në skenën e pavarur mbi llojet dhe format e programeve të rezidencës që mund të organizohen, si dhe mbi mundësitë e financimit në dispozicion. Gjithashtu, krijimi i një databaze me informacione mbi programet ekzistuese të rezidencës, si akomodimi, hapësira pune dhe burime të tjera, do të ishte ndihmë në lehtësimin e përdorimit të tyre dhe promovimin e shkëmbimit brenda dhe ndërmjet vendeve.
- Të zhvillohen aktivitete kërkimore dhe arkivore të vazhdueshme mbi një gamë të gjerë çështjesh të rëndësishme për rritjen e mëtejshme të skenës së pavarur kulturore: nga praktikat e arkivimit të aktiviteteve të ndërmarra gjatë 30 viteve e më shumë, te modelet e qeverisjes dhe çështje të tjera (kushtet e punës, rotacioni gjeneracional, etj). Lidhja e studiuesve dhe ekspertëve me prejardhje të ndryshme nga humaniteti, arti dhe shkencat shoqërore, si dhe praktikantë me përvojë, do të ishte e dobishme për reflektimin e skenës dhe për parashikimin e trajektorive të ardhshme.

- Duhet konsideruar zhvillimi i programeve të rezidencës në bashkëpunim me komunat, universitetet dhe aktorë të tjerë publikë, pasi ata shpesh zotërojnë hapësira të ndryshme, nga konviktet të ambientet e ekspozitave, të cilat mund të përdoren në periudha të caktuara të vitit (p.sh. gjatë verës, kur studentët janë larg).
- Duhet të zhvillohen aktivitete edukative dhe informative të drejtuara ndaj komunave, administratës publike dhe aktorëve të tjerë, mbi përfitimet e bashkëpunimit me aktorët në kulturën e pavarur, duke theksuar rëndësinë që ngjarjet kulturore kanë për një qytet dhe përfitimet simbolike dhe materiale që lidhen me to. Komunikim më i mirë.
- Mund të ofrohet edukim i mëtejshëm për vendimmarrësit dhe publikun mbi tiparet kryesore të sektorit të kulturës së pavarur, parimet e tij, kontributet për shoqërinë, nevojat, etj., me qëllim “mainstreaming” (përhapjen e mesazhit) tek publiku më i gjerë.

5. Burimet

- Augustad Knudsen, Rita. 2013. “Privatization in Kosovo: ‘Liberal Peace’ in Practice”. *Journal of Intervention and Statebuilding* 7(3), 287-307.
- Breznik M. 2007. “The Role of Culture in the Strategies of ‘City Regeneration’”. In *Cultural Transitions in Southeastern Europe - The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*, Švob-Đokić, (ed.), Institute for International Relations, Zagreb, pp. 81-94, e qasshme online: https://irmo.hr/wp-content/uploads/2007/11/Svob-Djokic_Creative_City.pdf
- Brown A. 2020. “Life after Covid: Who will survive?” article in *Arts Professional*. Available online: <https://www.artsprofessional.co.uk/magazine/article/life-after-covid-who-will-survive>
- Celakoski, Teodor et al. 2021. *Nacrt plana upravljanja društvenim centrom Rojc*. Zelena Istra and Savez udruga Rojca. E qasshme në: https://rojcneta.pula.org/wp-content/uploads/2020/07/Web_NACRT-PLANA-UPRAVLJANJA-DC-ROJC-1.pdf
- Čukić, Iva and Timotijević, Jovana. 2020. Contextual Framework: Former Yugoslav region. In *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić and Jovana Timotijević, eds., 40-60. Belgrade: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.
- Demiri, Lirika and Kadriu, Aulonë. 2022. Prishtina bids farewell to Manifesta. *Kosovo 2.0*. Available at: <https://kosovotwopointzero.com/en/prishtina-bids-farewell-to-manifesta/> (e aksesuar 24/05/2024).
- Dragusha, Njomza and Rexha, Orbis. 2020a. Kinema Jusuf Gërvalla / Jusuf Gervalla Cinema. In *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Čukić and Jovana Timotijević, eds., 130-137. Belgrade: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.

- Dragusha, Njomza and Rexha, Orbis. 2020b. Qendra për Komunitet Termokiss / Termokiss Community Centre. In *Spaces of Commoning: Urban Commons in the ex-Yu Region*, Iva Ćukić and Jovana Timotijević, eds., 138-152. Belgrade: Ministry of Space / Institute for Urban Politics.
- Durmuşoğlu, Övül Ö. 2022. Postwar Punk in Prishtina. *Art Basel*. E qasshme në: <https://www.artbasel.com/stories/postwar-punk-pristina-kosovo-manifesta?lang=en> (accessed 24/05/2024).
- Hasimja, Rudina. 2022. *Hapësirat kulturore të Kosovës/Prostori kulture na Kosovu/Culture Spaces of Kosovo*. Pejë: Anibar.
- Haxihaj, Serbeze. 2024. Kosovo's Houses of Culture, Fading Relics of the Yugoslav Past. *Balkan Transitional Justice*, January 5, 2024. E qasshme në: <https://balkaninsight.com/2024/01/05/kosovos-houses-of-culture-fading-relics-of-the-yugoslav-past/> (accessed 24/05/2024).
- Kelmendi, Fiona. 2023. Kosovo's youth: Overcoming challenges and creating opportunities. *Österreichische Gesellschaft für Europapolitik*, Policy Brief, April 23, 2023. E qasshme në: <https://www.oegfe.at/policy-briefs/kosovos-youth-overcoming-challenges-and-creating-opportunities/?lang=en#:~:text=Introduction,this%20immense%20potential%20for%20growth> (accessed 24/05/2024).
- Kumer P. 2020. Self-Governance and social inclusion in a post-socialist city: contradictions between city-designed and naturally-occurring arts districts. *Teorija in Praksa, Družboslovna revija*, let.57 1/2020, pp. 205-222, e qasshme në: <https://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/tip/samoupravljanje-in-socialna-inkluzivnost-v-postsocialističnem-mestu-nasprotja-med-načrtovanimi-in-samoniklimi-kulturnimi-soseskami6017c0304f2c67bc8e26ff00008e8d04.pdf?sfvrsn=0>
- Kumer, P. (2020), Hidden geographies of social justice in an urban environment: the particularities of naturally-occurring arts districts, *European Journal of Geography*, Vol. 11, Issue 2, pp. 123-136, <https://eurogeojournal.eu/index.php/egj/article/view/140>
- Matanovac Vučković, Romana, Uzelac, Aleksandra and Vidović, Dea (ed). 2022. *Pregled kulturnog razvoja I kulturnih politika u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske and Hrvatska sveučilišna naklada. E qasshme në: <https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Pregled%20kulturnog%20razvoja%20i%20kulturnih%20politika%20u%20Republici%20Hrvatskoj.pdf>
- Matjaž E. and Kosi T. 2020. The art of survival: Slovenian cultural and creative workers in the time of the COVID-19 epidemic. *Poligon Creative Centre*. E qasshme në: http://www.poligon.si/en/wp-content/uploads/2021/12/the_art_of_survival.pdf
- Maxharraj, Shaban. 2024. The overdue call to the independent scene is powered by three years of support. KOHA, April 4, 2024. E qasshme në: <https://www.koha.net/en/kulture/415154/thirrja-e-vonuar-per-skenen-e-pavarur-fuqizohet-me-mbeshtetje-trevjecare> (accessed 04/04/2024).
- Maxharraj, Shaban. 2023. The government announces the "new cultural policy" for the "dignity of the artist". KOHA, June 30, 2023. E qasshme në: <https://www.koha.net/en/culture/383518/the-government-announces-the-new-cultural-policy-for-the-dignity-of-the-artist/> (accessed 03/10/2023).
- Mišković, Davor and Celakoski, Teo. 2020. *Një raport hulumtimi mbi peisazhin kulturor të Kosovës/Research Report on Cultural Scene in Kosovo/Izveštaj istraživanja o kulturnom pejzažu Kosova*. Pristina: Quendra Multimedia.
- Nabergoj S. 2013. Gesamtkunstwerk Metelkova Mesto. *Časopis za kritiko znanosti*, vol. 41, nr. 253. E qasshme në: <https://ckz.si/docs/publications/journals/253/253-029-041.pdf>
- Nedućin D, Krklješ M. and Gajić Z. 2019. Post-socialist context of culture-led urban regeneration – Case study of a street in Novi Sad, Serbia. *Cities*, Vol. 85, feb.

- 2019, pp. 72-82, https://www.researchgate.net/publication/330801256_Post-socialist_context_of_culture-led_urban_regeneration_-_Case_study_of_a_street_in_Novi_Sad_Serbia
- Program razvoja kulture Grada Zagreba 2024.-2030. (2023). The City of Zagreb. E qasshme nê: <https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/kultura/Programa%20razvoja%20kulture%20Grada%20Zagreba%202024-2030.pdf>
- Shporta, Ares. 2021. Kosovo Cinemas in Context: a reportage. *Landscapes of Repair Blog*. E qasshme nê: <https://landscapesofrepair.org> (accessed 24/05/2024).
- Shporta, Ares. 2020. Convenience of State-Building. Articulating Cultural Policies in Kosovo. In *Kann Kultur Politik? – Kann Politik Kultur? Warum wir wieder mehr über Kulturpolitik sprechen sollten*, Michael Wimmer, ed., 108-119. Berlin: De Gruyter and Universität für angewandte kunst Wien. E qasshme nê: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110682823-013/html> (accessed 24/05/2024).
- Siegrist N. 2023. A Tale of Two Squats: Gentrification and Urban Movements in Contemporary Ljubljana. *Urban Matters Journal*, Issue: Class and the City, e qasshme nê: <https://urbanmattersjournal.com/a-tale-of-two-squats-gentrification-and-urban-movements-in-contemporary-ljubljana/>
- Siegrist N. and Thörn H. 2020. Metelkova as Autonomous Heterotopia. *Antipode, A Radical Journal of Geography*, vol. 52, Issue 6, pp.1561-1883, e qasshme nê: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/anti.12677>
- Sörensen Stilhoff, Jens. 2009. *State Collapse and reconstruction in the Periphery. Political Economy, Ethnicity and Development in Yugoslavia, Serbia and Kosovo*. New York and Oxford: Berghen Books.
- Sutlović, Leda. 2023. *Weaving spaces: How regional spaces for culture shape narratives for (local) art, culture and cooperation*. Zagreb: Kooperativa – Regional Platform for Culture and Operation City. E qasshme nê: https://operacijagrad.net/system/publication/document/14/SB_II_web.pdf
- Thörn, H. 2012. "In between Social Engineering and Gentrification: Urban Restructuring, Social Movements, and the Place Politics of Open Space." *Journal of Urban Affairs* 34 (2): 153–68. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1111/j.1467-9906.2012.00608.x>
- Vidović, Dea (ed.). 2018. *Do it Together. Practices and Tendencies of Participatory Governance in Culture in the Republic of Croatia*. Zagreb: Kultura Nova Foundation. E qasshme nê: https://kulturanova.hr/file/ckeDocument/files/Notes_EN_web.pdf
- Žapčić, Andreja et al. 2020. *Trasiranje puta novim modelima upravljanja: Uspjesi u limbu asimetričnih partnerstava*. Kurziv – Platforma za pitanja kulture, medija i društva and Savez udruga Operacija grad. E qasshme nê: https://operacijagrad.net/system/publication/document/1/6.-trasiranje-puta-novim-modelima-upravljanja-uspjesi-u-limbu-asimetricnih-partnerstava_publikacija2_web.pdf
- Žuvela, Ana, Sirovica, Hana, Pavić, Katarina and Mišković, Davor. 2020. *Studija slučaja: Praksa bez pravnog okvira. Analiza modela sudioničkog upravljanja u šest kulturnih centara Grada Zagreba*. Zagreb: Savez udruga Operacija grad. E qasshme nê: https://operacijagrad.net/system/publication/document/2/6.-publikacija1_web.pdf

Anibar: <https://anibar.org>
 Autostrada Biennale: <https://autostradabiennale.org>
 Booksa / Kulturtreger: <https://booksa.hr/>
 Bunker institute: <https://www.bunker.si>
 Centar za dokumentiranje nezavisne kulture: https://abcdnk.hr/Glavna_stranica
 Cukrarna: <https://cukrarna.art/en/about-us/>
 Defy Them: <https://www.facebook.com/defythemrecords/>
 Dokufest: <https://dokufest.com>
 Drugo more: <https://drugo-more.hr/>
 Društveni centar Rojc: <https://rojcneta.pula.org/>
 Festival IZIS, official website: <https://festival-izis.org/en/>
 Foundation Lumbardhi: <https://lumbardhi.org/about/lumbardhi-foundation/>
 Foundation 17: <https://foundation17.org/sq/>
 GT 22: <https://gt22.si/projekt-zadostopnalent/>
 Guestroom Maribor official website, <http://www.guestroommaribor.si>
 HEKA lab, <https://www.mcruk.si/clanek/heka>
 Hrvatski kulturni dom na Sušaku: <https://hkd-rijeka.hr/>
 Inde at radar.squat.net website: <https://radar.squat.net/en/koper/inde>
 Kino Armata: <https://www.facebook.com/kinoarmata/>
 Kolektiv Igralke: <https://www.instagram.com/kolektiv.igralke/>
 Kosovo Civil Society Foundation: <https://kcsfoundation.org/en/>
 Kontejner: <https://www.kontejner.org/>
 MaMa / Multimedijalni institut: <https://mi2.hr/>
 Mariborski Radio Študent, MARŠ: <https://www.radiomars.si/ekipa>
 Metelkova Mesto <http://www.metelkovamesto.org>
 Motovila: <https://motovila.si>
 Narodni Dom, Maribor, <https://nd-mb.mojekarte.si/si/celotna-ponudba.html>
 Neodvisni Obalni Radio: <http://www.noradio.org>
 Palach: <https://www.instagram.com/klubpalach/>
 Pekarna, <https://www.pekarna.info/objekti/>
 Pekarna Magdalenske Mreže official website: <https://pekarnamm.org/o-nas>
 PINA, <https://www.pina.si/en/home/>
 Pogon – Zagrebački centar za nezavisnu kulturu i mlade: <https://www.pogon.hr/>
 Qendra Multimedia: <https://qendra.org/en/>
 Road/Rrugë Fest: <https://www.facebook.com/rrugefest/>
 Savez udruga Molekula: <https://molekula.org/>
 Stereo Space: <https://www.facebook.com/stereotube/>
 Termokiss: <https://www.instagram.com/termokiss/?hl=en>
 Urbani separe: <https://www.urbanisepare.org/>
 Vetrinjski Dvor: <https://www.vetrinjski-dvor.si>
 Zavod Mars Maribor: <https://www.marsmaribor.org>
 ZIZ, feminist theatre collective: <https://ziz.si>

- 8 prill 2024, Ljubljana
 - Dy anëtarë nga komuniteti PLAC
- 9 prill 2024, Koper
 - Përfaqësues që punon në Heka lab
 - Toni Bračanov, Neodvisni Obalni Radio (NOR) dhe Kluba Inde Drugje
 - Matija Gregorić, Raehat Collective dhe Kluba Inde Drugje
 - Luka Bevk, Inde, Panda Banda, DPZNA, etc.
- 10 prill 2024, Ljubljana
 - Nataša Serec, KUD Mreža Metelkova
 - Tanja Kos, Motovila
 - Ines Kezman, Motovila
- 11 prill 2024, Maribor
 - Urška Breznik, Pekarna Magdalenske Mreže
 - Jan Franc Podbrežnik, Radio MARŠ and ZIZ collective
- 12 prill 2024, Maribor
 - Hana Repše, Zavod Mars
- 8 prill 2024, Pula
 - Mirjana Radulović, Rojc
 - fokus grup me 4 veta, Rojc
- 9 prill 2024, Rijeka
 - Vanda Velagić, Kolektiv Igralke
 - Edvin Liverić, Hrvatski kulturni dom
 - Davor Mišković, Drugo more/Molekula
- 10 prill 2024, Rijeka
 - Marin Nižić and Tanja Blašković, Urbani separe
 - Borko Novitović, Molekula/Filmaktiv
- 24 prill 2024, Zagreb
 - Janja Sesar, Pogon
 - Ena Hodžić, Kontejner
- 26 prill 2024, Zagreb
 - Dušica Parezanović, Booksa/Kulturtreger
 - Ivana Pejić, Multimedijalni inštitut/MaMa
- 8 prill 2024, Prishtina
 - Dren Puka, KCSF - Kosovar Civil Society Foundation
 - Aurelia Kadriu, Qendra Multimedia/Oda Theatre
 - Alush Gashi, Kino Armata
 - Kombëtar Uskana and Ilir Berisha, Defy Them
- 9 prill 2024, Prishtina
 - Guri Shkodra, Stereo Space
 - Shpat Shkodra, Elena Morina, and Era Qena from Termokiss
- 10 dhe 11 prill 2024, Peja
 - Vullnet Sanaja, Anibar
 - Fëllanza Taraku, Anibar/Road Fest
- 12 dhe 13 prill 2024, Prizren
 - Leutrim Fishkeciu, Autostrada Biennale
 - Ares Shporta from Lumbardhi Foundation
 - Veton Nurkollari, Dokufest
- 23 prill 2024, online
 - Ajete Kërçeli, Foundation 17.

Karolina Babič

ANALIZA e anketës

Pyetësi për këtë anketë është hartuar në bazë të hulumtimeve paraprake, me intervista gjysmë të strukturuar dhe diskutime të hapura me aktorët e skenës së pavarur kulturore në të tre vendet, me përvojë përkatëse duke përdorur infrastrukturën kulturore (publike) në kontekstin e aktiviteteve të tyre për skenën e pavarur; ne intervistuar gjithsej 39 persona (12 në Slloveni, 15 në Kroaci, 12 në Kosovë).

Konkluzionet e raportit pas intervistave nxjerrin në pah disa nga temat dhe shqetësimet kryesore që mbizotërojnë në skenën e pavarur, të cilat i kemi kategorizuar si: këmbëngulje idesh dhe vlerash, por në një kontekst që ndryshon; qeverisja dhe institucionalizimi; ndryshimi gjeneratave; sektori i pavarur vetë-reflektues dhe vetë-hetues; qasje në hapësirën publike; dallimi në përkohshmërinë e zhvillimit; çështjet e të rinjve; konteksti politik dhe ekonomik; dinamika gjeneracionale, etj.. Këto grupe çështjesh ishin baza për shtatë grupet e pyetjeve që formuan shtatë kapitujt e këtij raporti:

1. Kategoritë e të anketuarve
2. Qasja në infrastrukturën kulturore (publike), pra në hapësirat për kulturë të pavarur
3. Ndikimi i ndryshimeve të kontekstit
4. Pjesëmarrja në menaxhimin e hapësirave për kulturë të pavarur
5. Tranzicioni i ndërmjet gjeneratash
6. Vetëreflektim, (vetë)hetim, (vetë)kritikë
7. Ndjenjat dhe e ardhmja

Anketa ishte e hapur nga korriku deri në shtator 2024. Ne morëm 360 përgjigje të vlefshme.¹

1. Kategoritë e të anketuarve

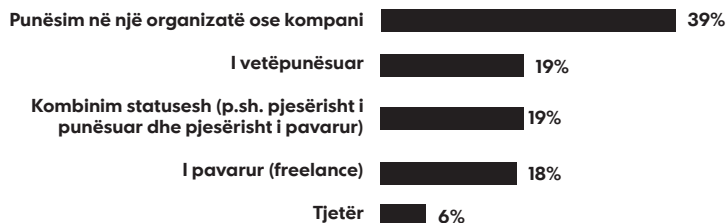
Anketa u promovua në mesin e 47 vendeve (anëtare të Këshillit të Evropës + Kosovë). Të anketuarit raportuan se janë aktivë ose jetojnë në 26 vende të ndryshme, shumica e tyre në Kroaci (46%) dhe Slloveni (27%), duke përcjellur nga Kosova (8%) dhe Serbia (6%), dhe një numër më i vogël i të anketuarve nga vendet e mëposhtme: Shqipëria, Austria, Belgjika, Bosnja dhe Hercegovina, Bullgaria, Çekia, Franca, Gjermania, Mali i Zi, Greqia, Gjermania, Maqedonia e Veriut, Polonia, Portugalia, Rumania, Spanja, Suedia, Turqia, Ukraina. Përfaqësimi i të anketuarve nëpër vende

¹ Shënim metodologjik: jo të gjitha nga 360 përgjigjet e vlefshme përmbanin përgjigje për të gjitha pyetjet. Ne deklarojmë përqindjen e totalit prej 360 përgjigjesh të vlefshme për pyetje të veçanta edhe nëse nuk janë përgjigjur nga të gjithë 360.

të ndryshme nuk është i mjaftueshëm për të bërë krahasime të vlefshme midis vendeve, ndërsa shpërndarja e të anketuarve midis vendeve të ndryshme është mjaft e mirë për të nxjerrë përfundime të përgjithshme.

Shumica e të anketuarve përmendën statusin e tyre të punësimit si të punësuar në një organizatë ose kompani (39%), të ndjekur nga të vetëpunësuar (19%) dhe të pavarur (18%). Shumë prej tyre kanë përmendur gjithashtu statusin e tyre të punësimit si të përzier. Shihni Figurën_Grafikun nr. 2 më poshtë. Nën “statusin e punësimit – të tjera”, të anketuarit përmendën gjithashtu: pronar, student, mësues, artist i shquar, vullnetar, i papunë, pensionist ose në tranzicion.

Figura_Grafiku nr. 2: **Statusi i punësimit të të anketuarve**

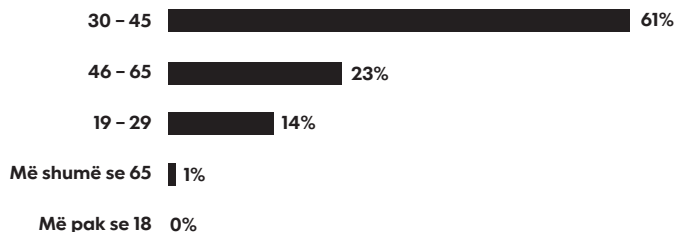

Shumica e të anketuarve e identifikuan veten si: Punonjës kulture (55%), Artist (45%) ose Prodhues kulture (45%); disa vepruan si Aktivist (15%) ose Hulumtues (15%); më rrallë si Squatter² (2%). Të anketuarit e identifikuan veten gjithashtu si: pronar biznesi, avokat, edukator, ndërtues komuniteti, punonjës rinie, terapist, artist, etj. (shih Figura_Grafiku nr. 3 në Shtojcë).

Për sa i përket llojit të organizatës ku janë të punësuar të anketuarit, shumica janë përgjigjur me Organizata Jofitimprurëse ose Joqeveritare (54%), shumë më pak me subjekte publike (16%) ose kompani private (14%), ndërsa 9% kanë deklaruar se janë të punësuar në iniciativa kolektive ose të paregjistruara; nën “Të tjera”, të anketuarit cituan: partneritet publiko-civil, sindikata, etj. (shih Figura_Grafiku nr. 4 në Shtojcë).

Kur bëhet fjalë për moshën e të anketuarve, shumica janë të moshës së mesme, ndërmjet 30 dhe 45 vjeç (61%), dhe asnjë nga të anketuarit nuk është më i ri se 18 vjeç (shih Figura_Grafiku nr. 5 më poshtë).

² Shënim i përkthyesit: *Squatter* (angl.) janë personat që i shfrytëzojnë vendet e braktisura apo të pashfrytëzuara në formë të paligjshme, apo jo-kontraktuale, e në rastet në raport, për qëllime artistike dhe socio-kulturore.

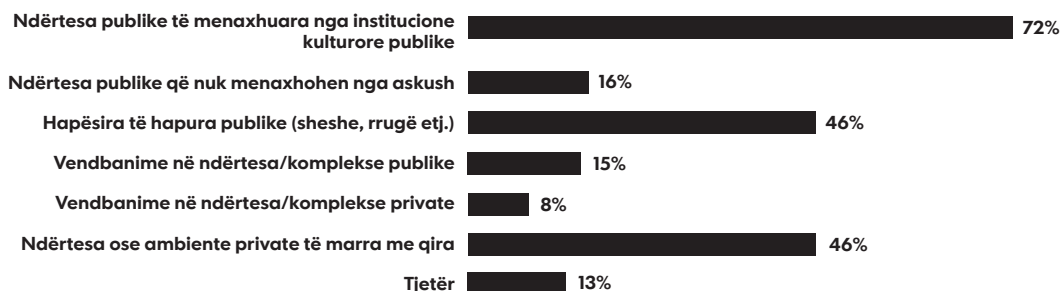
Rezulton se shumica e të anketuarve kanë qenë aktivë në sektor për një kohë të gjatë, shumica midis 5 dhe 15 vjet (50%) dhe më shumë se 15 vjet (37%), dhe vetëm 14% për më pak se 5 vjet (shih Figura_Grafiku nr. 6 në Shtojcë).

2. Qasja në infrastrukturën kulturore (publike), pra në hapësirat për kulturë të pavarur

Në këtë grup pyetjesh, ne pyetëm të anketuarit për perceptimin e tyre për qasjen në hapësirat publike dhe financat. Së pari, pyetëm se cilat hapësira kulturore kanë përdorur për punën e tyre, ku shumica kanë deklaruar se përdorin ndërtesa publike të menaxhuara nga institucionet publike të kulturës (72%),³ përcjellur nga hapësira publike të hapura (46%) dhe ndërtesa të marra me qira private (46%), ndërsa shumë më pak kanë deklaruar se kanë përdorur ndërtesa publike të pa menaxhuara nga askush (16%), Squats⁴ në ndërtesa publike (15%) ose Squats në ndërtesa private (8%); nën Tjetër, të anketuarit përmendën: ndërtesat publike të menaxhuara nga OJQ-të (disa përmendje), zyrat e shtëpisë ose studiot, klubet, qiratë me orë, tendat, ndërtesat e braktisura private të banimit, objektet publike të marra me qira, etj. (shih Figura_Grafiku nr. 7 më poshtë).

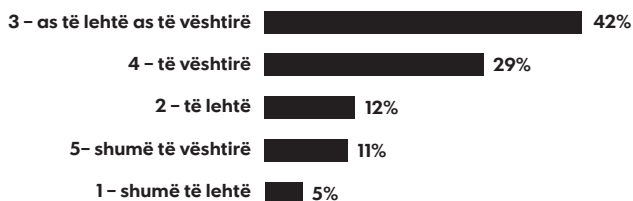
3 Kjo përqindje e lartë mund të lidhet me faktin se pjesa më e madhe e të anketuarve punojnë në Kroaci.

4 Vendet të boshatisura të shfrytëzuara në mënyrë të paligjshme apo jo-kontraktuale nga Squatters.

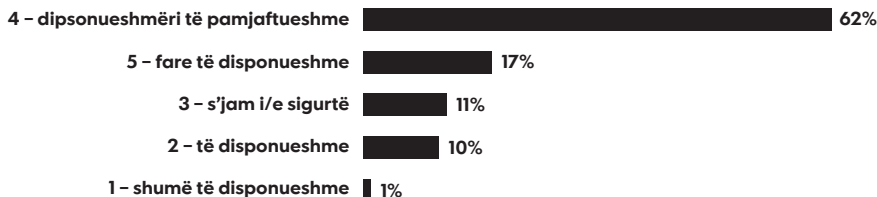
Gati gjysma e të anketuarve e perceptojnë qasjen në përdorimin e hapësirave kulturore si diku në mes, as të vështirë e as të lehtë, ndërsa 29% e kanë të vështirë dhe 11% shumë të vështirë (shih Grafikon_Figura nr. 8 më poshtë).

Figura_Grafiku nr. 8: Si do ta vlerësonit aksesin në përdorimin e kësaj infrastrukture/hapësire kulturore?

Sa i përket gjendjes së hapësirave që ata përdorin, të anketuarit më së shumti i panë hapësirat disa në gjendje të mirë dhe disa në gjendje të keqe (53%), 22% gjetën se ato ishin kryesisht në gjendje të mirë dhe 20% kryesisht në gjendje të keqe (shih Figura_Grafiku nr. 9 në Shtojcë). Situata është e ngjashme me pajisjet teknike të hapësirave, ku 56% i konsiderojnë pajisjet teknike të hapësirave në disa raste të mira dhe në të tjera të këqija, 18% i konsiderojnë ato në gjendje të keqe, 17% në gjendje të mirë (shih Figura_Grafiku nr. 10 në Shtojcë).

Të dhënat tregojnë mjaft qartë se ka një mungesë të madhe të hapësirave të rezidencës së artistëve, pasi 62% e të anketuarve kanë perceptuar se hapësirat e rezidencës së artistëve janë të pamjaftueshme, 17% nuk janë fare të disponueshme dhe vetëm 11% i shohin ato si të disponueshme ose shumë të disponueshme (shih Figura_Grafiku nr. 11 më poshtë).

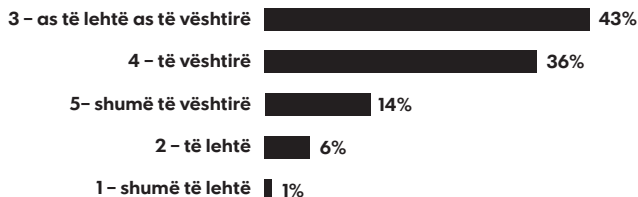
Lidhur me pyetjen nëse ata gjetën se ishin në gjendje të përdorin vazhdimisht një hapësirë të caktuar kulturore thelbësore për identitetin e tyre të punës, domethënë se nuk mund ta zhvendosnin punën e tyre në një vend tjetër pa ndonjë ndikim të konsiderueshëm, shumica e të anketuarve ranë dakord pjesërisht ose plotësisht (62%), ndërsa 20% pjesërisht ose plotësisht nuk u pajtuan (shih Grafikun_Figura nr. 12 në Shtojcë).

3. Ndikimi i ndryshimeve në kontekst

Të anketuarit e vlerësojnë ndikimin (për mirë ose për keq) të ndryshimeve në autoritetet politike në qasjen e tyre në infrastrukturën/hapësirat kulturore si shumë të lartë, 50% e shohin atë ndikim si shumë të fortë në nivel lokal dhe 40% në nivel kombëtar, ndërsa vetëm 6% ose 7% nuk shohin fare ndikim (shih Figura_Grafiku nr. 13 në Shtojcë).

Të anketuarit e vlerësojnë përparimin e mbështetjes financiare publike për kulturën e pavarur në nivel qyteti ose rajoni shumë më ndryshe në krahasim me nivelin shtetëror. Në nivel qyteti apo rajoni, 26% e të anketuarve mendojnë se mbështetja financiare ka mbetur e njëjtë, 41% se është në rënie dhe 35% se po përmirësohet. Në nivel kombëtar, 27% besojnë se ka mbetur e njëjtë, 51% se është në rënie dhe 22% se po përmirësohet (shih Grafikun_Figura nr. 14 në Shtojcë).

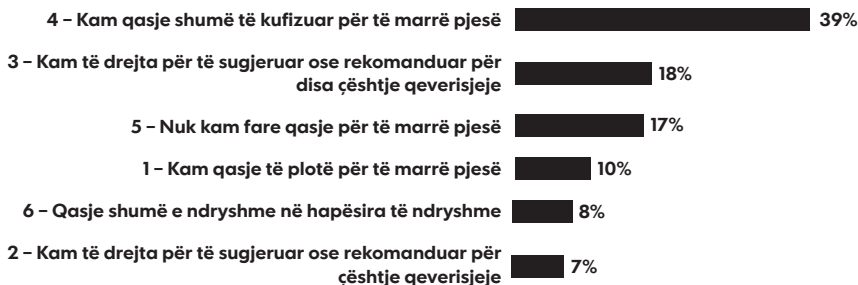
Sa i përket qasjes në financimin publik për kulturën e pavarur, 43% e të anketuarve e perceptojnë atë as të vështirë e as të lehtë, 7% e shohin atë si të lehtë ose shumë të lehtë, ndërsa 50% e shohin atë si të vështirë ose shumë të vështirë (shih Figura_Grafiku nr. 15 më poshtë).

4. Pjesëmarrja në menaxhimin e hapësirave për kulturë të pavarur

Lidhur me pjesëmarrjen e përdoruesve në menaxhimin e hapësirave, ne shtriam pyetje se si ata e perceptojnë qasjen në qeverisje, për aktivitetet e tyre aktuale në bashkëqeverisje dhe për dëshirën e tyre për të marrë pjesë. 39% e të anketuarve perceptojnë se kanë qasje shumë të kufizuar në pjesëmarrje në qeverisjen e hapësirave që përdorin, dhe 17% se nuk kanë qasje në pjesëmarrje; vetëm 10% deklaruan se kanë qasje të plotë për të marrë pjesë (shih Grafikon_Figura nr. 16 më poshtë).

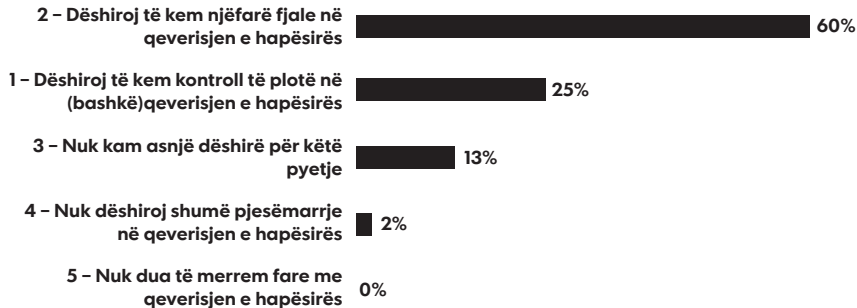
Figura_Grafiku nr. 16: **A mendoni se keni qasje në marrjen e vendimeve për mënyrën se si menaxhohen hapësirat që po përdorni? Si do ta vlerësonit qasjen tuaj për pjesëmarrje në menaxhimin e hapësirave që përdorni për punën tuaj?**

33% e të anketuarve marrin pjesë disi në menaxhimin e hapësirave që përdorin për punën e tyre, 20% marrin pjesë në mënyrë të konsiderueshme dhe 5% praktikojnë kontroll të plotë mbi hapësirat. Nga ana tjetër, 23% marrin pjesë rrallë ose në mënyrë të parëndësishme dhe 19% nuk marrin pjesë fare (shih Grafikon_Figura nr. 17 në Shtojcë).

Sa i përket dëshirës për të marrë pjesë në menaxhimin e hapësirave, shumica e të anketuarve nuk duan të kenë kontroll të plotë mbi hapësirat, por duan të kenë njëfarë ndikimi në të (60%), 25% duan të kenë kontroll të plotë dhe vetëm 2% nuk duan të kenë të bëjnë me pjesëmarrjen në menaxhim (shih Grafikun nr. 18 më poshtë).

Figura_Grafiku nr. 18: Si do ta përshkruanit mënyrën tuaj të ardhshme ideale të pjesëmarrjes në menaxhimin e hapësirave për kulturën e pavarur që po përdorni?

5. Tranzicioni i gjeneracional

Sa i përket qarkullimit të gjeneratave, ne i pyetëm të anketuarit për identitetin e tyre gjeneracional, për hendekun e gjeneratave dhe për sugjerimet e tyre se si të kapërcehet ky hendek. Sa i përket identitetit, përqindja më e lartë e të anketuarve nuk e shohin veten si pjesë e një gjenerate të caktuar (24%), 23% e shohin veten si pjesë e gjeneratës së re, 24% si anëtarë të gjeneratës së dytë, 14% si ndër pionierët e skenës, 7% si veteranë dhe 8% si të sapoardhur (shih Figura 19 në Shtojcën nr.).

Shumica e të anketuarve pajtohen se ka një lloj hendek mes gjeneratave në lidhje me përdorimin e hapësirave të pavarura dhe se hapësirat e pavarura të kulturës ende kontrollohen kryesisht nga gjenerata e vjetër (shih Grafikun_Figura nr. 20 më poshtë).

... ekziston një lloj hendeku brezash në lidhje me përdorimin dhe qeverisjen e hapësirave për kulturën e pavarur?	2.1
...hapësirat e kulturës së pavarur drejtohen dhe drejtohen kryesisht nga brezi i vjetër i punonjësve të kulturës?	2.4

Të anketuarit mendojnë kryesisht se të rinjtë duhet të jenë më aktivë në çështjet e hapësirave të pavarura kulturore: që të rinjtë të kërkojnë më shumë pjesëmarrje në menaxhimin e hapësirave (76%), të luftojnë më shumë për përdorimin e hapësirave të hapura publike (sheshe, rrugë etj.), që të rinjtë të marrin përsipër squats (38%), që të gjejnë hapësira të reja më të përshtatshme për ta (38%) (shih Grafikon_Figura Nr. 21 në shtojcë). Në pjesën e hapur të pyetjes, të anketuarit sugjeruan disa drejtime për të rinjtë që mund t'i grupojmë në dy pikëpamje të ndryshme: pikëpamja mbizotëruese, 1.) Vazhdimësia dhe bashkëpunimi i gjeneratave, duke sugjeruar që të rinjtë të respektojnë, të mësojnë dhe të bashkëpunojnë me gjeneratat e vjetra, të ilustruar me citimet e mëposhtme: “duhet të bashkëjetojmë dhe me kalimin e kohës, do të ishte mirë nëse gjeneratat e rinj do të mund të vazhdonin punën tonë, ose të bënin diçka të ngjashme, ose thjesht të bënin diçka në hapësirën e caktuar”, ose “ata duhet të vazhdojnë luftën për ruajtjen e vendeve ekzistuese dhe hapjen e të reja”, ose “të rinjtë duhet të respektojnë themeluesit e hapësirave aktuale dhe të gjejnë hapësira të reja nëse nuk mund të gjejnë qëllime të përbashkëta me ta”, ose “të rinjtë duhet të gjejnë disa organizata që ekzistojnë tashmë dhe t'u bashkohen atyre (nëse janë dakord me qëllimet e organizatës). Nuk është e nevojshme të nisësh një organizatë të re me një hapësirë të re, por të mendosh për qëndrueshmërinë e skenës kulturore dhe të organizatave.” Dhe pamja më pak e shpeshtë, 2.) Të rinjtë duhet ta ndërpresin me betejat e vjetra dhe të shkojnë në rrugën e tyre, të ilustruar me citimet e mëposhtme: “ata duhet të vendosin vetë”, ose “të rinjtë duhet të krijojnë hapësira të reja dhe përkufizime të reja të pavarësisë”, ose “të rinjtë duhet të krijojnë diçka të re”.

Sa i përket pyetjes se çfarë duhet të bëjë gjenerata e vjetër i punonjësve të kulturës në lidhje me hendekun ekzistues të gjeneratave dhe në raport me të rinjtë, shumica e të anketuarve besojnë se anëtarët e gjeneratave të vjetër duhet t'i përfshijnë sistematikisht të rinjtë në menaxhimin e hapësirave (78%), t'u

ofrojnë mentorim të rinjve (77%), të inkurajojnë të rinjtë të krijojnë hapësira të reja (71%), të përmirësojnë komunikimin me të rinjtë (61%) dhe t'i ndihmojnë ata të marrin përsipër qendrat. Foto_Grafiku nr. 22 në shtojcë). Në pjesën e hapur të pyetjes, të anketuarit dhanë sugjerime në lidhje me qëndrimin e gjeneratave të vjetër ndaj të rinjve, si në citimin e mëposhtëm “mos përdorni gjeneracionalizmin në një kuptim apo në një tjetër”, ose “lejojini ata të mbështeten kur është e nevojshme dhe thirrur. Mos impononi apo shtyni. Ndani njohuritë kur jeni në situata të rrezikshme”, ose “lironi pozitrat relevante në organizata”, ose “shpjegojuni atyre se çfarë beteje janë zhvilluar dhe cilat janë në vazhdim dhe ftojini ata të bashkohen”, ose “të largohen”. Sugjerimet tregojnë pamjen e dyfishtë që është e natyrshme në çdo hendek mes gjeneratave, nevojën për njëfarë vazhdimësie nga njëra anë dhe dëshirën për t'u shkëputur nga gjërat e vjetra nga ana tjetër. Një citim e thekson qartë këtë: “Gjeneratat e vjetra duhet të pranojë faktin se gjenerata e re do të marrë gjithçka që do t'i lihet. Por duhet të respektohet që çdo gjeneratë ka betejat e veta, dhe të mësuarit është një proces i dyanshëm. Gjenerata e re mund të mësojë nga të moshuarit, por edhe anasjelltas. Nëse punojmë të gjithë së bashku, do të kemi rezultate më të mira!”

6. Vetëreflektim, (vetë)hetim, (vetë)kritikë

Në këtë pjesë të anketës, ne i pyetëm të anketuarit për pikëpamjet ose reflektimet e tyre për veten, sektorin dhe gjendjen e përgjithshme të punëve. Pjesa më e madhe e të anketuarve ndihen pjesërisht apatikë dhe pjesërisht të emocionuar në lidhje me situatën aktuale në kulturën e pavarur në qytetin/rajonin e tyre (42%), 22% ndihen apatikë, 19% ndjehen disi të emocionuar, 12% ndjehen të mpirë dhe 2% ndihen entuziastë (shih Figura_Grafiku nr. 23 në Shtojcë).

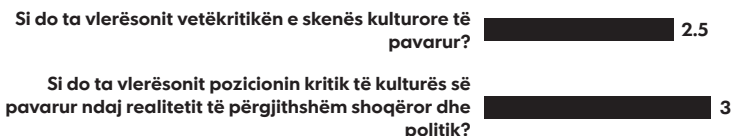
Ndërsa në shkallën e ndjenjës midis rehatisë dhe zemërimit, shumica e të anketuarve ndihen pjesërisht të rehatshme dhe pjesërisht të irrituar (46%), 24% ndihen të irrituar, 18% ndjehen të zemëruar dhe 9% ndihen disi ose plotësisht rehat (shih Figura_Grafiku nr. 24 më poshtë).

Si pjesë e vetë-reflektimit të skenës së pavarur kulturore, 42% e të anketuarve janë herë pas here aktivë në një lloj kërkimi ose investigimi në sektorin e pavarur kulturor, si shkrimi për botime, ndjekja e konferencave, kryerja e kërkimeve dhe eksperimenteve, etj., 23% janë rrallë aktivë në aktivitete të tilla, 13% shpesh, 14% rregullisht dhe 7% kurrë në Art. 63% e të anketuarve e konsiderojnë hulumtimin dhe (vetë)reflektimin në skenën e pavarur kulturore si shumë të rëndësishme, dhe 31% si të rëndësishëm (shih Grafikon_ Figura nr. 26 në Shtojcë).

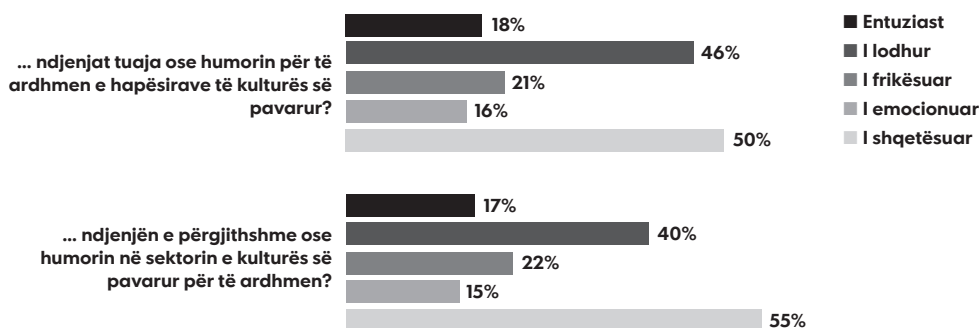
Sa i përket pyetjes për të qenit kritik apo vetëkritik, të anketuarit e shohin skenën e pavarur kulturore shumë kritike, disi më shumë ndaj situatës së përgjithshme shoqërore dhe politike sesa ndaj vetvetes (si në vetë-kriticizëm). 47% e të anketuarve mendojnë se nuk ka mjaftueshëm vetë-kriticizim në sektorin e pavarur kulturor dhe vetëm 11% shohin se skena është shumë vetë-kritike. Ndërsa 30% mendojnë se skena nuk është mjaftueshëm kritike ndaj realitetit të përgjithshëm shoqëror dhe politik, dhe 31% se është shumë kritike në këtë aspekt (shih grafikun nr. 27 më poshtë).

Foto_Grafiku nr. 27: **Si do ta vlerësonit (vetë)kritikën e skenës së pavarur kulturore? (1 – aspak kritike, 2 – jo mjaftueshëm kritike, 3 – disi kritike, 4 – shumë kritike, 5 – tepër kritike)**

Në grupin e fundit të pyetjeve, ne pyetëm të anketuarit për ndjenjat e tyre në lidhje me të ardhmen dhe për planet e tyre. Shumë të anketuar i shprehin ndjenjat e tyre ose ndjenjat e përgjithshme si të lodhur (46% ose 40%) dhe të shqetësuar (50% dhe 55%), ndërkohë që ndjenja e të qenit i frikësuar është gjithashtu shumë e zakonshme (21% ose 22%), ndërsa ndjenjat pozitive të entuziazmit janë më pak të zakonshme (shih Figura_Grafiku nr. 28 më poshtë).

Foto_Grafiku nr. 28: Si do t'i përshkruanit ndjenjat tuaja ... (1 – entuziast, 2 – i lodhur, 3 – i frikësuar, 4 – i emocionuar, 5 – i shqetësuar)

Pothuajse gjysma e të anketuarve janë të rahatshëm në lidhje me renovimet e mundshme të banesave të vjetra dhe ndërtesave/komplekseve të vjetra për kulturë të pavarur, duke pranuar se renovimet janë të mirëseardhura dhe do të pasurojnë kulturën e pavarur (49%), 27% mendojnë se renovimet janë të nevojshme, por mund të dëmtojnë skenën e pavarur, 16% janë të shqetësuar se rinovimi dhe shpërndarja e hapësirës do të çonte në Foto_Grafiku nr. 29 në shtojcë).

Të anketuarit nuk janë shumë të prirur për të krijuar organizata të reja ose hapësira të reja kulturore në të ardhmen, me vetëm 21% që deklarojnë se do të fillojnë ose me shumë gjasa do të krijojnë/themelojnë një organizatë të re formale kulturore, 32% deklarojnë se do të fillojnë ose me shumë gjasa do të fillojnë/gjejnë një grup të ri kulturor informal, 8% do ose ka shumë të ngjarë të strehojnë një hapësirë për kulturë të pavarur ose ka shumë të ngjarë, 21% definitivisht nuk do të fillojnë/krijojnë një organizatë të re kulturore formale, 12% definitivisht nuk do të fillojnë/gjejnë një

grup të ri kulturor joformal, 34% definitivisht nuk do të strehojnë një hapësirë për kulturë të pavarur, 21% definitivisht nuk do të marrin me qira një hapësirë për kulturë të pavarur (shih Foto_ Grafiku nr. 30 më poshtë).

286

Foto_Grafiku nr. 30: **A po planifikoni në të ardhmen e afërt në ...? (1 – definitivisht po, 2 – ka shumë të ngjarë po, 3 – ndoshta, 4 – ka shumë të ngjarë jo, 5 – patjetër jo)**

Në pyetjen e fundit, të hapur, e cila jepte hapësirë për komente apo shprehje për temat dhe temat në anketë, u regjistruan disa përgjigje interesante. Ata që janë përgjigjur mund t'i ndajmë në tre grupe: 1.) Shprehja e nevojave të sektorit të pavarur që nuk janë adresuar nga ky anketë. 2.) Reagime pozitive dhe negative ndaj anketës. 3.) Ide rreth zgjidhjeve për përmirësime të ardhshme në sektorin e pavarur kulturor. Në grupin 1.) për shembull, citate si “Kroacia thotë se dëshiron të promovojë kthimin e njerëzve nga diaspora për të rigjallëruar vendin dhe për të zgjidhur problemin demografik. Fatkeqësisht, vendi nuk është gati të na presë. Nuk ka politika të qarta të përfshirjes në shoqëri”, ose tema e anashkaluar “artistet femra që përballen me çështjet e prindërimit”, ose “skena e pavarur ka nevojë për më shumë hapësirë për të punuar dhe ajo [hapësira] duhet të krijohet. Në të njëjtën kohë, skena e pavarur nuk din asgjë për punën e institucioneve publike, nuk e kupton punën e institucioneve publike dhe është e nevojshme të trajnohen njerëzit për këtë temë”. Në grupet 2.) për shembull, citate si “faleminderit për këto pyetje! Vetëm ata më bëjnë të ndihem i dëgjuar dhe se ka vende që përballen dhe ndajnë vështirësi të ngjashme”, ose “pyetje shumë të cekëta”, ose “mbledhja e informacionit është në rregull, por nuk është e dobishme për skenën e pavarur të artit... ne tashmë i dimë të gjitha problemet dhe nuk kemi zgjidhje... tani po e ndërgjegjësoni veten për problemet, por a do të ofroni ndonjë zgjidhje apo thjesht do të paguheni për disa kërkime që bëtë, dhe

kështu të bëheni pjesë e problemit”. Në grupin 3.) citate si “shumë hapësira institucionale nuk janë në përdorim në kapacitetet e tyre të duhura dhe duhet t’u jepen punonjësve dhe artistëve të pavarur të kulturës”, ose si “Uroj që të gjitha organizatat të kuptojnë se hapësirat që janë aktualisht në dispozicion për artistët janë shumë të pakta. Pra, në vend që të sulmojmë dhe zvogëlojmë politikisht organizatat që luftuan për të marrë hapësirat e tyre, të gjithë nga skena duhet të luftojnë për vende të reja që do t’u shërbejnë artistëve.”

konkluzione

Qëllimi i kësaj ankete nuk është të bëjë deklarata bardh e zi për gjendjen në lidhje me përdorimin e hapësirave të pavarura, por të ofrojë dhëna të dobishme për ata që do të jenë në kërkim të ideve, zgjidhjeve dhe shtigjeve të reja për të mbështetur zhvillimin e ardhshëm të skenës së pavarur kulturore, veçanërisht në lidhje me përdorimin e hapësirave dhe infrastrukturës përkatëse. Prandaj, konkluzionet që po nxjerrim këtu janë vetëm një mënyrë se si mund të mbledhim dhe lexojmë rezultatet e sondazhit të paraqitur më sipër, ndërkohë që duhet t’u lëmë lexuesve që të përdorin të gjithë analizën si pikënisje për procese të ndryshme zhvillimore krijuese.

Për të kuptuar profilin e tyre, ne pyetëm të anketuarit për vendet ku jetojnë ose punojnë kryesisht, për statusin e tyre të punësimit, për mënyrën se si identifikohen dhe për moshën dhe vitet e tyre që kanë punuar. Siç u tha, shpërndarja e vendeve nuk është mjaft përfaqësuese për të bërë krahasime kuptimplota midis vendeve të ndryshme, por prania e të anketuarve nga 26 vende i jep këtij studimi një pikënisje të mirë territoriale. Për sa i përket statusit të punësimit, bie në sy se më pak se 40% janë të punësuar në një organizatë apo kompani, ndërsa pjesa tjetër janë të vetëpunësuar, profesionistë të lirë ose me status të përzier, gjë që dëshmon se sektori i pavarur i kulturës është më i pasigurt se sektori mesatar i punësimit. Gjithashtu, shumica e të punësuarve punojnë në OJQ, kështu që mund të shohim se shumica e të anketuarve tanë janë aktualisht aktivë në skenën e pavarur. Mund të jetë e rëndësishme të theksohet se shumica e të anketuarve janë të moshës së mesme (midis 30 dhe 45), si dhe se shumica kanë punuar në një organizatë për 5 deri në 15 vjet, apo edhe mbi 15 vjet, gjë që mund të tregojë se sektori i pavarur drejtohet fuqishëm nga

gjenerata e mesëm dhe i moshuar, paksa i mungon kur bëhet fjalë për të rinjtë.

288

Në pjesën për qasjen në infrastrukturën kulturore (publike), dmth. në hapësirat për kulturë të pavarur dhe gjithashtu në financa, të anketuarit dhanë përgjigje nga më të ndryshmet. Është e rëndësishme të theksohet se një shumicë e madhe e të anketuarve përdorin hapësira publike të cilat menaxhohen nga institucionet publike, një pjesë e informacionit që mund të kërkojë më shumë partneritet qytetar-publik në menaxhimin e hapësirave. Gjithashtu shumë e rëndësishme është se pothuajse gjysma e të anketuarve përdorin hapësira private me qira, gjë që mund të tregojë se ka një tendencë të çmimeve komerciale të qirave që i bëjnë presion skenës së pavarur kulturore. Është gjithashtu shumë e rëndësishme të theksohet se gjysma e të anketuarve përdorin hapësira të hapura publike, si rrugë ose brigje lumi/deti etj., ndërsa më pak përdorin hapësira në squats. Kjo pjesë tregon, siç ndodh shpesh, se aktorët në kulturën e pavarur nuk janë një grup homogjen, por përjetojnë beteja dhe presione shumë të ndryshme. Disa mendojnë se qasja në infrastrukturën publike është e lehtë për ta, disa thonë se është shumë e vështirë, por shumica e shohin atë si diku në mes. Por kjo nuk ndodh në rastin e artistëve në rezidencë, ku të anketuarit janë më homogjenë, ata më së shumti vlerësojnë se nuk ka hapësira të mjaftueshme rezidenciale.

Sa i përket ndikimit të ndryshimeve në kontekst, të anketuarit më së shumti shohin se ndryshimet politike ndikojnë në qasjen e tyre në hapësirat kulturore, çuditërisht pak më shumë në nivel lokal sesa kombëtar. Është interesante se ata e perceptojnë shumë ndryshe rritjen ose rënien e financimit publik në nivel lokal ose kombëtar, gjë që mund të nënkuptojë se ata nuk janë të informuar mirë për fondet në dispozicion. Këtu vërehet edhe natyra heterogjene e sektorit, pasi vështirësitë në aksesin e financave publike i perceptojnë shumë ndryshe, ose shumë të vështira ose diku në mes, ndërkohë që pak e shohin si të lehtë.

Sa i përket pyetjes së pjesëmarrjes në menaxhimin e hapësirave për kulturë të pavarur, morëm përgjigje shumë të sinqerta që tregojnë se kontrolli i plotë në qeverisjen e hapësirave të pavarura nuk është qëllimi numër një për shumicën e të anketuarve. Ata më së shumti dëshirojnë një nivel ose disa aspekte të pjesëmarrjes në qeverisje, por rrallëherë për kontroll të plotë mbi hapësirat. Duhet theksuar se pothuajse gjysma e të anketuarve nuk marrin pjesë, ose marrin pjesë rrallë, në menaxhimin e hapësirave, që është një përqindje e ngjashme si në pyetjen për qasjen në

pjesëmarrje. Shumëllojshmëria e përgjigjeve këtu tregon se ndoshta nuk ka një model uniform se si të zhvillohet pjesëmarrja në qeverisje që do t'i përshtatej të gjithë sektorit të pavarur kulturor, por se ai duhet të hartohet për secilin rast veç e veç dhe me shumë opsione për përdoruesit e hapësirave, disa që dëshirojnë më shumë pjesëmarrje dhe disa vetëm për pak.

Tranzicioni i gjeneratave është një temë shumë e ndjeshme në sektorin e pavarur të kulturës, por nuk duhet harruar se është pothuajse e njëjta gjë në shoqërinë e përgjithshme. Nga ana tjetër, një e katërta e të anketuarve nuk identifikohen si pjesë e një brezi, kështu që kjo mund të mos jetë një temë e rëndësishme për ta. Megjithatë, shumica e të anketuarve e pranojnë praninë e një lloj hendeku mes gjeneratave ose problemi, dhe kjo mund t'u japë një sugjerim zhvilluesve të sektorit që të ofrojnë disa lehtësira për kapërcimin e boshllëqeve të tilla. Është interesante të theksohen përgjigjet kualitative të të anketuarve, për veprimet që duhet të ndërmerren gjenerata e re dhe ai i vjetër për të kapërcyer këto boshllëqe, pasi këto përgjigje janë nga më të ndryshmet, nga ato shumë emocionale dhe ndërlidhëse, si “duhet të qëndrojmë së bashku”, deri tek ato plotësisht disociuese, si “lërimi të rinjtë të ndjekin rrugën e tyre” ose “lëvizni dhe u jepni hapësirë të rinjve”. Duket se ka kontekste të ndryshme në të cilat shfaqet hendeku i brezave; disa mund të kenë nevojë të kryejnë një vazhdimësi në organizatën e tyre, por disa kanë rivalitete mes gjeneratash; prandaj, një zgjidhje unike nuk do të ishte kuptimplotë, dhe në disa raste, përpjekja për të kapërcyer boshllëqe të tilla mund të ishte edhe kundërproduktive.

Sa i përket vetë-reflektimit, (vetë)hetimit të sektorit dhe (vetë)kritikës, të anketuarit kanë raportuar ndjenja të ndryshme, rrallëherë ndihen rehat, më shpesh të irrituar apo edhe të zemëruar për situatën aktuale. Nuk duhet humbur fakti që një numër i konsiderueshëm pranoi se ndiheshin të mpirë. Megjithatë, meqenëse ndjenjat janë shumë të ndryshme, veprimet në zhvillimin e sektorit duhet të identifikojnë së pari ndjenjat e ndonjë grupi ose aktori specifik, përpara se të zhvillohen veprime me/për ta. Gjithashtu interesante në këtë drejtim është se pothuajse gjysma e të anketuarve konstatojnë se nuk ka mjaft vetë-kritikë në sektorin e pavarur, gjë që mund të nënkuptojë se sektori duhet të hapet pak ndaj vetë-reflektimit dhe gatishmërisë për të mësuar dhe ndryshuar.

Përsa i përket ndjenjave të të anketuarve për të ardhmen, është e qartë se ka shumë shqetësime për të ardhmen dhe,

lidhur me këtë, shumë lodhje. Prandaj nuk është për t'u habitur që nuk ka shumë plane për fillimin e iniciativave të reja ose mbledhjen e hapësirave të reja. Megjithatë, ka ende disa ndjenja pozitive entuziazmi dhe emocioni për të ardhmen. Këto ndjenja të ndryshme mund të tregojnë se veprimet për zhvillimin e mëtejshëm të sektorit duhet të përshtaten në atë mënyrë që edhe ata që janë të lodhur të mund të rrisin ritmin e tyre dhe të aspirojnë për të shkuar, në vend që të mbështesin nxitjen vetëm të atyre që mund të performojnë me entuziazëm.

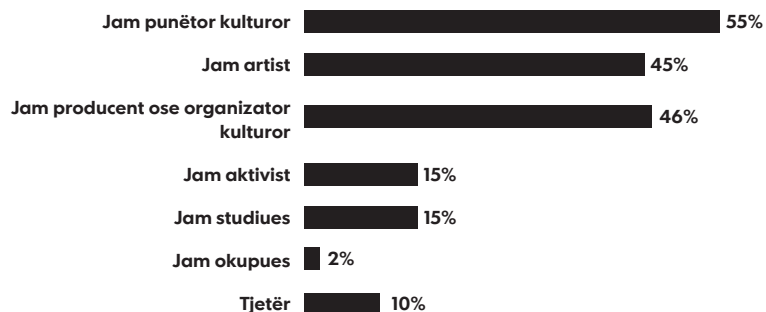
STATUS - SUMMARY

Basic info	
Survey name:	OPEN survey
Survey type:	Survey
Questions:	31
Variables:	82
Units:	850
Valid:	360
Language:	English
Author:	Karolina Babić, 10.7.24, 18:53
Modified by:	Karolina Babić, 25.9.24, 10:45
Status:	
Activity:	13.07.2024-25.09.2024;
Duration:	10min 39s, Estimated: 12min 18s
First entry:	15.7.24, 9:19
Last entry:	24.9.24, 16:38
Comments:	Number of editor survey comments: 0 / 0
	Number of editors in a questionnaire: 0 / 0
	Number of respondents in a questionnaire: 6 / 0

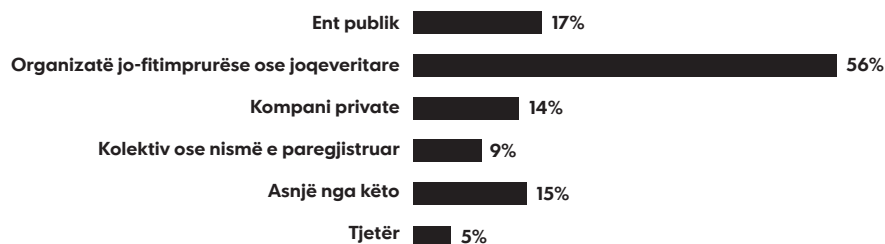
Survey status	
Completed (6) :	276
Partially completed (5) :	84
Total valid	360
Completely empty (6l) :	4
Partially empty (5l) :	10
Entered first page (4) :	74
Entered intro (3) :	402
Total invalid	490
Total units	850

Response rate		
Status	Frequency	State
Entered intro	850	100%
Entered first page	448	53%
Started responding	374	44%
Partially completed	360	42%
Completed	276	32%

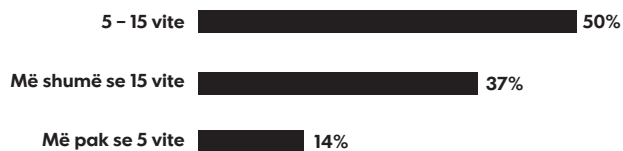
Foto_Grafiku nr. 3: **Lloji i punës. Si do ta identifikonit veten në lidhje me punën apo aktivitetet tuaja në sektorin e kulturës?**

Figura_Grafiku nr. 4: **Lloji i organizatës (nëse është i punësuar në një organizatë ose kompani)**

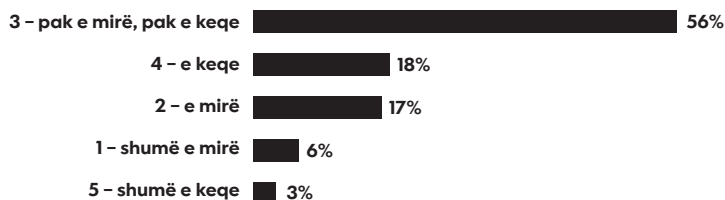

Foto_Grafiku nr. 6: **Sa vite keni që punoni në sektorin e kulturës?**

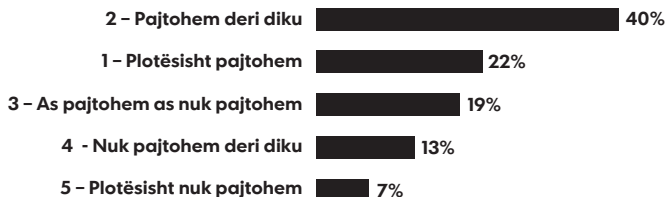

Figura_Grafiku nr. 10: Si do ta vlerësonit pajisjet teknike dhe dobinë e hapësirave që përdorni për punën tuaj?

Foto_Grafiku nr. 12: Sipas mendimit tuaj, a është aftësia për të përdorur vazhdimisht një hapësirë të caktuar kulturore thelbësore për identitetin tuaj të punës, që do të thotë se nuk mund ta zhvendosni punën tuaj në një vend tjetër pa ndonjë dëm të konsiderueshëm?

Figura_Grafiku nr. 13: Si do ta vlerësonit ndikimin (për mirë apo për keq) që kanë ndryshimet e autoriteteve politike në qasjen tuaj në infrastrukturën/ hapësirat kulturore (1 - pa ndikim fare, 2 - ndikim i kufizuar, 3 - nuk mund ta dalloj, 4 - njëfarë ndikimi, 5 - shumë ndikim)?

Figura_Grafiku nr. 14: **Si do t'i vlerësonit ndryshimet në mbështetjen financiare publike për kulturën e pavarur (1 – në rritje të konsiderueshme, 2 – në rritje, 3 – pa ndryshim, 4 – në rënie, 5 – në rënie të theksuar)?**

294

... në qytetin/rajonin tuaj? 3.1

...në vendin tuaj? 3.5

Figura_Grafiku nr. 17: **Si do ta vlerësonit nivelin tuaj të pjesëmarrjes në menaxhimin e hapësirave që përdorni për punën tuaj?**

3 – Marr pjesë disi 33%

4 – Marr pjesë rrallë ose në mënyrë jodomethënëse 23%

2 – Marr pjesë në mënyrë të konsiderueshme në qeverisjen e hapësirave 20%

5 – Nuk marr pjesë fare në qeverisjen e hapësirave 19%

1 – Në fakt ushtrij kontroll mbi hapësirat 5%

Figura_Grafiku nr. 19: **A do ta identifikonit veten si një anëtar i një gjenerate të caktuar punëtorësh/aktorësh në punëtorët/aktorët e pavarur të kulturës?**

Nuk e shoh veten si pjesë të ndonjë brezi 24%

Jam anëtar i brezit të dytë 24%

Jam pjesëtar i brezit të ri 23%

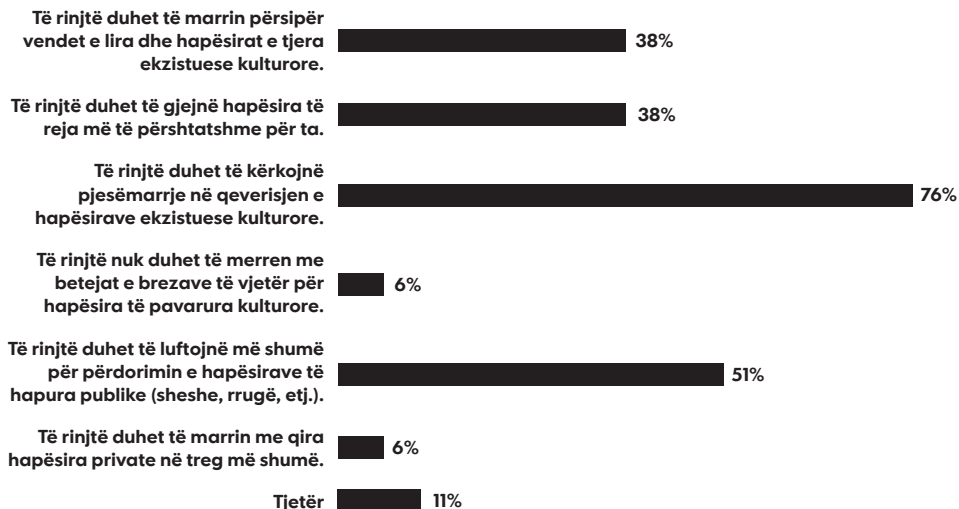
Jam një nga pionierët 14%

Jam i ri në skenë 8%

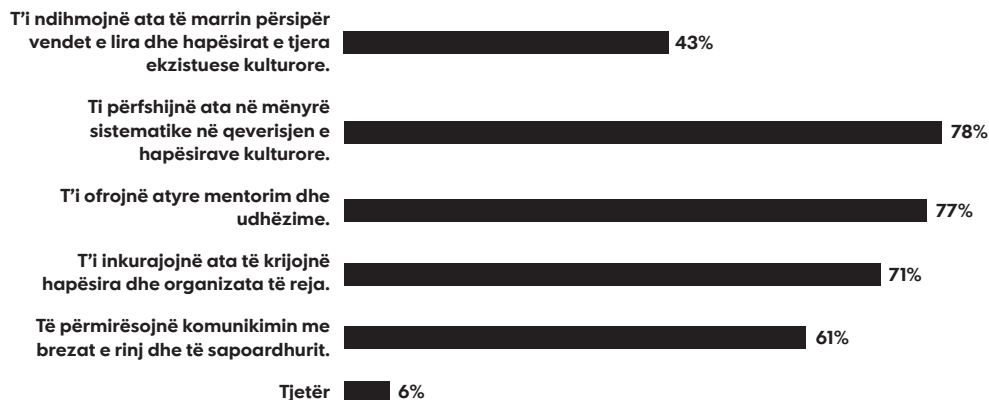
Jam veteran 7%

Figura_Grafiku nr. 21: **Çfarë duhet të bëjë sipas jush gjenerata e re e punonjësve të kulturës në lidhje me hapësirat ekzistuese të pavarura kulturore?**

295

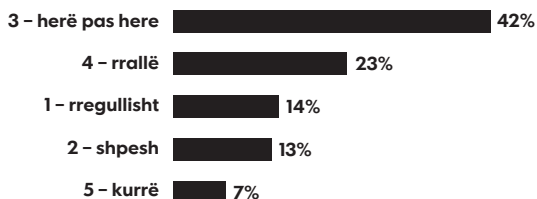

Foto_Grafiku nr. 22: **Sipas jush, çfarë duhet të bëjnë gjenerata e vjetër të punonjësve të kulturës në lidhje me gjeneratat e rinj?**

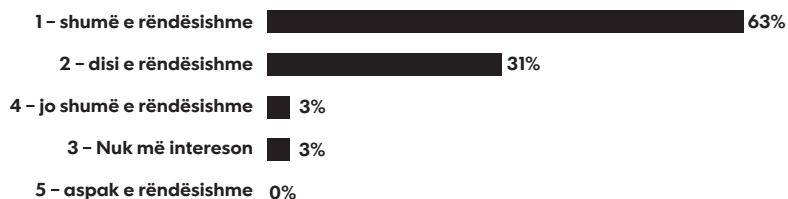

Figura_Grafiku nr. 25: A jeni aktiv në çfarëdo lloj kërkimi apo hulumtimi të sektorit të pavarur kulturor, si shkrimi për botime, pjesëmarrja në konferenca, kryerja e kërkimeve dhe eksperimenteve , etj.?

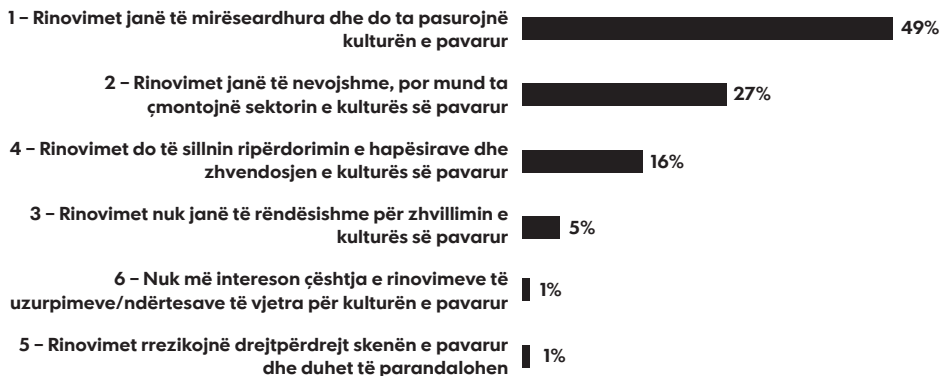

Figura_Grafiku nr. 26: Si do ta vlerësonit rëndësinë e kërkimit dhe (vetë) reflektimit në skenën e pavarur kulturore?

Figura_Grafiku nr. 29: **Si ndiheni për renovimet e përgjithshme të mundshme të banesave të vjetra dhe ndërtesave/komplekseve të vjetra për kulturë të pavarur?**

297

Lorena Copil, Milica Ilić, Chiara Mignani

Hapësira për Ndryshim: Eksplorimi i ideve për të ardhmen e hapësirave kulturore

Ky raport paraqet dhe analizon njohuritë dhe rekomandimet kryesore nga një seri takimesh profesionale për të ardhmen e hapësirave kulturore në Kroaci, Kosovë dhe Slloveni. Është një nga rezultatet e projektit Operation Nova: Riimagjinimi i hapësirave kulturore në një kontekst të ri evropian (OPE.N), i udhëhequr nga Operation City (Kroaci), Društvo Asociacija (Slloveni) dhe Fondacioni Lumbardhi (Kosovë).

Analizat dhe rekomandimet në këtë raport janë mbledhur përmes një procesi ku përfshihen palët e interesuara nga sektori kulturor si dhe nga sektorë të tjerë të shoqërisë, ata që luajnë një rol aktiv në ndarjen, përdorimin dhe përcaktimin e hapësirave kulturore në qytet.

Raporti trajton disa nga sfidat kryesore që lidhen me aksesueshmërinë, pronësinë, shumëllojshmërinë dhe vazhdimësinë e hapësirave kulturore. Nëpërmjet krahasimit dhe analizimit të bisedave të shumta dhe kombinimit të përvojave të ndryshme në terren, ky raport identifikon barrierat strukturore dhe mbledh rekomandime për krijimin e një të ardhmeje më pozitive të ekosistemit kulturor.

Duke plotësuar rezultatet e tjera të projektit OPE.N, raporti rendit sfidat kryesore me të cilat përballen praktikuesit e kulturës në nëntë qytete. Një çështje kryesore është mungesa e hapësirave të përshtatshme të alokuara për organizatat e pavarura kulturore, me vendet ekzistuese shpesh të papërshtatshme, të menaxhuara keq ose të dhëna përmes proceseve jotransparente. Aksesueshmëria, veçanërisht për komunitetet e marginalizuara dhe të pafavorizuara, mbetet një shqetësim i përgjithshëm. Politikat e papërshtatshme kulturore dhe mungesa e strategjive kulturore të qarta dhe transparente e dobësojnë më tej sektorin, tashmë të brishtë për shkak të paqëndrueshmërisë financiare, duke e bërë atë më pak të aftë për të angazhuar në mënyrë aktive komunitetet. Boshllëqet e informacionit dhe mungesa e dialogut pengojnë transparencën në ndarjen e hapësirës.

Pavarësisht këtyre pengesave, pjesëmarrësit theksuan mundësitë për ndryshime pozitive, duke avokuar për modele alternative të qeverisjes, nisma të bazuara në komunitet dhe bashkëpunim ndër breza për të nxitur qëndrueshmërinë dhe përfshirjen në hapësirat kulturore.

Nga kjo analizë krahasuese, duke sjellë së bashku rekomandimet e formuluar nga pjesëmarrësit, dolën rekomandimet e mëposhtme, të renditura nga palët e interesuara:

- **Rekomandime të përgjithshme** për të gjitha palët e interesuara: **Bashkëpunimi**, së bashku me **dialogun midis të gjitha palëve të interesuara dhe shumëfishimin e mundësive për shkëmbim**, është kyç për zhvillimin e mëtejshëm të hapësirave të përshtatshme kulturore
- **Rekomandimet për punonjësit e kulturës** përfshijnë adoptimin e **modeleve alternative organizative** për t'iu përgjigjur më mirë sfidave të identifikuara dhe për të siguruar kushte të drejta pune, gjetjen e mënyrave për të **riaftuar dhe promovuar në mënyrë aktive vlerën e brendshme të kulturës**, duke u angazhuar në mënyrë aktive me grupet e marginalizuara dhe të pafavorizuara dhe duke vazhduar të **mësojnë nga modelet ekzistuese eksperimentale**.
- **Rekomandimet për politikëbërësit** përfshijnë **ndërtimin e hapësirave të reja kulturore dhe ndarjen e më shumë nga stoku ekzistues**, eksperimentimin me **modele alternative të ndarjes së hapësirës**, adresimin aktiv të **pabarazive në sektorin kulturor dhe forcimin e kulturës së solidaritetit**, miratimin e një **strategjie kulturore gjithëpërfshirëse** të bazuar në nevojat lokale, **krijimin e proceseve të qarta dhe transparente** për ndarjen dhe përdorimin e hapësirave të ndryshme, bazuar në nevojat e ndryshme kulturore. ekosistem.

Rregullimi i mëtejshëm dhe miratimi i këtyre rekomandimeve mund të krijojë kushte për fuqizimin e të gjitha palëve të interesuara në ekosistemin kulturor dhe për të siguruar që hapësirat kulturore të kontribuojnë në lulëzimin e komuniteteve.

Hyrje

Ky raport ofron një përmbledhje dhe analizë të ideve, diskutimeve dhe rekomandimet e gjeneruara përmes një sërë takimesh profesionale për zhvillimin dhe menaxhimin e hapësirave kulturore të mbajtura në Kroaci, Kosovë dhe Slloveni.

Raporti është një nga rezultatet kryesore të projektit Operacioni Nova: Ri-imagjinimi i hapësirave kulturore në një kontekst të ri evropian (OPE.N), i cili bashkon tre organizata: Operation City (Kroaci), Društvo Asociacija (Slloveni) dhe Fondacioni Lumbardhi (Kosovë). Qëllimi i tij është të frymëzojë

- dhe të avokojë - një sistem të përshtatshëm mbështetës për hapësirat e pavarura kulturore dhe të forcojë marrëdhëniet midis artistëve, punonjësve të kulturës, komuniteteve lokale dhe vendimmarrësve.

Ndërsa kontekstet politike, ekonomike, sociale dhe kulturore ndryshojnë ndjeshëm në të tre vendet partnere – madje edhe midis qyteteve brenda të njëjtit vend – ekziston një nevojë e qartë e përbashkët: për të kaluar përtej status quo-së në marrëdhëniet midis aktorëve të ndryshëm të përfshirë në ndarjen, menaxhimin dhe përdorimin e hapësirave kulturore, në mënyrë që të angazhohen më mirë me audienca të mëdha dhe të ndryshme në komunitete të ndryshme. Duke iu përgjigjur kësaj nevojë, partnerët mblodhën së bashku një gamë të gjerë këndvështrimesh nga një grup i ndryshëm aktorësh, për të gjeneruar njohuri të reja dhe për të frymëzuar praktika alternative. Në fund të fundit, përmes proceseve të shumëllojshme dhe të njëkohshme që përfshijnë kërkime, biseda dhe vendbanime, OPE.N është përpjekur të krijojë kushtet për një sektor kulturor më të mbështetur dhe më me ndikim.

Ky raport formon një pjesë jetike të lara-lara më të gjerë që është OPE.N - Është rezultat i konsultimeve të fokusuara me 100 aktorë kulturorë, politikë dhe socialë në 9 qytete dhe 3 shtete: Kroaci (Rijeka, Split dhe Zagreb), Kosovë (Pejë, Prishtinë dhe Prizren) dhe Slloveni (Koper, Ljubljana dhe Maribor). Ndërsa pranon diversitetin e konteksteve përkatëse të partnerëve, raporti fokusohet në identifikimin e prioritetëve të përbashkëta dhe rekomandimet e distilimit për politikëbërësit, profesionistët e kulturës dhe aktorët e tjerë shoqërorë, veçanërisht ato të zbatueshme në kontekste të ndryshme në 3 vendet, rajonin e Ballkanit, Evropë dhe më gjerë.

Rekomandimet e përshkruara në këtë dokument kuptohen më së miri në lidhje me gjetjet e raporteve të tjera të prodhuara nga projekti, veçanërisht *Dispel the Fog of Status Quo: Research Trip Joint Report*, bashkë-shkruar nga Karolina Babič, Rozafa Basha dhe Leda Sutlović,¹ i cili bazohet në njohuri nga intervistat dhe tre aktorë nga tre aktorë në skenën e pavarur kulturore me fokusin kulturor në skenën e pavarur me vendet kulturore. sektori i pavarur.

Duke u mbështetur në këtë bazë, dhe duke përfshirë ide dhe analiza nga një seri takimesh në grup, ky hulumtim ofron perspektiva dhe rekomandime shtesë që mund të vihen në praktikë. Së bashku, këto dy raporte paraqesin hapa konkretë për

1 Babič, K., Basha, R., Sutlović, L., *Dispel the Fog of the Status Quo: Research Trip – Joint report*

nxitjen e kushteve në të cilat aktorë të ndryshëm që angazhohen me hapësirat kulturore në qytet mund të bashkëpunojnë për të krijuar rezultate pozitive për qytetarët dhe audiencën.

302

Metodologjia dhe fushëveprimi

Në nëntor dhe dhjetor 2024, partnerët e OPE.N organizuan *Nyjet e Inovacionit* – një seri takimesh të mbajtura në nëntë qytete në tre vende (Kroaci, Kosovë dhe Slloveni). Këto tubime mblodhën së bashku profesionistë të ndryshëm nga sektori kulturor, krahas përfaqësuesve nga fusha të tjera, për të krijuar një platformë për dialog dhe shkëmbim midis atyre palëve të interesuara që ndikojnë dhe formësojnë hapësira të ndryshme kulturore në kontekste urbane.

Sesionet ofruan një forum të hapur për pjesëmarrësit për të ndarë njohuri rreth praktikave, sfidave dhe nevojave të tyre dhe për të eksploruar lidhjet e tyre me kulturën në qytete. Nëpërmjet këtyre shkëmbimeve, pjesëmarrësit kërkuan një kuptim më të thellë të perspektivave të njëri-tjetrit, përcaktuan vlerat e përbashkëta dhe sfidat e përbashkëta, identifikuan zgjidhje praktike dhe reflektuan mbi angazhimet e mundshme.

Për çdo *Nyje Inovacioni*, një ekspert ndërkombëtar u ftua për të lehtësuar bisedat dhe për të sjellë një perspektivë të jashtme. Kjo qasje bëri të mundur shtimin e një këndvështrimi të freskët, neutral dhe relativisht objektiv mbi kontekstet lokale, duke nxitur një dialog të balancuar dhe konstruktiv.

Lehtësuesit përgatitën raporte koncize për çdo *Nyje Inovacioni*, duke kapur idetë e krijuara gjatë sesioneve dhe duke nxjerrë rekomandime për politikën, iniciativat, modelet dhe praktikën e ardhshme. 9 raportet shërbyen si material kyç kërkimor për këtë publikim. Kur vendosen krah për krah, përmbledhen dhe analizohen, ato paraqesin një pamje shumëdimensionale të gjendjes së hapësirave kulturore në qytete të ndryshme në të 3 vendet, duke ofruar një sërë rekomandimesh praktike drejtuar politikëbërësve, punonjësve të kulturës dhe palëve të tjera të interesuara.

Një nga parimet thelbësore të kësaj metodologjie është njohja se diskutimet rreth hapësirave kulturore kufizohen shpesh tek aktorët kulturorë dhe vendimmarrësit që janë të përfshirë drejtpërdrejt, me mundësi të kufizuara për dialog kuptimplotë, ndërsektorial. Rrallëherë palët e interesuara me prejardhje të

ndryshme kanë mundësinë të përfshihen në biseda më të thella që eksplorojnë perspektivat, interesat dhe nevojat e njëri-tjetrit. Si rezultat, dialogu aktual social në lidhje me mjediset kulturore ekzistuese ose të ardhshme – që mbulon aspekte të tilla si aksesueshmëria, rëndësia, diversiteti, modelet e menaxhimit, qasjet organizative dhe qëndrueshmëria financiare – mbetet kryesisht i ndenjtur.

brenda *Nyjeve të Inovacionit*, ishte thelbësore të përfshiheshin dhe të konsideroheshin perspektivat e palëve të ndryshme të interesit. Ndërsa niveli i suksesit në arritjen e kësaj ndryshonte nga qyteti në qytet, procesi në fund ofroi një analizë më të nuancuar dhe mundësoi zhvillimin e rekomandimeve më të synuara.

Fokusi gjeografik i këtij botimi është i rrënjësor fort në 3 vendet e Ballkanit. Ndërsa ata shfaqin dallime të rëndësishme, ato gjithashtu ndajnë ngjashmëri të rëndësishme. Duke ndarë një histori të një shpërbërjeje të dhunshme dhe traumatike të një vendi të përbashkët (megjithëse proceset e transformimit politik, luftërat për pavarësi dhe traumat e luftës ndryshonin ndjeshëm), të tre vendet kaluan nëpër procese të ndryshimeve dhe transformimeve radikale shoqërore në sistemet e tyre politike, sociale dhe ekonomike, të cilat ndikuan edhe në skenat e tyre kulturore. Një ndarje e fortë historike midis sektorëve kulturorë institucionale dhe homologëve të tyre të pavarur është një realitet i përbashkët në të tre kontekstet. Sektori i pavarur kulturor në të gjithë rajonin e Ballkanit karakterizohet nga dinamizmi, angazhimi social dhe eksperimentimi artistik, por gjithashtu përballet me sfida të vazhdueshme si pasiguria, brishtësia dhe pasiguria. Këta elementë formojnë disa nga tiparet përcaktuese të peizazhit kulturor të rajonit.

Në të njëjtën kohë, rritja e politikës populiste dhe neoliberalë, polarizimi në rritje i shoqërisë dhe erozioni gradual i të mirave dhe shërbimeve publike janë sfida që shtrihen përtej Ballkanit.² Çështje të ngjashme janë gjithnjë e më të dukshme në pjesë të tjera të Evropës. Si të tilla, ndërsa rekomandimet e paraqitura këtu janë të rrënjësura në perspektivat specifike të profesionistëve kulturorë të Evropës Juglindore, ato ka të ngjarë të kenë rëndësi dhe vlerë për kolegët që punojnë në rajone të tjera evropiane që përballen me sfida paralele.

Ndërsa projekti OPE.N ka kërkuar të përvetësojë një përkufizim të gjerë të hapësirave kulturore, biseda të ndryshme në 9 qytete nxorën në dritë nevojën për të njohur diversitetin

2 Polivtseva, E., *State of Culture Report*, Culture Action Europe, 2024.; Babić, K., Basha, R., Sutlović, L., *Dispel the Fog of the Status Quo: Research Trip – Joint report*

e tyre dhe për t'u përqëndruar në veçoritë e dallueshme të këtyre hapësirave të ndryshme kulturore, pasi ato u zhvilluan brenda konteksteve të tyre specifike. Sfidat dhe problemet ndryshojnë shumë midis, për shembull, infrastrukturës kulturore të administruar publikisht, ish-ndërtesave industriale në pronësi publike të ndara për përdorim nga sektori kulturor, nismave kulturore në pronësi private dhe rasteve (të rralla) të infrastrukturës të ndërtuara me qëllim për skenën e pavarur kulturore. Ndërsa OPE.N i pranon këto realitete të ndryshme, kategorizimi i tyre i mëtejshëm është jashtë qëllimit të projektit. Megjithatë, kërkime të mëtejshme do të ishin shumë të dobishme për të zbuluar disa nga këto sfida, për të ofruar një pasqyrë më të thellë në nevojat specifike dhe për të identifikuar rekomandimet e mundshme të përshtatura për këto hapësira të ndryshme kulturore.

Një shënim mbi terminologjinë

Disa terma lindnin shpesh gjatë bisedave të zhvilluara në *Njete e Inovacionit* dhe, për rrjedhojë, shfaqen në raportet për seancat individuale. Këto terma shpesh janë specifike për kontekstin dhe do të përfitonin nga kontekstualizimi i mëtejshëm, pasi u referohen koncepteve të ndryshme në varësi të diskutimit ose kontekstit.

Për shembull, termi “*institucion*” përdoret në mënyra të ndryshme për të përshkruar: një organizatë kulturore të përcaktuar zyrtarisht dhe administrativisht ; organizatat kulturore të mbikëqyrura administrativisht nga autoritetet publike lokale ose kombëtare; ose autoritete publike përgjegjëse për përcaktimin, zbatimin dhe menaxhimin e politikave dhe financimit të kulturës .

Në mënyrë të ngjashme, disa terma janë të paqartë dhe përfshijnë një sërë kuptimesh, duke iu referuar koncepteve të ndryshme . Termi “*sektor i pavarur*” është një shembull i dukshëm. Ndërsa shpesh përshkruan një grup eklektik të organizatave që veprojnë jashtë kornizave institucionale të drejtuara publike ose të mëdha, qëllimi i tij mund të ndryshojë. Në varësi të kontekstit, ai mund të përfshijë ose jo sipërmarrje fitimprurëse, individë të pavarur, iniciativa private etj.

Për qartësi në këtë botim, ne kemi punuar për një harmonizim bazë të terminologjisë, duke përdorur përkufizimet e mëposhtme:

- "*Institucionet kulturore*" ose "sektori institucional" do t'u referohen organizatave kulturore që menaxhohen publikisht dhe veprojnë brenda politikave kulturore dhe kornizave administrative kombëtare, rajonale ose të udhëhequra nga qyteti, nën përgjegjësinë e autoriteteve publike.
- "*Organizatat e pavarura kulturore*" ose "sektori i pavarur kulturor" do të përshkruajnë një rrjet të gjerë dhe të larmishëm individësh, nismash ose strukturash që në qeverisjen, administrimin dhe prodhimin e përmbajtjes së tyre janë autonome nga autoritetet publike dhe tregu.

Hulumtimi i mëtejshëm dhe harmonizimi i terminologjisë në të gjithë rajonin dhe më gjerë do të ishte i vlefshëm, veçanërisht nëse bëhej krahas kërkimeve më të thella të përmendura tashmë në tipologjinë e hapësirave kulturore. Kjo do të mundësonte një pasqyrë më të mirë në marrëdhëniet hibride dhe komplekse ndërmjet institucioneve kulturore dhe organizatave të pavarura kulturore. Qendra Kulturore Multimediale MKC në Split, një institucion i menaxhuar administrativisht nga qyteti, por që pret një numër të madh organizatash të pavarura kulturore, do të kishte një shembull të tillë. Megjithatë, kjo detyrë qëndron përtej qëllimit të këtij botimi dhe është lënë për eksplorim në të ardhmen.

Një bisesë e shumëfaqëshme mes akterëve të ndryshëm

Nyjet e Inovacionit mbledhën së bashku një grup të ndryshëm pjesëmarrësish me prejardhje të ndryshme. Shumica e të pranishmëve përfaqësonin sektorin e pavarur kulturor, duke përfshirë një gamë të gjerë organizimesh dhe iniciativash që përfshinin të gjitha disiplinat artistike. Aktivitetet e tyre mbulonin shumë aspekte të zinxhirit të vlerave kulturore, duke përfshirë krijimin, prodhimin, prezantimin, kërkimin, analizën, arkivimin, edukimin, trajnimin dhe më shumë. Në Kosovë, pjesëmarrësve iu bashkuan përfaqësues të sektorit institucional të kulturës; megjithatë, ky ishte shumë më pak rasti në Kroaci apo Slloveni. Mungesa e përfaqësuesve të institucioneve kulturore u vu re veçanërisht në Kroaci, ku pjesëmarrësit theksuan nevojën për më shumë mundësi për të nxitur dialogun e barabartë midis dy sektorëve.

Në disa raste, pjesëmarrësit përfaqësonin organizata ose role të shumta, të cilat i shtuan thellësi diskutimeve. Këta individë ishin në gjendje të sillnin këndvështrime të ndryshme dhe të shërbenin si "përkthyes" efektivë midis këndvështrimeve të ndryshme. Për shembull, në disa raste, në të tendosurit ishin artistë që ishin gjithashtu profesorë universiteti : aftësia e tyre për të lundruar mes botës artistike dhe akademike dhe për të sjellë të dyja këndvështrimet në bisedë ishte shumë e vlefshme.

Diversiteti i pjesëmarrësve ishte veçanërisht i dukshëm në Slloveni dhe Kosovë, ku u bënë përpjekje të qëllimshme për të përfshirë palët e interesuara nga sektorët që rrallë ndërliken me kulturën, por ndajnë interesa të përbashkëta në lidhje me hapësirat kulturore ose infrastrukturën publike, për shembull si ofrues, studiues ose politikëbërës. Gjatë këtyre takimeve, arkitektë, urbanistë, profesorë të drejtësisë, përfaqësues të bujtinave rinore, madje edhe një ekonomist nga kryepeshkopata, të gjithë kontribuan me këndvështrime unike dhe më pak të dëguara.

Për më tepër, përfshirja e përfaqësuesve nga organizatat që u shërbejnë komuniteteve të pafavorizuara i pasuroi bisedat duke sjellë në tryezë perspektiva specifike të komunitetit. Edhe pse tema të tilla si akses i vendit të takimit për audiencën e pakicave dhe diversiteti i audiencës nuk ishin gjithmonë qendrore në diskutime, ato fituan rëndësi në sesione që përfshinin iniciativa të fokusuar në kulturat queer ose artet e aftësisë së kufizuar, për shembull.

Çështje të djegës

Ky kapitull nxjerr në pah sfidat e identifikuara dhe të diskutuara gjatë bisedave të zhvilluara në nëntë qytete, bazuar në raportet mbi *Nyjet e Inovacionit*, duke u fokusuar në ato që u shfaqën si shqetësime të përbashkëta dhe të përsëritura.

Mungesa dhe pamjaftueshmëria e hapësirave

Një sfidë dominuese në të gjitha *Nyjet e Inovacionit* ishte mungesa e gjerë e hapësirave të përshtatshme të ndara për kulturën, veçanërisht për praktikat alternative, jo-institucionale dhe eksperimentale. Megjithatë hapësirat që mund të shfrytëzohen shpesh ekzistojnë, probleme të ndryshme pengojnë alokimin e tyre në sektorin e kulturës, duke përfshirë mungesën e vullnetit të autoriteteve publike, mungesën e transparencës në proceset

e shpërndarjes ose prioritizimin e përpjekjeve tregtare mbi përmbajtjen artistike eksperimentale. Përveç kësaj, pjesëmarrësit vunë në dukje se hapësirat aktualisht të aksesueshme shpesh nuk arrijnë të plotësojnë nevojat e ndryshme të sektorit. Në shumë raste, vendet u përshkruan si të papërshtatshme për shkak të vendndodhjes së tyre, madhësisë ose mungesës së pajisjeve ose personelit të duhur të nevojshëm për të shfrytëzuar plotësisht hapësirën, siç u përmend në Split. Përveç kësaj, disa hapësira janë parë si të menaxhuara keq, si në Prishtinë dhe Zagreb, ose duke iu nënshtuar rinovimeve të zgjatura dhe nën standarde, siç raportohet në Pejë dhe Prizren. Në Zagreb, pjesëmarrësit theksuan gjithashtu nevojën për rinovime urgjente të hapësirave ekzistuese, përfshirë ato të prekura nga tërmeti i vitit 2020.

Në disa qytete u identifikuan boshllëqe specifike në infrastrukturë. Për shembull, Lubjana përballet me mungesë të hapësirave të prodhimit, provave dhe magazinimit, ndërsa Zagrebi përballet me mungesën e hapësirave për zyra, objekteve të prodhimit dhe provave, zonave të magazinimit, vendeve të prezantimit dhe hapësirës së akomodimit për rezidenca. Në mënyrë të ngjashme, Spliti u vu re se kishte një nevojë të veçantë për hapësira pune, provash, prezantimi dhe qëndrimi, si dhe akomodim të përballueshëm për rezidenca, veçanërisht gjatë muajve kur sezoni turistik imponon çmime të tepruara dhe në mënyrë efektive i bën rezidenca të pamundura.

Nënshtfrytëzimi i hapësirave ekzistuese u shfaq si një shqetësim tjetër kyç, me Pejën që shërbente si një shembull i dukshëm. Në disa raste, ky nënëpërdorim rrjedh nga mungesa e qartësisë në lidhje me atë që përbën hapësirën publike kundrejt asaj private, siç theksohet në Prishtinë.

Për më tepër, në disa qytete, sektori i pavarur kulturor lufton për të konkurruar për hapësirë nën politikat e drejtuara nga tregu, si prioriteti i Splitit të turizmit, ose fokusi i fortë i Rijekës në zgjerimin e portit (që është karakteristika më e fortë e politikës së qytetit, vetëm 5 vjet që kur qyteti mbante titullin e kryeqytetit të kulturës evropiane, në 2020/202).

Pavarësisht këtyre sfidave, pjesëmarrësit në disa qytete eksploran zgjidhje kreative, të tilla si përdorimi i çatisë ose shesheve të qytetit dhe sipërmarrja jashtë qendrave urbane, siç shihet në Lubjanë.

Përtej mungesës së përgjithshme të hapësirave, aksesit i vendeve ekzistuese për një popullsi të gjerë dhe të larmishme u shfaq si një shqetësim i rëndësishëm. Në Prishtinë, pjesëmarrësit theksuan se shumë hapësira kulturore dështojnë të kujdesen për grupet minoritare ose komunitetet e nënpërfaqësuar, duke i përjashtuar në mënyrë efektive këto popullsi nga aktivitetet kulturore. Në mënyrë të ngjashme, në Lubjanë, hapësirat në pronësi të autoriteteve lokale dhe kombëtare – të tilla si ato të menaxhuara nga Ministria e Administratës Publike, Ministria e Punëve të Brendshme/të Jashtme ose Ministria e Mbrojtjes – u identifikuan si të paarritshme.

Interesante, ajo që mbeti pa u thënë në *Nyjet e Inovacionit* është po aq domethënëse sa edhe disa nga pikat e ngritura. Ndërsa sfidat e aksesueshmërisë, veçanërisht në lidhje me grupet dhe komunitetet e pafavorizuara, u vunë re qartë në disa qytete, në të tjera, tema ose mungonte në diskutime ose mezi u prek. Mungesa e përhapur e hapësirave kulturore, e kombinuar me një perceptim se shoqëria po e heq kulturën nga prioritetet, dukej se errësoi bisedat më të detajuara rreth mangësive brenda infrastrukturës ekzistuese.

Në disa raste, përfshirja e përfaqësuesve nga organizatat e përkushtuara për t'u shërbyer komuniteteve specifike (kulturat queer në Split, kultura rome në Prizren) ndihmoi që çështja e aksesit të vihej në plan të parë, duke inkurajuar një shqyrtim më të thellë se si hapësirat kulturore mund t'u shërbenin më mirë grupeve të pafavorizuara.

Duke i shërbyer komunitetit

Pjesëmarrësit theksuan nevojën për lidhje më të thella dhe më domethënëse ndërmjet organizatave kulturore dhe komuniteteve lokale. Ekzistenca e thjeshtë e infrastrukturës kulturore nuk garanton angazhimin e komunitetit dhe nevojiten përpjekje shtesë të qëllimshme për t'i bërë këto hapësira pjesë përbërëse të jetës së banorëve lokalë, siç vërehet në Pejë. Në Koper, pjesëmarrësit theksuan rëndësinë e përshtatjes së hapësirave kulturore me karakteristikat unike të komuniteteve të ndryshme, duke njohur rolin e tyre në formësimin e qytetit dhe duke pranuar se si historia dhe kujtesa kolektive ndikojnë në mënyrën se si hapësirat aktivizohen dhe përdoren. Hapësirat kulturore ndikohen gjithashtu nga një shkëputje ndërmjet autoriteteve komunale dhe

komuniteteve lokale. Në Koper, kjo këputje u vu në dukje si një çështje e përgjithshme, ndërsa në Prizren, proceset e planifikimit urban që nuk ishin të drejtuara nga komuniteti kanë çuar në zhvillimin e iniciativave që nuk përputheshin me aspiratat apo nevojat lokale.

Në Lubjanë, diskutimi u fokusua në praktikën e squatting-ut dhe ndikimin e saj në marrëdhëniet ndërmjet komuniteteve dhe hapësirave kulturore. Pjesëmarrësit hulumtuan se si të nxisin bashkëjetesën midis banorëve të kulturës dhe grupeve të marginalizuara, si ata që kanë nevojë për strehim ose mbështetje tjetër.

Pjesëmarrësit nga Zagrebi theksuan sfidat e paraqitura nga përqendrimi i hapësirave kulturore në qendër të qytetit, duke dobësuar lidhjen e tyre me lagjet dhe komunitetet më të largëta.

Në disa qytete, pjesëmarrësit vunë re një shkëputje më të thellë midis sektorit kulturor dhe shoqërisë, duke ngritur pyetje themelore rreth vlerës së perceptuar të vetë kulturës. Për shembull, në Rijekë dhe Split, grupet identifikuan zhvlerësimin e kulturës si një sfidë prioritare, duke theksuar mungesën e njohurive për rëndësinë e kulturës në shoqëri dhe mungesën e konsensusit për rëndësinë e saj si një nevojë dhe interes publik. Kjo mungesë njohjeje, krahas mungesës së të kuptuarit të modeleve organizative dhe praktikave të sektorit kulturor, u pa si e përhapur, ekzistuese në nivele politike dhe institucionale dhe duke u filtruar në popullatën e përgjithshme. Kjo dinamikë kontribuon në rënien e interesit publik dhe në tkurrjen e audiencës për aktivitetet kulturore.

Siç u theksua në Rijekë, situata përkeqësohet më tej nga tendencat kulturore globale që marginalizojnë potencialin e brendshëm, emancipues të kulturës dhe në vend të kësaj i japin përparësi rëndësisë së saj sociale ose ekonomike.³

Kur zhveshet nga funksioni i saj emancipues, kultura rrezikon të reduktohet në një mjet për gentrifikimin ose për të mbështetur narrativat politike. Për shembull, në Maribor, pjesëmarrësit vunë në dukje se si kultura shpesh instrumentalizohet për të krijuar një imazh pozitiv për politikanët ose autoritetet lokale, vetëm për t'u hedhur poshtë pasi të arrihen qëllime specifike administrative ose politike.

3 Në Rijekë kjo theksohet më tej nga përvoja e fundit e mbajtjes së titullit të kryeqytetit të kulturës evropiane, e cila formësoi perceptimin publik se tashmë janë bërë investime të mjaftueshme në kulturë.

Në nivel politikash, pjesëmarrësit në disa grupe theksuan mungesën e politikave kulturore të qarta, afatgjata, transparente dhe kohezive, si dhe mungesën e strategjive përkatëse për zbatimin e tyre. Në kontekstet ku politikat e tilla janë të papërcaktuara ose të zbatuara keq, organizatat kulturore humbasin kapacitetin e tyre për të avokuar në mënyrë efektive, duke zvogëluar kështu aftësinë e tyre për të krijuar një ndikim kuptimplotë shoqëror, siç vërehet në Prizren.

Ky vakum i politikave kontribuon në marginalizimin e kulturës, siç u vu re nga pjesëmarrësit në Rijekë dhe Split, dhe në vendimet që prekin drejtpërdrejt sektorin që miratohen pa u konsultuar me sektorin. Në mënyrë të ngjashme, grupi me bazë në Maribor theksoi se mungesa e politikave kulturore afatgjata i lë hapësirat publike të cenueshme ndaj ndryshimit të konteksteve dhe cikleve politike, duke gjeneruar paqëndrueshmëri dhe pasiguri në një sektor kulturor tashmë të pasigurt.

Në Pejë, pjesëmarrësit theksuan se pa politika të fuqishme kulturore që shërbejnë si bazë për financim, burimet shpesh ndahen në mënyra të paqarta dhe jotransparente. Kjo përkeqëson më tej pasigurinë dhe thellon mosbesimin brenda sektorit, duke intensifikuar sfidat me të cilat përballen punonjësit e kulturës dhe organizatat që përpiqen të arrijnë qëndrueshmëri dhe rëndësi.

Mangësitë e informacionit

Pjesëmarrësit theksuan boshllëqet e rëndësishme të informacionit në shpërndarjen dhe menaxhimin e infrastrukturës për hapësirat kulturore. Ekziston një mungesë e perceptuar ndërgjegjësimi dhe mirëkuptimi midis autoriteteve publike dhe pronarëve të tjerë të hapësirave në lidhje me nevojat specifike, aktivitetet dhe kushtet e punës në sektorin e kulturës. Në Rijekë dhe Lubjanë, këto shqetësime u drejtoheshin kryesisht zyrtarëve publikë, me disa pjesëmarrës që pyesnin nëse paragjykimi kundër kulturës së pavarur mund të jetë një faktor kontribues. Në Maribor, kjo mungesë mirëkuptimi u vu re nga palët e interesuara publike dhe private. Dialogu minimal me autoritetet e qytetit, siç raportohet në Rijekë dhe Split, dhe koordinimi jokonsistent ndërmjet organizatave kulturore dhe komunave, siç vërehet në Prizren, e përkeqësojnë më tej këtë hendek. Mungesa e njohurive dhe

mirëkuptimit përforcon pasigurinë e hapësirave kulturore dhe sfidat me të cilat përballen ata që përpigën t'i mbështesin ato.

Për më tepër, informacioni bazë për hapësirat kulturore ose hapësirat që mund të aktivizohen potencialisht për përdorime kulturore shpesh janë të padisponueshme ose të paarrtshme. Në Prizren, pjesëmarrësit theksuan mungesën e informacionit për hapësirat që janë ose mund të jenë në dispozicion për kulturë, ndërsa në Lubjanë u ngritën pyetje për infrastrukturën dhe objektet në dispozicion brenda hapësirave (ngrohje, ujë etj.). Pjesëmarrësit në Split dhe Zagreb vunë në dukje mungesën e një sistemi të qartë dhe transparent për ndarjen e hapësirave. Kjo mungesë e informacionit të aksesueshëm dhe të organizuar e ndërlikon më tej përdorimin efektiv të infrastrukturës ekzistuese dhe pengon përpjekjet për të adresuar nevojat e sektorit kulturor.

Cenueshmëria dhe pasiguria e sektorit

Pjesëmarrësit theksuan me shumicë dërrmuese paqëndrueshmërinë financiare si një sfidë të përhapur dhe një pengesë kryesore për sigurimin e hapësirave të qëndrueshme kulturore. Në të gjitha qytetet, fondet e kufizuara në dispozicion për organizatat kulturore ishin një shqetësim i përsëritur. Në Prizren, pjesëmarrësit vunë në dukje se burimet e pamjaftueshme financiare minojnë aftësinë e organizatave të pavarura kulturore për të ruajtur infrastrukturën dhe për të zhvilluar programe angazhuese. Pa siguri financiare, organizatat kulturore shpesh mbështeten shumë në donacione ose financime të bazuara në ngjarje, siç përmendet në Prishtinë, gjë që e përkeqëson brishtësinë dhe varësinë e tyre nga kushtet e jashtme të paparashikueshme. Kjo mungesë stabiliteti pengon gjithashtu kapacitetin e tyre për të zbatuar korniza më të forta menaxheriale dhe për t'u angazhuar në mënyrë më efektive me audiencën.

Sektori i pavarur kulturor funksionon në izolim relativ nga skena institucionale, me një bashkëpunim minimal ndërmjet të dyve, siç vërehet në Zagreb, dhe ndonjëherë bashkëpunim të kufizuar edhe ndërmjet vetë organizatave të pavarura, siç u theksua në Pejë. Në Rijekë, pjesëmarrësit vunë në dukje një fushë loje të pabarabartë, ku sektori institucional përfiton nga financimi relativisht i sigurt dhe mbështetja e infrastrukturës, duke i lënë organizatat e pavarura në një disavantazh të konsiderueshëm.

Kjo pabarazi, e shoqëruar me mosfunksionime të tjera sistematike, përforcon cenueshmërinë dhe pasigurinë në nivel

individual. Në Maribor, pjesëmarrësit theksuan numrin personal të kushteve të tilla të pasigurta. Punonjësit e kulturës shpesh përballen me një ndjenjë izolimi dhe rraskapitjeje nga energjia e pamasë e nevojshme për të siguruar hapësira, për të angazhuar audiencën dhe për të krijuar vlera më të gjera të komunitetit, siç vërehet në Lubjanë dhe Rijekë. Kjo tendosje gjithashtu kontribuon në ankthin dhe ekuilibrin e dobët punë-jetë, siç theksohet në Zagreb.

Praktika rinovuese, hapësira rinovuese

Me zhvillimin e shoqërisë, evoluojnë edhe praktikatat e sektorit kulturor, duke kërkuar një konceptim të ri-imagjinuar të hapësirave kulturore. Në Prishtinë, pjesëmarrësit vunë në dukje rëndësinë e eksplorimit të modeleve të bazuara në komunitet që janë të menaxhueshme dhe të qëndrueshme. Ndërkohë, në Prizren dhe Split, u vu re një ndjenjë në rritje e shkëputjes ndërmjet organizatave kulturore dhe audiencës së re, duke vënë në dukje nevojën për të kapërcyer boshllëqet ndër breza në qasje dhe vizion.

Në *Nyjen e Inovacionit të Zagrebit*, pjesëmarrësit theksuan se si brezat e rinj të punëtorëve kulturorë sollën perspektiva të reja mbi kushtet dhe kërkesat për hapësirat kulturore. Kjo përfshin një hapje ndaj hapësirave hibride, dixhitale ose të përkohshme dhe një gatishmëri për të eksperimentuar me modele alternative të qeverisjes për menaxhimin e hapësirave kulturore. Në mënyrë të ngjashme, në Rijekë, ndryshimi i etikës së punës të udhëhequr nga punëtorët e rinj të artit, i kombinuar me një fokus më të gjerë shoqëror mbi mirëqenien, kanë rezultuar në kërkesa në rritje për kushte të drejta dhe të respektueshme pune. Megjithatë, këto sfida mbeten të vështira për t'u trajtuar brenda kufizimeve aktuale të sektorit.

Për të nxitur rinovimin e modeleve dhe praktikave, pjesëmarrësit theksuan gjithashtu nevojën për mundësi zhvillimi profesional në të gjithë ekosistemin kulturor, siç u theksua në Split dhe Prizren, me këtë nevojë veçanërisht të theksuar në institucionet publike.

Bazuar në sfidat e identifikuar në të nëntë qytetet, pjesëmarrësit propozuan një sërë rekomandimesh që synojnë palët specifike të interesit. Për qëllimet e kësaj pasqyre, ne fokusohemi në rekomandimet që lidhen me të paktën dy grupe që morën pjesë në bisedat e qytetit.

Për të gjithë palët e interesuara

- Bashkëpunimi në të gjitha nivelet dhe ndërmjet aktorëve të ndryshëm u shfaq si një prioritet qendror. Komunikimi transparent, i hapur dhe me shumë drejtime ndërmjet organizatave të pavarura dhe institucionale kulturore, përfaqësuesve të komunitetit dhe organeve publike është thelbësor, siç është theksuar nga pjesëmarrësit në Zagreb dhe Pejë.
- Takime të rregullta të strukturuar, të ngjashme me ato të propozuara në *Nyjet e Inovacionit*, siç sugjerohet në Zagreb, mund të shërbejnë si një platformë fillestare për nxitjen e dialogut. Këto takime mund të përfshijnë diskutime të thella mbi transformimet e nevojshme brenda sektorit kulturor, si kalimi nga fokusi në qëndrueshmërinë e hapësirave kulturore në përqafimin e një kulture lëvizshmërie, siç u eksplorua në Maribor. Ato gjithashtu mund të çojnë në forume më të gjera për të inkurajuar partneritetet ndërmjet institucioneve kulturore, organeve qeveritare dhe subjekteve private, siç u theksua në Prizren.
- Si një veprim konkret për të zyrtarizuar dhe forcuar kornizat e bashkëpunimit, palët e interesuara duhet të përcaktojnë së bashku marrëveshje ligjrisht të detyrueshme (duke përfshirë rregullat e brendshme të formuluar bashkërisht për përdorimin e hapësirës) që përcaktojnë termat dhe kushtet për përdorimin e hapësirës, siç propozohen nga pjesëmarrësit në Split. Kur vendosen përmes proceseve që marrin vërtetë parasysh interesat e të gjithë aktorëve, marrëveshjet e tilla mund të ofrojnë një bazë për menaxhim më të qëndrueshëm dhe të barabartë të hapësirave kulturore.

Për punonjësit e kulturës

- Organizatat kulturore institucionale dhe të pavarura duhet t'i përshtatin modelet e tyre organizative me praktikatat në zhvillim në sektor dhe me nevojat dhe interesat e

komuniteteve të ndryshme. Zbatimi i strukturave alternative të qeverisjes, modeleve financiare dhe instrumenteve të solidaritetit është kyç për rritjen e aksesit, ndërtimin e besimit dhe nxitjen e përfshirjes së komunitetit, siç theksohet në Prishtinë, Zagreb dhe Split. Frymëzimi për këto modele mund të nxirret nga qasjet hibride që theksojnë shpërndarjen horizontale të fuqisë, menaxhimin johierarkik dhe përgjegjësinë e përbashkët, si dhe ato që kërkojnë një ekuilibër midis strukturave të centralizuara dhe autonomisë lokale, siç vërehet në Pejë dhe Zagreb, ose sipërmarrjes sociale, siç u përmend në Split.

- Për të frymëzuar eksplorimin e mëtejshëm të modeleve organizative, është thelbësore të nxirret nga përvojat e kaluara, siç është theksuar në Pejë dhe Zagreb. Vështirëtimet nga bashkëpunimet e fundit qytetaro-publik në rajon mund të ofrojnë mësim të vlefshme dhe mundësi të hapura për të hetuar modele të tjera, të tilla si partneritetet civilo-private. Përforcimi dhe zhvillimi i mëtejshëm i platformave për të shkëmbyer gjerësisht njohuritë e krijuara përmes këtyre eksperimenteve – si brenda sektorit kulturor dhe shoqërisë në përgjithësi – do të nxiste mësimin dhe inovacionin, siç theksohet në Rijeka.
- Rimendoni kushtet e punës: Siç u diskutua në Zagreb dhe Rijeka, strukturat e punës kulturore duhet të evoluojnë për të pasqyruar ndryshimin e etikës së punës dhe për t'i dhënë përparësi mirëqenies. Zbatimi i një shpërndarjeje më fleksibël dhe më fluide të detyrave, nxitja e ekuilibrit më të mirë të punës dhe jetës dhe forcimi i kapaciteteve për të lundruar në modelet horizontale janë hapat kryesorë. Për më tepër, rimendimi i qasjeve të lidërshit për t'u përafruar me vlerat bashkëkohore mund të ndihmojë në tërheqjen e brezave të rinj të punonjësve të kulturës, siç u theksua në Rijeka. Adresimi i këtyre kushteve jo vetëm që do të përmirësojë qëndrueshmërinë, por gjithashtu do të sigurojë që sektori të mbetet dinamik dhe gjithëpërfshirës.
- Organizatat kulturore duhet të angazhohen në mënyrë aktive me grupet e pakicave dhe të marginalizuara në mjedisin e tyre. Kjo përfshin përgjigjen ndaj konteksteve lokale dhe angazhimin me trashëgiminë lokale, siç është theksuar në Pejë dhe Koper; priorizimi i programimit gjithëpërfshirës dhe dizajnimi i ngjarjeve që reflektojnë interesa të ndryshme dhe inkurajojnë pjesëmarrjen, siç është propozuar në

Pejë; kontaktimi në mënyrë proaktive me grupet e nën-përfaqësuar, siç theksohet në Prishtinë; dhe zhvillimin e hartës dhe analizës së audiencës për të kuptuar dhe për t'i shërbyer më mirë komuniteteve, siç sugjerohet në Prizren.

- Punonjësit e kulturës duhet të promovojnë kolektivisht dhe me siguri vlerën e brendshme të kulturës – rolin e saj në emancipim, kuptim-bërje dhe pasurim intelektual. Në Rijekë, pjesëmarrësit theksuan nevojën për të zhvilluar dhe mprehur argumente joekonomike, duke u frymëzuar nga institucione si kisha, vlera e brendshme e së cilës rrallë vihet në dyshim. Në Split, kjo u përkthye në përforsimin e rolit të punëtorëve të artit si edukatorë dhe lehtësues, duke krijuar mundësi për angazhim më të thellë të të rinjve. Forcimi i pozitës së kulturës në shoqëri kërkon gjithashtu ndërtimin e aleancave me figura politike që mund të shërbejnë si ambasadorë dhe avokatë, duke ndihmuar në sigurimin e aksesit në hapësirat publike, ruajtjen dhe mbajtjen e tyre, siç u theksua në Lubjanë, si dhe eksplorimin e bashkëpunimeve me universitetet për financime ose hapësira shtesë, siç theksohet në Rijekë – mbështetjet që aktualisht mungon.

Për politikëbërësit

- Ndërtoni vende të reja, të ndërtuara me qëllim dhe/ose ndani më shumë hapësira në qytet për përdorim kulturor – hapësira që janë të pajisura mirë, multifunkionale dhe të përshtatura për nevojat e punonjësve të artit dhe të komuniteteve të cilave u shërbejnë.
- Eksperimentoni me modele alternative të ndarjes së hapësirës, të tilla si hapja e hapësirave kohore gjatë të cilave hapësirat brenda rrjetit të institucioneve kulturore mund të përdoren nga sektori i pavarur kulturor.
- Promovoni në mënyrë aktive vlerën e kulturës, hapësirave kulturore dhe iniciativave artistike. Për të përmbushur këtë rol, politikëbërësit kanë nevojë për një kuptim më të thellë të praktikave, nevojave dhe kushteve të punës në sektor, siç u theksua në Split, gjë që mund të arrihet përmes programeve të trajnimit që synojnë veçanërisht stafin në institucionet financuese dhe politikëbërëse.
- Alokimi i fondeve shtesë për të mbështetur tranzicionin drejt modeleve organizative që sigurojnë kushte më të mira pune dhe priorizojnë mirëqenien e artistëve dhe të artistëve.

- Adresimi i pabarazive brenda sektorit kulturor. Në Zagreb, pjesëmarrësit kërkuar korniza administrative që nxisin solidaritetin dhe bashkëpunimin duke reduktuar konkurrencën. Në Split, ata theksuan nevojën për një kornizë të strukturuar komunikimi midis skenës së pavarur dhe institucioneve kulturore.
- Të miratohet një qasje e integruar e planifikimit urban që e konsideron infrastrukturën kulturore si një element kyç të zhvillimit të qëndrueshëm të qytetit, siç kërkohet në Pejë dhe Prizren.
- Zhvilloni një strategji kulturore gjithëpërfshirëse të përafruar me nevojat lokale dhe të integruara në dokumentet strategjike të qytetit. Kjo duhet të përfshijë procese pjesëmarrëse, siç u përmend në Lubjanë, dhe kërkime të thelluara antropologjike, siç sugjerohet në Koper. Strategjia mund të prezantojë masa legislative si kufizimi i kostove të qirasë ose përdorimit, siç theksohet në Prishtinë, vendosja e udhëzimeve për rinovimin e hapësirës, siç propozohet në Pejë, duke i detyruar investitorët të ndajnë hapësirë për kulturën në zhvillimet e reja dhe krijimin e një platforme të centralizuar për të hartuar hapësirat e disponueshme, siç sugjerohet në Lubjanë dhe Zagreb. Krijimi i dokumenteve të trashëgimisë, siç rekomandohet në Koper, mund të forcojë gjithashtu identitetin kulturor lokal.
- Krijimi i procedurave administrative transparente, të barabarta dhe të qëndrueshme për ndarjen, menaxhimin dhe përdorimin e hapësirave kulturore. Kjo duhet të përfshijë kontrata afatgjata që ofrojnë stabilitet për organizatat e pavarura kulturore, siç u diskutua në Zagreb, së bashku me procese të qarta, afate kohore dhe kritere vlerësimi, siç kërkohen në Split. Në Rijekë, pjesëmarrësit propozuan emërimin e menaxherëve të objekteve, të punësuar nga autoritetet publike, për të ruajtur hapësirat bazuar në nevojat e artistëve dhe audiencës.
- Merrni parasysh nevojat e ndryshme të artistëve, punëtorëve të artit dhe komuniteteve dhe specifikat e hapësirave kulturore kur hartoni procedurat e ndarjes dhe mekanizmat më të gjerë mbështetës për hapësirat kulturore. Mbështetja nuk duhet të fokusohet gjithmonë te rritja, por duhet të mbështesë dhe mbrojë iniciativat në shkallë më të vogël aty ku është e nevojshme.

Përtej rekomandimeve konkrete të përshkruara këtu, disa ide të shfaqura u shfaqën gjatë diskutimeve – ide që mund të mos jenë ende të zbatueshme menjëherë, por sinjalizojnë evolucione të mundshme të ardhshme që ia vlen të eksploroohen në fazat e ardhshme të projektit ose më gjerë.

Adresimi i marginalizimit dhe shkëputjes së shoqërisë

Punonjësit e kulturës mendojnë gjithnjë e më shumë se argumentet e tyre po humbasin rëndësinë në diskursin publik, duke kontribuar në një ndjenjë më të gjerë të marginalizimit të ideve progresive përballë forcave reaksionare dhe neoliberales në rritje. Përtej rolit të tyre në prodhimin dhe promovimin e kulturës, si mundën hapësirat kulturore të lidhen më fort me nisma të tjera dhe të pozicionohen si vende dinamike të rezistencës dhe angazhimit më të gjerë shoqëror?

Përtej hapësirave fizike, përtej qëndrueshmërisë

Mundësitë për të praktikuar, prodhuar dhe aksesuar artet dhe kulturën nuk janë domosdoshmërisht të lidhura me hapësira të përhershme dhe të qëndrueshme kulturore. Po sikur hapësirat kulturore t'i kuptonim si dixhitale dhe hibride, ashtu edhe fizike? Po sikur të lëviznim përtej ndjekjes së vazhdimësisë dhe qëndrueshmërisë? Çfarë përkohësish dhe mënyrash të reja të ekzistencës mund të shfaqeshin nëse përqafonim hibriditetin dhe mospërjetueshmërinë? Si do të formoheshin hapësirat jo të përhershme, dixhitale dhe hibride, si do të qeveriseshin dhe si do të aksesoheshin?

Të mësuarit ndër breza

Gjenerata të ndryshme shpesh mbajnë vlera të ndryshme dhe hapësirat kulturore sot shpesh luftojnë për të angazhuar të rinjtë – qoftë si audiencë apo pjesëmarrës aktivë. Si mund të nxisin këto hapësira të mësuarit dhe shkëmbimit kuptimplotë ndër-gjeneratash?

Eksperimentimi me modele të reja organizative

Ka një shqetësim në rritje me modelet ekzistuese organizative për hapësirat kulturore, të cilat shpesh nuk arrijnë të akomodojnë prioritetet në zhvillim. Si mund të adoptojnë këto hapësira modele më fleksibël, të orientuara nga vlera, që përputhen me praktikat

dhe stilet e ndryshme të jetesës? Si mund të krijohen hapësira të përbashkëta eksperimentimi për të lejuar të gjithë palët e interesuara të mësojnë dhe të inovojnë së bashku?

318

Nëpërmjet punës së tij në *Nyjet e Inovacionit*, projekti OPE.N hapi rrugë të shumta: ai ofroi një mundësi të rrallë për aktorë të ndryshëm që formonin hapësira kulturore për t'u lidhur, shkëmbyer ide dhe për të ndërtuar baza të përbashkëta; ai mbledhi njohuri të vlefshme dhe rekomandime praktike për palët e interesuara, veçanërisht punonjësit e kulturës dhe politikëbërësit; dhe testoi një metodologji që njihte specifikat lokale dhe përfitonte nga një perspektivë më e gjerë, transnacionale. Këto hapa fillestarë ofrojnë një bazë të fortë për zhvillim të mëtejshëm. Ekziston një nevojë e qartë për më shumë mundësi për t'u përfshirë në biseda të fokusuara ndërmjet sektorëve, brezave, kufijve dhe praktikave, si dhe për të formuluar hapa konkretë të ardhshëm që fuqizojnë punonjësit e kulturës për t'u lidhur më mirë me komunitetet dhe për t'i mbështetur ata në imagjinimin e hapësirave kulturore që u nevojiten.

Operacioni Nova: Ri-imagjinimi i Hapësirave
Kulturore në Kontekst të Ri European

Operacija Nova: Ponovno zamišljanje
kulturnih prostorov v novem evropskem kontekstu

Operation Nova: Re-imagining
Cultural Spaces in a New European Context

Operacija Nova: Premišljanje kulturnih prostora u novom
evropskom kontekstu